Десимир
Тошић

Колективизација у Југославији 1949-1953.

Јавно предузеће
Службени лист СРЈ

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ
1949–1953.

ДЕСИМИР ТОШИЋ

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ

1949–1953.

БЕОГРАД • 2002

КОЛЕКТИВИЗАЦИЈА У ЈУГОСЛАВИЈИ
1949–1953.

Аутор
ДЕСИМИР ТОШИЋ

Рецензенти
Латинка ПЕРОВИЋ

Главни и одговорни уредник
Зоран КНЕЖЕВИЋ

Заменик главног и одговорног уредника
Зоран ЖИВКОВИЋ

Уредник
Марина ДАВИДОВИЋ

Издавач
Јавно предузеће
Службени лист СРЈ
Београд, Јована Ристића 1

УВОД

Књига *Колективизација у Југославији 1949–1953.* – представља истраживачки рад на институту политичких наука у Паризу, La Fondation nationale politique, у току раних шездесетих година. Та се књига први пут сада појављује у издању Јавног предузећа Службени лист СРЈ, на српском језику.

Задруга (кооператива) означавала је у Југославији до пред Други светски рат два појма. *Патријархална* задруга је крвна заједница која поседује колективну својину, ради и живи колективно. То је проширена породица, заснована још у доба обичајног права, а која је продрла до нашег века. Ова задруга је колективна заједница производње и потрошње, односно примитивна аутархична заједница. Она је код словенских народа, па и код југословенских, уживала известан ауторитет и у наше доба.

Модерна задруга у општем смислу развила се у југословенским областима доста рано, и то особито у областима које су међу првима прекинуле са примитивним системом привређивања и почеле са производњом за тржиште. У Словенији прва задруга је организована већ 1885. а први задружни савез 1883. године.[1] Задружни словеначки покрет, особито на селу, налазио се под јаком контролом Католичке цркве. Потом, у Србији је образована већ 1869. прва „занатлиско-радничка задруга".[2] Прва задружна акција у Србији одвијала се у граду међу радницима с циљем стварања произвођачких и потрошачких задруга. Овај покрет је убрзо „угинуо". Задругарство у Србији у стварности почеће да живи 1894. године,[3] од тренутка када се оно почело развијати на селу. У Хрватској је прва задруга основана 1892. године, али под руководством Пољопривредне банке у Загребу.[4] У осталим ју-

[1] Др Драгољуб Јовановић, *Аграрна политика*. 1930, Београд. страна 388.
[2] Зоран Хоћер, *Задружни покрет у Србији*. 1980. Париз, часопис „Наша реч". број 29.
[3] Др Драгољуб Јовановић. *Аграрна политика*, страна 389.
[4] *Исто*.

гословенским областима модерно задругарство се развило тек у последњем веку: у Далмацији 1904, у Босни пред сам Први светски рат, а у Црној Гори тек 1922. године. Области у којима се патријархална задруга највише очувала, нису имале потребе за организовањем модерних задруга.

Задружни покрет (покрет модерних задруга) добио је у новој држави Југославији после Првог светског рата 1918. године велики замах. Број задружних организација растао је необичном брзином:

1920. године	3.568 задруга
1925. године	3.943 задруге
1935. године	8.738 задруга
1936. године	9.188 задруга
1937. године	19.137[5] задруга

Године 1937. број задругара попео се у Југославији на 1.329.015. Ова је година значајна још зато што је тада донет општи јединствени закон о задругарству за целу југословенску територију. Најбројније су биле кредитне задруге (42% од броја свих задруга 1937. године), потом потрошачке, сточне и друге. Не треба сметнути с ума да се највећи број ових задруга налази на југословенском селу, а да њихов развој у граду, па чак и међу радницима (осим у Словенији), није добио пуни замах. Задружни покрет био је потпуно лаичког карактера, осим у Словенији; с друге стране, лични југословенски режим вршио је после 1929. године извесну контролу вођства задружног покрета и то особито у периоду од 1936. до 1938. године.

Задружни покрет на територији Југославије добијао је већ доста рано и сложеније форме. Већ 1903. године основана је у Србији, у близини Београда, прва произвођачка задруга, односно задруга за прерађивање грожђа, тзв. виноградарска задруга; потом, 1908. године у близини Београда прва млекарска задруга; прва воћарска задруга у близини Гроцке 1922. године, итд.[6] Ове произвођачке задруге могле би се пре назвати прерађивачким задругама; доцније су добијале име специјализованих прерађивачких задруга.

Пред сам рат дошло се на идеју да се приступи образовању задруга за колективно обрађивање земље. Али, рат је спречио да се ова замисао претвори у један снажан полет на југословенском селу. Сматрамо за потребно да не испустимо чињеницу да је пред Други светски рат врло значајан замах добио покрет за оснивање тзв. здравствених задруга; било их је 1937. године већ 125 и оне су биле пете по реду међу разним врстама задруга.[7]

[5] „Yougoslavie", Conférence Européenne de la vie rurale, Société des Nations, Genève, 1939, страна 34.

[6] Сви подаци о тзв. произвођачким задругама из *Сйоменице Михаила Аврамовића*, Савез набављачких задруга државних службеника, Београд, 1934, чланак *Михаило Аврамовић и йроизводачко задругарсйво.*

[7] „Yougoslavie", Genève, 1939, страна 35.

Недостатак (1) присне, обилате и сталне помоћи од државе, како у моралном тако и у финансијском погледу, и недостатак (2) једног јачег културно-пропагандног покрета на југословенском селу пред Други светски рат онемогућили су да задругарство у Југославији буде национални, социјални и политички чинилац првог реда, иако су за то постојали извесни основни објективни услови. Било у систему привредног либерализма, било у систему национализације привредних кључних тачака, задругарство би одиграло у једном југословенском демократском поретку више него значајну улогу, улогу најпре посредника између индивидуалног произвођача пољопривредника и државне планске привреде, и потом васпитача и организатора југословенског села, како би ово постало не само потенцијална него и стварна национална снага младе југословенске државе.[8]

[8] И данашњи комунисти признају да је пре 1945 „задружни покрет био врло снажан у Југославији пре рата", пре 1945 („Questions actuelles du socialisme", Paris, No 14, 1952, страна 1474).

I. ПРОЦЕС КОЛЕКТИВИЗАЦИЈЕ

1. ПОРАТНО ЗАДРУГАРСТВО (1945–1948)

Још у току Другог светског рата у Југославији, комунистички покрет под руководством Јосипа Броза Тита није могао да сакрије своје намере у погледу планова за будуће уређење југословенског друштва. Међутим, те је планове требало на известан начин модификовати у односу на иностранство, односно западне силе, како Англосаксонци не би избегли да дају пуну материјалну и моралну подршку комунистичком покрету у Југославији.

Да би осујетили акцију ондашње југословенске владе у егзилу, односно да би дискредитовали „емигранте из Лондона" који „шире гебелсовске лажи о завођењу комунизма у Југославији",[9] Антифашистичко веће народног ослобођења Југославије с потписом др Ивана Рибара и Врховни штаб Народноослободилачке војске и Партизанских одреда Југославије са потписом Јосипа Броза Тита објавили су 10. фебруара 1943. једну изјаву у којој се између осталих циљева комунистичког покрета наводе и следећи:

> „неприкосновеност приватне својине и пуна могућност самоиницијативе у индустрији, трговини и пољопривреди; никакве радикалне промене у односу на друштвени живот и делатност...
> народноослободилачком покрету, који се бори за слободу народа, за социјална и демократска права, јесте туђе свако насиље и незаконитост".[10]

Сам Едвард Кардељ, ондашњи потпредседник југословенске републике, члан Председништва Савеза комуниста Југославије, сматрао је за потребно да ову изјаву прокоментарише и да се послужи још једном Декларацијом[11] „У самом развоју народноослободилачког по-

[9] В. Дедијер, *Дневник*, други део. Београд, 1946, страна 97.
[10] *Исто.*
[11] Што је интересантно, у Декларацији са Другог заседања АВНОЈ-а од 29/30. новембра 1943. нема ни помена о проблему својине, или ма шта о економским проблемима и њиховим решењима у будућности. Важно је овом приликом забележити, да се Титов покрет чувао ма каквих изјава у погледу будућег социјалног уређења; теме које су третиране у то време биле су следеће: федерализам, збацивање емигрантске владе, забрана краљу Петру да се врати у земљу, демократија без икаквог даљег објашњења.

крета изражава се и карактер тога покрета. Тај развој је типичан процес формирања једног општенародног националноослободилачког покрета. Природно што тај покрет није постављао и није могао ни поставити никакве захтеве, односно радикалних социјалних промена. Споменута изјава (већ наведена изјава од 10. фебруара 1943. пр. аутора) потврђена је и декларацијом Другог заседања АВНОЈ-а од 29. до 30. новембра 1943".[12] Осигуравајући на овај начин неприкосновеност приватне својине, комунистички руководиоци морали су временом да пређу на детаљније представе о будућем социјално-економском поретку. Тако ће се скоро по први пут пред југословенском јавношћу, као и пред страном, појавити проблем задруга, задругарства и „задружног сектора у привреди". Опет Едвард Кардељ, на београдском радију 13. фебруара 1945. даје основне идеје како комунистички режим гледа на задругарство:

„Задружни сектор повезује велике масе ситних произвођача и потрошача у колективном настојању да своју продукцију подигне на виши степен и да истовремено избјегну извјесне форме искоришћавања, којима се иначе у капиталистичком поретку неизбјежно подвргнути... што се тиче самих форми наше привредне структуре, ту у ствари нема неких битних промјена. У свим капиталистичким земљама постоје, исто онако као што постоје и у Југославији, и већи или мањи државни сектор, и извјесне задружне организације, и приватни сектор".[13]

Појава сељачких радних задруга. – Иако још није био донет никакав закон о задругама, односно о новом типу задруга, као што су сељачке радне задруге (cooperatives rurales du travail), организовање задруга започето је још 1945. године, што значи одмах после прекида ратних непријатељстава у Европи, односно и у Југославији, како је задружни покрет постојао и пре рата у Југославији, то су старе задруге могле да се само реактивирају. Међутим, поставља се питање како су се могле почети образовати поменуте сељачке радне задруге које нису постојале у предратном задружном систему Југославије.[14]

Важно је одмах у почетку нагласити то да у југословенској штампи између 1945. и 1948. године сељачке радне задруге немају неко посебно место, у развоју социјалне структуре на селу, него долазе у оквир општег сеоског задружног покрета. Благоје Нешковић, своје-

---

[12] *Пут нове Југославије* од Едварда Кардеља, Загреб, 1949, стр. 31, чланак *Пути нове Југославије*, штампан у „Новој Југославији". Вис, св. 7–10.

[13] „Борба", главни орган ондашње Комунистичке партије Југославије, од 8. августа 1945.

[14] „У сељачким радним задругама земља и остала средства за производњу су у заједничком задружном посједу. Постоје разни типови сељачких радних задруга према томе под којим су условом унесена средства за производњу, и на који се начин дијели доходак задруге" (Влајко Беговић, *Социјалистички преображај наше пољопривреде*, „Комунист", часопис-орган Централног комитета КПЈ, број 1, 1949, мјесец јануар, стр. 94). Сељаци, међутим, дужни су сви, при уласку у ове сељачке задруге, да унесу сву своју земљу осим „окућнице" која може бити највише по величини 1 ha (Основни закон о задругама, члан 11).

времени председник владе Србије, на оснивачкој скупштини Главног задружног савеза 6. октобра 1946, саопштава: „Ми стојимо на принципу слободног задругарства".[15] Нешковић уопште не помиње изрично сељачке радне задруге; устаје против гледишта да задружни систем треба завести и у посредничкој привредној грани, односно залаже се за национализовану трговину, као што наглашава да је задругарство помоћни а не основни економски систем. Први међу референтима који је споменуо на овој скупштини сељачке радне задруге био је Блажо Марковић који је говорио у име Комисије за задругарство у Привредном савету ФНРЈ. Члан оснивачког одбора, Милан Поповић, је забележио да се „од нижих облика – набављачких и продајних задруга – прешло на виши задружни облик, на производњачке задруге вишег типа као што су сељачке радне задруге, прерађивачке итд."[16] Исто тако, члан оснивачког одбора Јакша Новаковић „подвукао је значај сељачке радне задруге и рекао да ће она одиграти главну улогу у планској производњи пољопривредних производа, у подизању квалитета пољопривредне производње, у повећању количина пољопривредних производа као и у масовном обучавању сељака модернијим начинима производње".[17]

Месеца октобра 1946. одржавао се курс за инструктуре сељачких радних задруга: „Курс је поникао из потребе да се помогне сељачким радним задругама које сиромашни сељаци (пр. аутора) спонтано стварају по свим крајевима наше земље."[18] Извршни одбор Народног фронта Југославије упутио је 1. децембра 1947. саопштење „о акцији јачања задругарства на селу у 1948. години" и у том саопштењу потврђује се још једном та „општост" задружног покрета у коме сељачке радне задруге не само да немају посебно место него се изрично чак и не помињу: „Јачање задругарства и развијање задруга – у форми која је најприступачнија и најразумљивија за сељаке и помоћу које он може да побољша животне услове и сопствено газдинство и све више да учествује у остваривању државног Петогодишњег плана – је један од главних задатака Народног фронта. Задружна организација, њено пословање и рад треба да прихвати целокупну привредно-друштвену делатност у животу села".[19]

На неколико дана пре објављивања Резолуције Информбироа против вођства Комунистичке партије Југославије, отворена је у Београду 23. јуна 1948. ванредна скупштина Главног савеза земљорадничких задруга Србије у Београду, на којој је био главни референт Стојадин Стојковић, председник Главног савеза земљорадничких задруга Србије. Он је изрично нагласио да је „најподеснија форма за економску организацију наше ситносопственичке пољопривреде земљорадничко

[15] „Борба" од 7. октобра 1946.
[16] *Исто.*
[17] *Исто.*
[18] *Исто*: чланак *На курсу за инструкторе сељачких радних задруга.*
[19] „Политика", од 1. децембра 1947.

задругарство".[20] Поминьући успут „сељачке радне задруге које су у ствари крупна задружна пољопривредна газдинства, створена удружењем најнапреднијег дела сељаштва", Стојковић сматра као главно у земљорадничком задругарству да „данашњу набавну продајну задругу треба организационо поставити тако да трговачка делатност у њој представља само један од неколико важних сектора, а да пољопривреда постане њена основна делатност, њен први и најважнији задатак" како „би се досадашње слабости у задружним организацијама ликвидарале". У том смислу, Стојковић предлаже да се у оквиру општих земљорадничких задруга образују одобри за воћарство, ратарство, сточарство, за обраду заједничке земље, за задружну трговину, најзад одбори за подизање разних задружних економија (циглане, црепане, стругане и др.), за штедњу и кредит, за електрификацију села, за културно-просветни рад. Стојковић, на крају, инсистира на одбору за заједничку обраду земљишта преко чега ће се „развијати дух колективизма код нашег сељака". „Оваква задруга сељацима показује на примеру и уверава их у све предности колективног над индивидуалним радом". Ни помена о сељачким радним задругама ни о колективизацији.

Сам Едвард Кардељ, као потпредседник Савезне владе, у експозеу пред Народном скупштином априла 1948, подвукао је потребу општег земљорадничког задругарства, не пледирајући ни на једном месту за сељачке радне задруге: „Свестрано развијање земљорадничког задругарства од најнижих до највиших форми (највиша форма је у ствари сељачка радна задруга, док је најнижа набављачко-потрошачка; пр. аутора), у коме ће газдовати ситни и средњи сељак, а не сеоски богаташ, као што је то било у прошлости и као што се у појединим случајевима чак и данас још догађа. Само правилан развитак земљорадничког задругарства може створити услове за широку механизацију и примену виших агротехничких мера у некој пољопривреди".[21] Желећи да прошири опште земљорадничке задруге, Кардељ подвлачи у истом експозеу „да је сваки елемент задружне својине подстрек развитка нашег задругарства у социјалистичком правцу".

Мора се, међутим, забележити да је посебни покрет за стварање сељачких задруга постојао и пре Резолуције Информбироа против Комунистичке партије Југославије. Тако је 18. фебруара 1948. одржана у Загребу оснивачка скупштина Савеза сељачких радних задруга Народне републике Хрватске. Председник владе Хрватске, Владимир Бакарић, најпре се брани од напада: „Још пре рата, реакција и разна господа говорили су вам како ми канимо – то се мисли на комунисте, јер су сваког од нас крстили да смо комунисти – како канимо отети сељачку земљу, да градња социјализма значи одузимање земље и претварање сељака у аутомат–роба на земљи, која више није његова... Пока-

[20] „Политика" од 24. јуна 1948.
[21] „Политика" од 26. априла 1948.

зало се да су сва њихова брбљања била лажна и да су ишла за тим да заштите не сељачку земљу, него земљу несељака коју су обрађивали сами сељаци. Међутим, аграрна реформа, коју смо ми спровели, показала је нешто друго. Она је била најснажнији импулс што је онај сељак, који је земљу добио и тако добио могућност да оснује онаква газдинства 'губитком' којим су га пласирала та господа, пришао удруживању – стварања сељачких радних задруга."[22]

Јасно је према дотадашњим подацима да се сељачко радно задругарство (1) развијало у оквиру општег земљорадничког задругарства и да се (2) развијало првенствено у крајевима јачег бонитета земљишта (Хрватска) а да се скоро није развијало у крајевима у којима није било скоро никаквих услова (Црна Гора), и најзад, (3) да је притисак државе у смислу развијања сељачког радног задругарства био релативног карактера, односно посредним начином – аграрном реформом, колонизацијом, пропагандом, извесним финансијским средствима. У предговору објављене публикације Основни закони о задругама 23. јула 1946, др Михаило Вучковић, у првој фази поратног задружног организовања Југославије једно од руководећих лица, пише: „Законом су постављени правни темељи једном новом задружном облику: сељачким радним задругама које су се одмах после ослобођења почеле самоникло јављати готово у свим народним републикама. С обзиром на велику заосталост наше земље (коју смо наследили) у погледу рационалне пољопривредне производње, коришћења тековина савремене агрономске науке и употребе модерних пољопривредних справа и машина, сељачке радне задруге наићи ће на пуну подршку државе."

Садржина Закона о задругама. – Иако др Вучковић бележи у предговору Закона да је сељачким радним задругама ударан темељ овим законом, треба одмах да се забележи да је од 43 законска параграфа, само три законска параграфа посвећено искључиво сељачким радним задругама; сви остали расправљају о питању организације задруга уопште, успут бележећи и сељачке радне задруге. Ова три параграфа, од 42. до 44. закључно, расправљају о следећим проблемима: о комасацији земљишта о сељачким радним задругама, о мелиорацији земљишта и о помоћи државе у погледу терена за подизање дома и других пољопривредних зграда у оквиру сељачке радне задруге.

Закон о задругама предвиђа ове „радне задруге" као „добровољне економске организације радног народа." Параграф 5. посвећен је врстама задруга, али се ни ту не спомињу изрично сељачке радне задруге,

[22] „Политика" од 19. јануара 1948. На тој оснивачкој скупштини дају се врло занимљиви резултати у погледу сељачких радних задруга у Хрватској: 1143 сељачке радне задруге са 2.350 задругара, са 13.624 ha од чега долази око 11.000 ha на обрадиво земљиште: на једну сељачку радну задругу дође 18 породица и 72 задругара, на 104 ha – просечно. Овај број, међутим, вероватно је погрешан, тј. односи се на број задруга општег типа а не на број сељачких радних задруга. Исте године, „Политика" од 25. маја 1948. саопштава у чланку *Развој сељачког радног задругарства у Црној Гори* да је крајем 1947. године у Црној Гори било свега три задруге а да се 1948. попео на 19 и „да ће се до краја ове године њихов број удвостручити".

већ производњачке и прерађивачке, тако да ни у осталим параграфима није нигде назначена јасна разлика између разних типова задруге и саме сељачке радне задруге. Ова последња помиње се по први пут у параграфу 6. где се за дозволу оснивања једне сељачке радне задруге тражи мишљење окружног, односно обласног и народног одбора и дозвола, односно одлука министра пољопривреде Републике. Параграф 9. даје право одлучивања у задругама свим лицима преко 18 година а у сељачким радним задругама преко 16 година; ова разлика није објашњива. Параграф 11. Закона, у својој другој ставци, предвиђа услове уласка у сељачку радну задругу: у личној својини остаје, поред „окућнице", исто тако и кућа за становање и привредне зграде које су потребне за лично газдинство, а што се тиче радне стоке и инвентара, све ће зависити од одлуке задружне скупштине.

У последњој реченици истог параграфа оцртавају се будуће три подгрупе сељачких радних задруга; у тој реченици говори се, наиме, да земља поседника може да се унесе у сељачку радну задругу „као део, под закуп или као основица за поделу прихода". У ствари, само ова прва подгрупа сељачких радних задруга – земља као део – представља праву задружну својину, док остале две подгрупе представљају посредну и непосредну колективизацију. „Из сељачке радне задруге не може се иступити пре трогодишњег рока" (§12) а „члановима сељачких радних задруга, чије је чланство престало, односно њиховим наследницима, враћа се њихова земља односно земља одговарајуће количине и квалитета" (§14). „Секретар (код свих задруга – пр. аутора), а код сељачких радних задруга и председник задруге, могу имати месечну награду ако су у задрузи стално запослени" (§19). „Задруге и њихови савези ослобођени су свих такса око оснивања, потврђивања правила и књига и око оверавања потписа чланова управног одбора. Поред тога, сељачке радне задруге ослобођене су такса око преноса стоке и инвентара сопственика на њих и уопште такса за све радње које оне имају са државним властима". Значајно је да у Закону нема ни помена о оснивању посебних савеза сељачких радних задруга, већ да све улази у један задружни савез, обавезан за све типове задруге. Међутим, ми смо већ забележили да се у Хрватској већ 1948. године појавио посебни Савез сељачких радних задруга.

Не правећи никакве специјалне разлике између обичних типова задруга и сељачке радне задруге, као и не помињући сељачке радне задруге приликом набрајања врста задруга – ствара се извесна конфузија у првом основном закону о задругама 1946. године. Доцније су југословенске комунистичке власти својом практичном политиком на селу потпуно промениле овај став и тако подвукле јасну разлику између редовног типа задруга и сељачке радне задруге, што у стварности и постоји. Уосталом, у доцнијим периодима, проблемом сељачких радних задруга бавиће се, као што ћемо видети, не државни органи него сама

Комунистичка партија Југославије непосредно – држећи се на тај начин совјетског примера.

Развој сељачких радних задруга између 1945. и 1948. године. – Ми смо већ поменули да су у сељачке радне задруге улазили аграрни интересенти и колонисти. Према извесним објашњењима, поред ових, задруге су образовали „политички свесни сељаци, који су највећим делом учествовали у ослободилачком рату и васпитавали се да колективним снагама савлађују тешкоће". Али, поред ових трију група, постојала је и четврта – „у сељачке радне задруге улазе у првом реду сиромашни сељаци".[23] Ово је сасвим разумљиво, јер су све ове групе биле посредно, стварним стањем упућиване на то да образују сељачке радне задруге и да се тако међусобно помогну, још више у нади да ће бити потпомогнути од државе. Једни нису имали земље (аграрни интересенти и сиромашни сељаци), други су лако настављали колективистички рад, будући да су раније били већином аграрни радници (колонисти). Нама се ипак чини да је четврта група – политички „свесни сељаци", односно комунисти на југословенском селу – била најмања група и да задруге које су они створили тешко могу да пређу двоцифрени број. Али, у сваком случају, образоване под овим поратним условима и од ових аграрних група, сељачке радне задруге у првом периоду, између 1945. и 1948. године, имале су солиднију основу и зато је тадашњи председник Владе Србије, Петар Стамболић, могао да изјави на Конгресу Комунистичке партије Србије јануара 1949. године да су „радне сељачке задруге показале своју организациону чврстину. Није било случаја да се нека задруга расформирала".[24]

Развој сељачких радних задруга у Југославији између 1945. и 1948. године показивао је стални успон из простог разлога, јер се у то време спроводила аграрна реформа и колонизација. С тим циљем донесени су следећи законски прописи:

Закон о аграрној реформи и колонизацији од 23. августа 1945,

Закон о потврди и изменама Закона о аграрној реформи и колонизацији од 18. марта 1946,

Закон о изменама члана 36. Закона о аграраној реформи и колонизацији од 26. новембра 1947,

Уредба о спровођењу насељавања бораца у Војводини од 8. септембра 1945,

Закон о оснивању Комисије за аграрну реформу и колонизацију од 4. фебруара 1946,

Указ о укидању Комисије за аграрну реформу и колонизацију при Влади ФНРЈ од 24. априла 1948,

Основни закон о поступању са експроприсаним и конфискованим шумским поседима од 23. јула 1946,

---

[23] „Политика", од 19. јануара 1949.
[24] *Исто.*

Закон о ревизији додељивања земље колонистима и аграрним интересентима у Народној Републици Македонији и у Аутономној Косовско-метохијској области, кога је најпре донело Председништво АВНОЈ-а 3. августа 1945. и потом потврдио Президијум Народне скупштине ФНРЈ 2. новембра 1946, и

Закон о регулисању терета укњижених на непокретностима које су прешле у својину државе на основу Закона о аграрној реформи и колонизацији и основног Закона о поступању са експроприсаним и конфискованим шумским поседима од 1. децембра 1947.

Поред ових општих закона, за целу државну територију,[25] федералне јединице доносиле су посебне законе. Последњи законски пропис у Србији донесен је 16. јануара 1948, као Закон о аграрној реформи и унутрашњој колонизацији; последњи пропис у Хрватској донесен је 13. децембра 1947. као Закон о провођењу аграрне реформе и колонизације на подручју Народне Републике Хрватске; последњи пропис у Словенији донесен је 28. фебруара 1948. као Закон о аграрној реформи и колонизацији у Народној Републици Словенији; дефинитивни законски текст о аграрној реформи, и последњи текст, донесен је у Босни и Херцеговини 7. јула 1947; последњи пропис у Македонији објављен је 2. јануара 1948. као дефинитивни Закон о аграрној реформи и колонизацији на територији Народне Репубике Македоније; најзад, дефинитивни законски текст о аграрној реформи донесен је у Црној Гори 30. децембра 1947.[26]

Аграрна реформа у Југославији после Другог светског рата створила је земљишни фонд од укупно 1.564.000 ha; од тог земљишног фонда дато је 767.000 ha пољопривредним државним добрима или добрима која припадају установама и предузећима. Остали део земљишног фонда од 797.000 ha предат је аграрним интересентима и колонистима.[27] На тај начин створена је лепа резерва за сељаке који желе да уђу у сељачке радне задруге. Уосталом, већ сам Закон о аграрној реформи и колонизацији у параграфу 23. подразумева стварање сељачких радних задруга, не спомињући изрично овај термин:

> „1) Групе лица којима је додељена земља могу груписати појединачно додељену им земљу ради заједничког обрађивања и о томе склапати уговоре најмање за рок од три године.
>
> 2) Уколико извесна група лица, која по овом закону имају право на додељивање земље не поднесу појединачне захтеве за додељивање земље већ заједнички захтев да им се као већ основаној пољопривредној произвођачкој задрузи додели комплекс земљишта према њиховом броју и величини њихових породица, земљишта ће им се доделити као њихова задружна имовина у којој сва задружна домаћинства имају свој оснивачки део".

[25] Закон о аграрној реформи и колонизацији, Збирка закона ФНРЈ, број 11, у издању „Службеног листа ФНРЈ", Београд, 1948.

[26] *Исто.*

[27] Предговор Слободана Нешовића Збирци закона ФНРЈ, број 11, страна XII.

Лако је претпоставити да је комунистичка власт у Југославији овакве „пољопривредне произвођачке задруге", које су аграрни интересенти претходно образовали, привилегисала у односу на индивидуалне сељаке у истој аграрној области. Тако се може и објаснити да је већ „у току 1946. и 1947. године две трећине колонизираних домаћинстава (пр. аутора) у Војводини ушло у сељачке радне задруге."[28]

Бацимо поглед, на крају, на слику која би показивала како се повећавао број сељачких радних задруга у периоду између 1945. и 1948. године, односно до познате Резолуције Информбироа против Комунистичке партије Југославије 28. јуна 1948:

	31. децембар			Октобар
	1945.	1946.	1947.	1948.
Број сељачких радних задруга	31	454	779	1.088
Број домаћинстава	–	25.062	40.590	51.180
Земља у ha	–	121.518	210.986	

Из овог прегледа[29] могло би се закључити да је главни пораст сељачких радних задруга био у годинама 1946. и 1947, а да тај пораст јењава у години 1948, док је пораст од 1946. до 1947. године био 71,5%, пораст броја сељачких радних задруга од 1947. до 1948. године износи свега 39,6% узимајући за основу број сељачких радних задруга у 1947. години.

Ако се узме у обзир ова чињеница, могло би се закључити да би пораст задруга јењавао током времена, да би тај процес био можда потпуно заустављен током 1950. године. Међутим, као што ћемо касније видети, процес пораста сељачких радних задруга после средине 1948. године развијаће се пуном енергијом, али захваљујући првенствено политичком чину: Резолуцији Информбироа против Комунистичке партије Југославије. Дакле, тај пораст броја сељачких радних задруга, односно улажење у прави процес колективизације није резултат промене економске политике на југословенском селу него унутрашњих политичких проблема саме Комунистичке партије Југославије. Дакле, ни као резултат унутрашње политике саме државе.

[28] Стеван Дороњски. *Сељачке радне задруге у Војводини*, чланак у „Политици" од 16. децембра 1951.

[29] Овај преглед је објављен у часопису „Социјалистичка пољопривреда", Београд, фебруара 1951. године, у оквиру чланка Димитрија Бајалице *Пет година сељачких радних задруга*, стр. 3 – али овај преглед обухвата само податке закључно са 1947. годином; податак за месец октобар 1948. године узет је из чланка Влајка Беговића *Социјалистички преображај наше пољопривреде*, објављеном у „Комунисту", бр. 1, јануара 1949, стр. 95.

Закључак. – Све ове тврдње не би требало да нас одведу на странпутицу, односно уверење да пре 1948. године Комунистичка партија Југославије није мислила на потпуну колективизацију сељачке земље. Напротив, у већ наведеном експозеу Едварда Кардеља пред Народном скупштином ФНРЈ априла 1948. године јасно се види да је идеал комунистичке власти тзв. државни сектор у пољопривреди, односно потпуна национализација земљишта: „Јасно је да је свестрано развијање и *учвршћивање државног сектора* у пољопривреди, поред задругарства, *најважнији инструмент* у борби за *социјалистичку реконструкцију* у нашој пољопривреди"[30] (курзив аутора).

Али, не треба заборавити да је у том периоду, између 1945. и 1948, Комунистичка партија Југославије била један од најпоноснијих сателита Совјетског Савеза и једна од ученица која је увек по једну лекцију унапред учила. Совјетски Савез није желео да ни у једној од сателитских земаља спроводи колективизацију на исти начин како ју је спроводио на сопственој територији. И тога се комунистичка Југославија држала као основа своје акције на селу.

Сељачка радна задруга у Југославији тако је конструисана да је са својим двема подгрупама водила право у колективизацију, истина после извесног временског процеса, док је једна подгрупа представљала праву колективизацију у новом руху. Али пратећи развој образовања таквих земљорадничких задруга, ипак би се данас, из ове историјске перспективе, могло рећи да у периоду између 1945. и 1948. године нема колективазације.

Оно што је значајно, и што смо већ помињали, је чињеница да се у периоду између 1945. и 1948. године сељачке радне задруге не издвајају из општег земљорадничког задругарства. Оне још увек немају ни потпуно јасно одређено место у општем задружном покрету, па чак ни у законским текстовима. Истина, сељачка радна задруга није подређена општој земљорадничкој задрузи, али није ни надређена.

У периоду сателитства Комунистичке партије Југославије према Совјетском Савезу, задругарство у Југославији није било идеализовано од владајуће групе људи. Југословенски комунисти, као што смо видели, не желе задружну организацију у посредничкој грани привреде; желе тоталну национализацију у посредничкој грани привреде; желе тоталну национализацију трговине. Даље, они изрично наглашавају да у задругарству не виде општи друштвени систем који треба да изврши реконструкцију привредне и социјалне организације. Иако говоре о „задружном сектору", они не желе, практично, да читаву једну привредну грану виде укалупљену у овкиру задружне организације; они не само да не допуштају задружну организацију у трговини, већ и на по-

[30] „Политика" од 26. априла 1948. „Зар од земљишног фонда, створеног аграрном реформом, није дато 49% државним добрима?"

љопривредном плану виде у државним добрима,[31] свој идеал комунистичког друштва – а не у задругарству.

Задругарство уопште, и сељачке радне задруге посебно, служе као помоћна и прелазна фаза у будућој и дефинитивној колективизацији југословенског села. Али ипак се могло рачунати на известан отпор југословенског сељаштва, да је процес колективизације зависио само од добровољног пристанка сељаштва!

Промена, извршена на југословенском селу већ у другој половини 1948. године, показаће, међутим, како се сељаштво нашло у безизлазном и противуречном положају. Када је КПЈ била искључена из Информбироа, оно је очекивало да ће се сваки процес у смислу колективизације бар зауставити; није нико могао претпоставити да ће се он тек пуном заштитом развити. Ослобођено сваке совјетске контроле, југословенско сељаштво је могло тада дати још снажнији отпор режиму него пре 1948. године. Међутим, англосаксонска политика према Југославији употребила је сва средства да докаже да сваки отпор југословенском комунистичком режиму, одбаченом од Совјета, представља у ствари враћање под сателитски режим до 1948. године.

[31] Према попису становништва од 15. марта 1948. у Југославији има приватних поседника 10.554.214, пољопривредних радника на државним добрима 335.510, чланова сељачких задруга 220.272 и 4.781 безземљаша – што јасно казује да је 1948. године државни сектор био јачи од задружног („Статистички билтен", број 1, Београд, Савезни статистички уред ФНРЈ, стр. 12/12).

2. НАСТАНАК КОЛЕКТИВИЗАЦИЈЕ

Резолуција Информбироа и кампања, одмах предузета од свих источних народних демократија на челу са Совјетским Савезом, против Комунистичке партије Југославије и њеног руководства државом, били су од капиталне важности за југословенски друштвени живот, посебно за комунистичку политику на селу. Може се слободно одмах рећи да је баш у вези с образовањем сељачких радних задруга Резолуција Информбироа имала пресудни значај у периоду после лета 1948. године.

Критика Информбироа економске политике на селу била је доста конфузна; наиме, она је оптуживала КПЈ да је омогућила кулацима да остану одлучујућа социјална снага на селу. Југословенски комунисти су одбијали ову оптужбу јавно, али су у потаји сматрали да треба одмах учинити све да се Совјетима дâ доказа да ће се убудуће ортодоксна политика водити на селу. Наравно, они су веровали да ће оваква дела изазвати промену мишљења Совјета о њима.

Тако је почео биланс колективизације у Југославији, баш у тренутку кад је КПЈ била одбачена од Совјетског Савеза и његових сателита.

Друго заседање Централног комитета Комунистичке партије Југославије јануара 1949. – Између Резолуције Информбироа 28. јуна и Конгреса КПЈ 21. јула исте године сувише је мало прошло времена да би се на самом Конгресу КПЈ могла очекивати извесна промена у погледу политике на селу. У стварности, Конгрес и сама Партија у том тренутку решавали су питање оно најнепосредније, живота или смрти, односно остајања на власти или не.[32]

Међутим, већ два месеца после Конгреса, Партија је предузела мере да се у основи промени њена политика на селу. Ми сматрамо за

[32] Закључци са V конгреса јула 1948. расправљају и питање задругарства на следећи начин: „(1) свестрано помагање и развијање земљорадничког задругарства од његових најнижих облика (набавно – продајне задруге) до највиших облика (радне задруге)... (4) обезбеђење строгог принципа придржавања добровољности при ступању радних сељака у задруге, а нарочито у радне задруге, водећи при томе рачуна о особеностима појединих крајева" („Комунист", број 2, мај 1949, стр. 119).

потребно да наведемо делове једног чланка потписаног иницијалима „Т.В." (Тодор Вујасиновић, члан Савезне владе Југославије) а који је изишао у „Политици" 25. септембра 1948. под насловом *Реорганизација земљорадничког задругарства*:

> „Реорганизација земљорадничког задругарства, која се сада спроводи у читавој нашој земљи, припрема задруге за овај крупни задатак. Због тога је сама реорганизација земљорадничког задругарства од великог значаја за наше даље успехе на унапређењу производње у социјалистичком преображају села... У Хрватској, па и у другим републикама, није много предузето да задруге добију произвођачки карактер, да своју делатност прошире на пољопривреду, а да при том трговина постане само један део њиховог рада... Задруга треба да баци своје снаге на унапређење пољопривредне производње, а да тек уз то помаже развитак других привредних грана..."

Жалећи се на поступке месних власти (вероватно партијских), писац чланка указује на грешку која се чини на тај начин што је „у појединим крајевима извођење реорганизације задруге и одржавање скупштине схваћено као технички посао, у коме је главно одржати скупштине, изабрати све одборе како то правила предвиђају, па ће све остало бити у реду". Жали се писац чланка да се у једном срезу у један дан сазове петнаест задружних скупштина, да се у другом срезу састају скупштине у часове рада на пољу. У стварности, то нису биле немарности локалних власти него организован притисак нижих партијских органа (уосталом, није редак случај у комунистичким државама, било у Југославији било код самих Совјета, да руководећи чланови говоре пред страном јавношћу о „добровољности" или о „борби против бирократије", а да у стварности дају нижим органима упутства да врше притисак и да чувају привилегије као права бирократија, што и представља једно од врло важних полуга у одржавању комунистичке власти). На крају ових тужбалица, писац чланка се исто тако жали да су „поједини задружни савези схватили да је у реорганизацији најважнији одбор за заједничку обраду земље, па су такве одборе форсирали", и закључује:

> „Инструктори задружних савеза нису се упуштали у дискусију са сељацима, нису им детаљно објаснили како ће овај одбор изгледати, тако да многи од њих нису схватили о чему се управо ради. Богати сељаци... су говорили да је реорганизација задруге, а нарочито одбор за заједничку обраду земље, исто што и колективизација... А кад је већ од богатих сељака постављено питање колективизације, требало је објаснити и шта је колективизација, и како ми гледамо на њено извођење... Колективизација значи удруживање сељака који заједничким средствима на заједничкој земљи производе, а добит деле према уложеном раду... Према томе колективизација доноси бољи живот радном сељаку".

Као што се види из ових навода, већ јесени 1948. године почела се припремати атмосфера за колективизацију на југословенском селу. Ње још нема и још увек се, и у овом чланку, наглашава принцип добровољности приступа у „одбор за заједничку обраду земљишта". Али, вредно је забележити да се ни овде сељачке радне задруге уопште не помињу. Могло би се закључити да у први час југословенски комуни-

стички руководиоци нису сматрали да је [illegible]уће и потребно да се права колективизација, преко сељачких радних задруга, одмах форсира, него да се реконструкцијом класичног задругарства започне процес колективизације. Уистину, као што се види из навода, класично задругарство било се запарложило у набављачко-потрошачкој делатности.

Али, овом приликом треба подвући да су комунистички руководиоци видели у проширеној задрузи општег типа (класичној задрузи са свестраном делатношћу и особито са „одбором за заједничку обраду земљишта") исто једну од полуга за колективизацију. Мијалко Тодоровић, један од руководећих комуниста у Југославији по питању села, изрично је писао: „Њена улога (општа задруга са развијеном економијом – пр. аутора) и јесте у томе да припрема радно сељаштво за колективизацију, да води сељаке ка радној задрузи".[33]

До тзв. Другог пленарног заседања Централног комитета КПЈ 28, 29. и 30. јануара 1949, сва комунистичка штампа још увек проблем структуралне реконструкције села посматра кроз уобичајене формуле: аграрна реформа, откуп пољопривредних производа, развијање задругарства уопште. Тако орган Централног комитета КПЈ „Комунист" од јануара 1949. године у чланку *Пети конгрес КПЈ и проблем теоретског подизања партијских кадрова* говори само о „учењу о социјалистичкој реконструкцији пољопривреде – кроз борбу са експлоататорским елементима на селу – као једном од битних предуслова пуне победе социјализма" (стр. 12).

Са Другог пленарног заседања ЦК КПЈ изишле су три резолуције. Док последња „о текућим организационим и агитационим и агитационо-пропагандним задацима Партије" сачињава једну главу, дотле друга резолуција „о текућим задацима у области привреде" обухвата шест глава; прва по реду од резолуција је Резолуција о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села и унапређења пољопривредне производње и садржи осам глава. Има се маltене утисак да је Друго пленарно заседање ЦК КПЈ било сазвано првенствено због питања села, односно због проблема колективизације села. Навешћемо неке делове ове резолуције о селу; говорећи о постигнутим успесима, Резолуција каже:

„порасло је учешће социјалистичког сектора (државних добара, економије и сељачких радних задруга) у укупној пољопривредној производњи";

„Борба за унапређење пољопривреде... мора се водити на основици јачања социјалистичког, то јест, задружног и државног сектора у пољопривреди, јер се само брзом изградњом и *проширењем* (курзив писца чланка) социјалистичког сектора пољопривреде могу створити услови за савлађивање њене заосталости";

[33] „Комунист", број 3, мај 1949, стр. 130 – уосталом, таквих тумачења било је и раније, наиме, да се „земљорадничко задругарство претвара у условима народне демократије у инструмент социјалистичке изградње") (Е. Кардељ, у „Комунисту", број 3, 1947).

„Као најуспешније средство за социјалистички преображај нашег села и унапређења наше пољопривреде показале су се сељачке радне задруге... Томе успеху допринео је не само пример који су дале сељачке радне задруге својим напретком и побољшањем живота задругара, него нарочито чињеница што је процес стварања радних задруга ишао искључиво на добровољној основи, без административног притиска";

„... постало је потребно и могућно прићи стварању сељачких радних задруга са више смелости и бржим темпом".[34]

Шта се из ових навода може одмах закључити?

Најпре, сељачке радне задруге издвојене су из општег покрета земљорадничких задруга; оне су ушле у „социјалистички сектор", тј. заједно са државним добрима и економијама. Овај социјалистички сектор добио је у овим објашњењима две подгрупе: државни сектор и задружни сектор (сељачке радне задруге) у привреди, што би могло да значи да и задруге општег типа улазе у оквир дејства социјалистичког сектора. Приватни поседник, историјски гледано, на селу губи сваки смисао. То је разумљиво кад се узме у обзир да комунистичка власт нагони све сељаке, без обзира на величину поседа, у задруге општег типа, а ту их приморава на проширење њене делатности. Тих тенденција, уосталом, било је и пре ове резолуције о проблемима југословенског села. Најважније у овој резолуцији јесте подвлачење да колективизацију треба озбиљно започети, односно да се убрза темпо – и „са више смелости" (што има посебно и врло велико значење у једној комунистичкој и свакој тоталитарној држави) – стварања сељачких радних задруга.

Ради објективности, не треба испустити из вида да се и у овој резолуцији подвлачи да се „треба најодлучније борити... против свих појава кршења или изигравања принципа добровољности одлуке радних сељака, ма где и у ма каквом облику се такве тенденције појавиле". Некако се долази у противуречност кад се ова парола баца у тренутку кад се објашњава да треба дотадањи успех стварања сељачких радних задруга баш приписати добровољности уласка у сељачке радне задруге?! Нама се чини да никада не треба тражити у комунистичким изјавама прави њен смисао. Нека нам послужи само ова појединост. У истој резолуцији два пута се скоро истим речима тражи да се „треба борити најодлучније против свих заостајања руководећих органа Партије и народне власти иза спремности и жеља радних сељака да пређу на пут крупне социјалистичке пољопривредне производње" – као да југословенски сељаци хрле колективизацији „а руководећи органи Партије" и „народне власти" коче их у том послу и наносе им „непосредне или посредне штете" – као што се каже, мало даље, на другом месту. Не знамо да ли је све то требало да иде у прилог одбране вођства КПЈ пред оптужбама Совјета у Резолуцији Информбироа: свему су били криви, у вези с јачањем кулака, нижи партијски органи! Вођство Пар-

[34] *Социјалистички преображај наше пољопривреде* у издању Пољопривредног издавачког предузећа, Београд 1949, страна од 8 до 12.

тије и „радни сељаци" желе скоро по сваку цену „крупну социјалистичку пољопривредну производњу" а нижи партијски и нижи државни органи толико су смели да могу водити политику која је и супротна вођству Партије и државе?

Процес колективизације. – Почетком марта сазвана је у Београду Савезна конференција сељака задругара на којој је учествовало „1100 делегата земљорадничких и сељачких радних задруга из свих срезова ФНРЈ". Сељаци-задругари поздравили су телеграмима како Владу ФНРЈ тако и ЦК Комунистичке партије Југославије. Главни референт је Мијалко Тодоровић, ондашњи министар пољопривреде ФНРЈ. После донете резолуције Централног комитета, Тодоровић је ствар објашњавао пред самим сељацима на следећи начин:

„Социјалистичка реконструкција пољопривреде значи, пре свега, стварање сељачких радних задруга. Према томе, све о чему смо досада говорили јесте пут – а сада прелазимо на само изградњу социјализма на селу, прелазимо на сељачке радне задруге."[35]

Тодоровић је поновио једну од главних идеја резолуције ЦК о селу, пишући да је „нужно убрзати читав процес развитка земљорадничког задругарства, а посебно радних задруга и социјалистичког сектора пољопривреде уопште".[36] Резолуција самих сељака налази се потпуно на новој линији.[37] Наводећи прве кораке комунистичке политике на селу, после завршеног рата, сељаци задругари одају пуно признање класичним задругама:

> „Ослобођењем наше земље, милионске масе радног сељаштва прихватиле се набавно-продајне задруге које су на пољу размене добара задале одлучан ударац трговинским и зеленашким елементима на селу, ослањајући се чврсто на државни сектор привреде. На основу постигнутих успеха и пораста свести радних сељака, набавно-продајне задруге прерастају у земљорадничке задруге општег типа, у којима се све више развија производњачко-прерађивачка делатност... Сељачке радне задруге у нашем земљорадничком задругарству имају пионирску улогу у социјалистичком преображају пољопривреде".

И ова резолуција препоручује задружним организацијама и задругарима да „одлучније крену путем стварања сељачких радних задруга" и да „још одлучније спроводе линију Комунистичке партије и одлуке II пленарног заседања ЦК КПЈ донете у историјској Резолуцији о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села". Сам маршал Тито је подвлачио да 1949. године треба најзад приступити колективизацији: „Ове године, другови и другарице, показало се да је било крајње вријеме да се убрза улажење у задруге".[38]

Година 1949. била је почетна година колективизације. Режим је употребио сва могућа и немогућа средства да дође до резултата. Нека једна појединост покаже докле се ишло у тим средствима. „На клевете и лажи (мисли се на Информбиро – пр. аутора) инвалиди су одговорили

[35] „Политика" од 2. марта 1949.
[36] „Комунист", број 3, мај 1949, стр. 120.
[37] „Политика" од 3. марта 1949.
[38] „Борба" од 6. августа 1949.

тако да је до јула 1949. године укључено у сељачке радне задруге 15.990 ратних војних инвалида са 113.434 члана породице. Инвалиди су одговарали и свакодневно одговарају све масовнијим учешћем на извршењу задатака Петогодишњег плана и на делу показују са каквим се жаром и пожртвовањем изграђује социјализам у нашој земљи. У укључивању инвалида у сељачке радне задруге нарочито добре резултате су постигле инвалидске организације Србије, где је до јуна укључено у задруге 15.312 инвалида".[39] То вели генерални секретар Савеза ратних инвалида Југославије Божо Павловић. Потом се приступило такмичењу у сељачким радним задругама, јер „радна задруга је социјалистичко газдинство. Такмичење је одлика социјалистичке производње... Оно треба да се развије у самој задрузи међу бригадама, у самим бригадама, међу групама и појединим задругарима, као и међу задругама у појединим срезовима и то пре свега у повећању производње и у повећању испорука држави. Непријатељски елементи, они који су се увукли у задруге, говоре да се у задругама, а нарочито они око задруга такође говоре, да се у задругама много више ради него на инокосним домаћинствима... Међутим, нема изградње бољег живота ако се не буде више радило. Управо, у сељачким радним задругама мора се данас радити више него што се раније радило ако хоћемо да урадимо темеље бољег живота".[40]

Међутим, већ у првом налету колективизације, пролећа 1949. године сељаци су дали неорганизован али ипак приличан, истина само пасиван отпор. Мијалко Тодоровић, министар пољопривреде, у свом говору пред Народном скупштином маја 1949. године, отварајући дискусију поводом новог основног закона о земљорадничким задругама дао је јасне знаке о овом отпору: „... непријатељ је уперио данас сву своју разноврсну штеточинску делатност у првом реду на сељачке радне задруге – нарочито на нове". На другом месту, Тодоровић вели да се на селу „отпор капиталистичких елемената пооштрава. У борби против радних задруга учествују разни непријатељи наше социјалистичке изградње...".[41] Ту се јасно види да покрет сељака није био уперен против раније створених радних сељачких задруга, већ против новог притиска да се све сељаштво учлани у сељачке задруге. Стварао се што већи број задруга, без обзира на то колико је чланова задруга имала.

У свом говору на републичкој конференцији сељака-задругара, у Сарајеву, исти министар Тодоровић месеца новембра исте године, истиче да је главни задатак задружног покрета „нарочито проширивање постојећих сељачких радних задруга, јер су ваше задруге већином мале, са просечно 30 или нешто више домаћинстава". [42] Међутим, пропаганда на селу против колективизације узела је маха и комунистички руководиоци жале се на свим местима. „Сада нам је главни проблем

[39] „Борба" од 18. јула 1949.

[40] Говор Мијалка Тодоровића на Конференцији сељака-задругара, Босна и Херцеговина, „Политика" од 4. новембра 1949.

[41] „Политика" од 27. маја 1949.

[42] „Борба" од 18. јула 1949.

Владе Хрватске, пред Народном скупштином исте федералне јединице јануара 1950: „Оцјене наших критичара показале су се ту сасвим неправилне, сасвим празне. Они су казали да је план колективизације села пропао, а, међутим, неколико дана након такве оцјене имали смо нагли корак покрета задругарства."[43] Још једном ћемо забележити чињеницу да се од јесени 1948. године термин „колективизација" употребљава, истина не тако често, али ипак на уобичајен начин. Не заборавимо ни чињеницу да су јануара 1950. године, када слушамо Бакарића, југословенска влада и Партија били већ начисто да не може бити повратка у крило Информбироа.

Активан отпор југословенског сељаштва колективизацији у правом смислу те речи није био могућ баш због међународне ситуације, због тога што није било изгледа да добије ма какво међународно признање. Али независно од правог отпора, сељак је покушавао свим расположивим средствима да ослаби саму структуру и функционисање сељачких радних задруга. Режим пребацује због овога „принципу недобровољности", помоћу којега су се тобоже у сељачке радне задруге увукли „и непријатељски елементи, који су самој задрузи наносили само штете".[44] „Разумије се, вели маршал Тито у свом говору уочи Нове године 1950, постоји на селу класни непријатељ који се свом силом опире извршењу својих обавеза према држави, тј. нашој социјалистичкој заједници. То је упоран противник нашег социјалистичког уређења и тешко се мири са судбином. Он је глух и слијеп према свему овом новом код нас. Он настоји гдје год може да превари државу из својих егоистичних побуда. Али, и за такве постоје закони чију ће тежину они морати да осјете".[45] У скупштинској дебати током јануара 1950. године, министар полиције Ранковић исто тако подвлачи да „поједини непријатељски елементи, обично из редова богатих сељака или декларисаних елемената, у циљу ометања политике народне власти на селу, иступају свим средствима против сељачких радних задруга".[46]

Један од значајних датума развоја сељачких радних задруга у Југославији је без сумње 15-16. мај 1950. Тих дана, на годишњој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ саопштен је највећи број сељачких радних задруга: 7.012 са 377.163 домаћинстава и 1,978.125 ha (16% сеоског становништва) или 17,6% укупне пољопривредне површине ФНРЈ, поред више од 6% укупне пољопривредне површине у форми државних добара. Мај 1950. године био је највиши успон у процесу колективизације.[47] Од тога датума, снага комунистичког притиска у погледу колективизације на југословенском селу слаби, док отпор, иако неорганизован и незабележен у слободној светској јавности на достојан начин, све више јача.

---

[43] „Политика" од 11. јануара 1950.
[44] „Борба" од 1. јануара 1950.
[45] *Исто.*
[46] Часопис „Наша реч", од 15. фебруара 1950, Париз, преноси писање југословенске штампе.
[47] „Наша реч" од 1. јуна 1950, наводи из југословенске штампе.

Отпор колективизацији. – Према вестима непотврђеним од режима, дошло је јуна 1949. у Југославији до двеју мањих сељачких побуна,[48] у Босни и Македонији. Отпор сељаштва није био уперен непосредно само против сељачких радних задруга, односно присиљавања да се у ове уђе, него против целокупне политике комуниста на селу и особито противу једне Уредбе од 1949. године о откупу житарица. По овој уредби, „газдинства од 2 ha обрадиве површине обавезна су да предају 68% од вишкова жетвеног приноса, а газдинства од 8 ha дужна су да предају 95% вишкова"; у исто време, сељачке радне задруге су добиле привилегију у погледу обавезног откупа вишкова житарица. Уредба о кредитирању и снабдевању сељачких радних задруга, донета у исто време 1949. године, отварала је посредним начином перспективе сељацима да улазе у сељачке радне задруге.[49] Та двојна политика, праћена политичком харангом, морала је изазвати ипак и непосредни отпор у сељаштву, без обзира на његову истрошеност и замор за време окупације, грађанског рата и првих поратних више него ригорозних мера на економском плану. У таквој ситуацији председник Владе маршал Тито одржао је говор на Конгресу Антифашистичког фронта жена у Загребу 18. октобра 1950, у коме се жалио на ниже функционере „доље" и изрично на „непријатеља који се увукао у наш (државни) откупни апарат" и „неразумевање" сељака, па онда, на крају, ипак припретио сељацима: „Ми ћемо са њима (сељацима – пр. писца чланка) друкчије и морамо друкчије ако се успротиве...".[50]

Међутим, стварност је била јача него речи: Тито је у својој изјави једном дописнику западне немачке агенције 12. новембра исте године рекао да се дотадање совјетске методе у југословенској привреди укидају. Сељаштво је очекивало видне знаке тих промена. У току 1951. године дошле су ове мере: прекид са принудним откупом меса, кромпира, млека, пасуља, сена и сламе; увођење новог кривичног закона у коме су два параграфа посвећена сељачким радним задругама. Политичко-административни притисак у вези са колективизацијом, као и свим економским мерама које су биле уз то предузете, требало је да престане и да се настави у оквиру законодавства које је представљено у иностранству као врло прогресивно. Ево тих параграфа у новом Кривичном закону:

„Подривање задруге

Члан 240.

(1) Ко као члан земљорадничке задруге у намери подривања задруге омета њен рад, подрива ред или организацију рада у задрузи и тиме проуз-

[48] Часопис „Наша реч", Париз, 15. мај 1949.

[49] „Борба" од 29. октобра 1950.

[50] Нови југословенски Кривични закон, у издању Савеза друштава југословенских правника, Београд, 1951 – прештампано на француском из часописа „Le nouveau droit Yougoslave", N° 2–3, 1951.

рокује поремећај у раду задруге, неизвршење плана или знатнију имовинску штету,

казниће се затвором или строгим затвором до пет година.

(2) За дело из става 1. овог члана суд може при осуди на казну строгог затвора изрећи или новчану казну или конфискацију имовине.

(3) Ако је услед дела из става 1. овог члана дошло до разбијања задруге,

учинилац ће се казнити строгим затвором до петнаест година и конфискацијом имовине.

Повреда добробољности чланства у задрузи

Члан 241.

(1) Ко силом, озбиљном претњом или на други начин омета или спречава приступање у задругу, или ко силом или озбиљном претњом принуђава на иступање из задруге,

казниће се затвором најмање три месеца или строгим затвором до пет година.

(2) Ко силом или озбиљном претњом принуђава на ступање у задругу,

казниће се затвором до две године".

Борба за колективизацију, и поред овог отпора, „легализује" се на известан начин и пребацује се на тзв. правни терен. Оно што је главно овом приликом забележити, законодавство треба да онемогући излазак из задруге – ако већ не може да утиче на улазак у задруге. Године 1951. и 1952. пуне су суђења онима који врше пропаганду за излазак из задруга, право заступницима који пишу молбе за излазак из задруга или онима који у самим задругама, хотећи да изиђу из задруге,[51] врше пропаганду да излазак из задруге буде организован на групни начин. Нама већ познати Мијалко Тодоровић, наглашава да „је потребно водити упорну борбу против разбијача *сељачких* радних задруга" (курзив

[51] Наводимо неколико суђења у вези са сељачким задругама: Васа Новичић, сељак из Јагодњака осуђен је 5. јуна 1951. у Белом Манастиру, јер је водио пропаганду и сакупљао потписе за растурање сељачке радне задруге у Јагодњаку. Душан Павловић, Тома Стојковић и Живан Поповић из села Кустића (срез Бела Црква) осуђени су јуна 1951. године због пропаганде за растурање сељачке радне задруге. По словеначком листу „Људска правица" од 26. јуна 1951. поведен је поступак против адвоката др Јосипа Кревља јер је задругару Антону Кушару написао молбу за излазак из сељачке радне задруге. Срески суд у Житковцу осудио је октобра 1951. године сељака Марка Ристића на три године затвора зато што је наговарао сељаке да иступе из сељачке радне задруге у селу Доње Сухотно, срез Моравски. Срески суд у Метковићу осудио је 18. октобра 1951. председника сељачке радне задруге Боришу Маровића и Ристу Кардијевића, председника сељачке радне задруге у селу Трн Блаце, код Метковића, на по три године робије зато што су наговарали сељаке да напусте своје радне задруге. Срески суд у Тополи осудио је децембра 1951. чланове сељачке радне задруге – Светозара Чолића на четири и Чедомира Урошевића на три и по године затвора - обојица из села Жабара – „због покушаја разбијања радне задруге чији су чланови и они били". Почетком марта 1952. године у Ваљеву је осуђен Јанко Пимић из Дупљаје на две и по године строгог затвора а његова жена Милица на годину дана затвора. Пимић је био члан Партије и председник Месног народног одбора (општине) и као такав „илегално ради на организовању и писању молби за излазак из задруге". Због разбијања сељачких радних задруга, осуђено је пред судом у Крагујевцу 4. марта 1952. седморо сељака из села Бечевице, гружански срез, на строги затвор од 4 до 12 година. Према „Борби" од 12. јула 1952. Окружни суд у Шапцу осудио је адвоката Душана Бајића са још шест сељака на вишегодишњи затвор, зато што су разбијали сељачке радне задруге у поцерском и мачванском срезу.

писца чланка).[52] Борис Кидрич поручује два дана раније сељацима да се „они љуто варају уколико мисле да ми можемо допустити *чак и помисао* (курзив писца чланка) да се радне задруге минирају. За нас радне задруге не представљају само нужност социјалистичке изградње; уједно с том нужности оне за нас представљају економску нужност првог реда".[53] У то време званична југословенска штампа јавља да 3.000 домаћинстава у Македонији тражи да изађу из сељачких радних задруга.

Једна од расправа у главном партијском органу лета 1951. године јасно показује то да су југословенски комунисти ушли у фазу застоја развоја колективизације и да желе само да учврсте свој већ задобијени положај, односно да не желе да продуже даље са притиском. „Сасвим је разумљиво да преображај нашег села – стварање и развитак социјалистичког сектора у пољопривреди – не може имати један стални и апсолутни равномјерни темпо. Напротив, тај се процес мора одвијати тако да ће с времена на вријеме имати брзи или спорији темпо, извјесну плиму или релативни застој, што зависи од низа економско-политичких услова у којима се тај преображај врши... У цјелини гледано, релативни је застој у стварању и омасовљавању сељачких радних задруга код нас у 1950. години...".[54]

Писца расправе не узбуђује чињеница што тај застој у погледу повећања броја задруга постоји, већ то што „има случајева подношења молби и појединачних тежњи за иступање из задруге и то најчешће на иницијативу самих задругара". Поред економских разлога који нагоне сељаке да иду из задруге, писац расправе наводи и политичке моменте, односно да се „у послиједње вријеме у неким крајевима активизирао један мањи број адвоката у Србији и Војводини и попова у Словенији и Хрватској који употребљавају своје 'правничко' и 'филозофско' знање да увјере неке задругаре како не би смјели да забораве да поднесу молбе за излазак из задруга, јер им је трогодишњи рок приспио или ће брзо приспјети..." Један други примерак главног органа ондашње КПЈ оптужује адвокате да „злоупотребљавају адвокатски позив и својом активношћу директно се супротстављају општим напорима за изградњу социјализма".[55]

Председник владе у то време, Тито, био је најконкретнији у погледу претњи да се онемогући сваки покрет за растурање задруга: „Задруге су, другови, од битног значаја за нашу социјалистичку земљу и ми се задругарства ни у ком случају не можемо одрећи. То треба добро да запамте они који покушавају да разбију наше задруге, а то треба добро да знају и они који су у задруге ушли али сада, зато што су

[52] „Борба" од 19. јула 1951.
[53] „Борба" од 17. јула 1951.
[54] „Борба" од 16. јула 1951 – расправа *За даље развијање и јачање сељачких радних задруга* Радована Пантовића.
[55] Часопис „Наша реч", Париз, 1. октобар 1951.

недовољно свјесни, мисле да по истеку трогодишњег рока могу из њих отићи исто онако поштено као што су у њих и ушли, умјесто да се труде да од својих задруга створе напредна пољопривредна газдинства. Задругарство је наш пут у пољопривреди, јер ми хоћемо да имамо у својој аграрној земљи довољно средстава потребних за живот наших људи, а садашње постојање два сектора у пољопривреди, задружног и приватног, има привремени карактер и посљедица је нужде... Ми никога нећемо силом гонити у задруге, али ником нећемо дозволити ни да их разбија" (курзив писца чланка).[56]

Месец дана доцније, на једном збору у Ранковићеву (Краљево), Тито је признао да је реч о процесу „осипања задруга": „Примећује се у посљедње вријеме извјесно осипање наших задруга у том смислу што су неки задругари почели подносити молбе за иступање из задруга послије протека трогодишњег рока".[57] Тито се ту жали на то да има сељака који прелазе границу у свом отпору и траже помоћ странаца: „...има данас још таквих људи који говоре сељаку да не треба да верује данашњем режиму, да треба да даје отпор, да треба да излази из задруге. Разумије се да све то утиче на наше људе и да неки од њих мисле да је дошло вријеме, пошто Америка нама наводно то не одобрава, да они могу, ако затреба, ићи чак и у америчку амбасаду и жалити се".

Покушају да се растурају задруге, после истека трогодишњег рока, југословенски комунисти дају потпуни отпор: „Наиме, ми смо се због тога супротставили таквој тенденцији, вели маршал Тито у истом говору, јер би попуштање у том погледу значило допустити један огроман назадак у цјелокупним напорима наше привреде. Ми то нећемо и не можемо дозволити". Месец дана доцније, у одговору на питања страних и домаћих новинара, Тито је заборавио свој ранији термин „осипања" у погледу сељачких радних задруга и изјавио је да се „задругарство у неким местима колеба, али су то само појединчани случајеви. Ми смо због тога казали: стој, задруге су животно питање за нашу социјалистичку земљу, јер револуција важи за све – и за село и за град".[58] Маршал Југославије упоран је да се сачува колективизирани део пољопривреде и да у будућим етапама – привремени карактер постојања два сектора (приватни и задружни) – треба очекивати да ишчезне потпуно приватни сектор пољопривреде.

Последњи покушај да се колективизација одржи на југословенском селу у највишем постигнутом опсегу је Трећа скупштина Главног задружног савеза СНРЈ у Загребу, одржана новембра 1951. године. Главни теоретичар југословенске привреде, Борис Кидрич, у своме говору тврди да је „истина да је непријатељима било успело да поједине задругаре за моменат поколебају. Наравно, они их ни издалека нису

[56] „Борба" од 9. септембра 1951.
[57] „Политика" од 9. октобра 1951.
[58] „Политика" од 2. новембра 1951.

могли поколебати у оној мери како то пишу разни клеветници у иностранству" и да су комунистичком режиму „радне задруге неопходно потребне као крупна социјалистичка газдинства без којих даљу социјалистичку изградњу не можемо замислити" (курзив писца чланка).[59] У свом телеграму маршалу Титу, задругари-сељаци заветују се да ће радити на „даљем стварању свих врста земљорадничких задруга, нарочито сељачких радних задруга".[60] Мијалко Тодоровић, сада председник Савета за пољопривреду и шумарство, најупорнији је у свом ставу: „Мислим да овде није потребно понављати да ми ни у ком случају, ни по коју цену, не желимо да одустанемо од ових сељачких радних задруга".[61]

Попуштање колективизације, односно Упутство ЦК КПЈ од 24. новембра 1951. – Независно од зарицања министара Тодоровића и Кидрича на Трећој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ у Загребу, после недељу дана, осванула је 25. новембра Упутство Централног комитета партијским организацијама и руководствима о даљим путевима социјалистичког преображаја села.[62] Сматрамо за потребно да наведемо извесне делове ових упутстава:

> „I. У години 1951. наша социјалистичка држава спровела је низ нових економских мера. Суштина тих мера јесте напуштање строгог рационисања, дистрибуција и претежно административног руковођења привредом путем чиновничког апарата и прелаз ка слободнијем деловању објективних економских закона и ширем развијању иницијатива радних колектива у оквиру општих пропорција државних социјалистичких планова...
>
> Непријатељи свих врста, од коминформоваца па до 'класичних' реакционарних остатака, окомили су се, пре свега, на радне задруге, мислећи да је дошло време када ће се радне задруге моћи растурити...
>
> Сем тога, у режиму слободног тржишта очито се показало да оне организационе форме у сељачким радним задругама, које су биле преузете према типу совјетског колхоза, проузрокују огромне режијске трошкове и слабу продуктивност рада, а тиме смањују могућности како за личне приходе радних задруга тако и за инвестиције у саме задруге.
>
> – Под утицајем непријатељске пропаганде, а с обзиром на поменуте објективне моменте, појавило се током овог лета у радним задругама извесно колебање. Политичким радом наше Партије успели смо да се то колебање заустави...
>
> II. Учвршћивање и постепено проширивање колективног поседа разних врста у задругама општег типа постаје у датим условима основни метод даљег социјалистичког преображаја на селу...
>
> Радне задруге на селу треба постепено реорганизовати тако да се од трудодана у натури прелази на платни фонд задругара у новчаном износу...
>
> III. Увођење ових принципа организације и пословања у радним задругама значи коначну ликвидацију елемената колхозног система у нашим задругама, који су се у нашој пракси показали потпуно погрешни и штетни.

[59] „Борба" од 18. новембра 1951.
[60] *Исто.*
[61] „Политика" од 17. новембра 1951.
[62] „Борба" од 25. новембра 1951.

IV. ...Због тога ће бити нужно (због грешака у организовању сељачких радних задруга – пр. писца чланка) да се, на основу темељите економске анализе појединачно сваке овакве задруге, одмах приступи реорганизацији. Реорганизација ће се извршити на тај начин што ће се у њима развијати на задружној основи (тј. крупна производња) само оне гране односно оне делатности које могу бити као такве рентабилне: сточарске фарме на великим задружним пашњацима, задружни воћњаци или виногради, рибарство, шумарство и дрвна индустрија, индустрија грађевинског материјала, радионице за прераду пољопривредних и других производа на бази локалних сировина итд. Уколико се сад у тим задругама налази у задружном поседу део земљишта које не може бити обделавано путем задружног рада (веома сиђушне и јако разбацане парцеле, на пример, у кршевитим пределима Црне Горе и Херцеговине), такво земљиште треба под одређеним условима вратити на индивидуално коришћење задружним члановима као окућницу...

Убудуће не треба допустити регистровање ни једне нове радне задруге пре него што се не изврши детаљна економска анализа како услова и могућности развијања крупне задружне производње тако и економске оправданости предложеног задружног облика...

V. ...Понекад се мислило да је стварање сељачких радних задруга искључиво метод социјалистичког преображаја пољопривреде, а заборавило се на то да основни метод социјалистичке изградње села представља управо организација и развијање земљорадничког задругарства... Земљорадничка задруга општег типа мора се развијати као комплексна привредна организација. Она се мора бавити робним прометом и производњом. У погледу производње треба да организује више различитих погона за оне гране производње за које постоје економски услови и то како пољопривредне односно сточарске итд., тако и индустријске и занатске..."

Упутства садрже још две главе: једна говори о Српском задружном савезу а друга обрађује последње директиве члановима Партије.

У чему је значај овог упутства? Пада у очи одмах да КПЈ још увек, на крају 1951. године, употребљава совјетске методе, односно да и поред све пропаганде о „одумирању државе" и „васпитној улози КПЈ" – Централни комитет КПЈ даје упутства о организацији села уместо да то чине одговарајући шефови федералне администрације. У почетку процеса колективизације, почео се стидљиво употребљавати термин „колективизација"; да не би било сумње у погледу намере да се колективизира југословенско село – баш после прекида са Москвом – сада ЦК КПЈ јавно изјављује да су сељачке радне задруге биле развијене три године „према типу совјетског колхоза". Сељачке радне задруге, вели даље Упутство, проузроковале су (1) огромне режијске трошкове, (2) слабу продуктивност рада, (3) слабе приходе задругара, (4) па према томе и слабе могућности за самоинвестирање сељачких радних задруга. Односно, просто речено, сељачке радне задруге у свом функционисању су потпуно подбациле, да не бисмо употребили израз – начиниле катастрофу на селу.

Шта је радила државна власт, односно Партија? Борила се, у току прве фазе периода од три године колективизације, да се створе задруге, а потом борила се у другој фази да се задруге не растуре, када су прошле по уговору три године од потписивања уговора. Али, ти уговори нису имали неку значајну вредност за југословенско законодавство, јер се „политичким радом партије успело да се колебање у задругама заустави".

Заборављајући потпуно на тврђење у току процеса колективизације (не и пре овог процеса) да је главна установа социјалистичког преображаја баш сељачка радна задруга, чланови ЦК подвлаче овога пута да то није ова радна задруга него земљорадничка задруга општег типа. Ова задруга општег типа постаје „основни метод даљег социјалситичког преображаја", истина не обична земљорадничка задруга најнижег типа, односно набавно-продајно, него задруга која треба да развије разне врсте економија, иако њени чланови остају приватни поседници.

Сељачке радне задруге, по овом упутству, истина не растурају се у целини, али се зато (1) реорганизују и (2) растурају оне које не могу да буду рентабилне. Реорганизовати сељачке радне задруге по начелу рентабилитета, то у ствари значи – најблаже речено – један добар њен део растурити. Како смо већ унапред рекли, у сељачке радне задруге улазили су углавном сељаци беземљаши или сељаци са најмањим поседима.[63] Ако се успостави начело рентабилитета, досадашњи број чланова задруге мора бити смањен јер нема довољно земље, односно нема довољно рада. Растурање извесних задруга практично се сврстава на тај начин што се извесно земљиште „које не може да буде обделавано путем задружног рада" – треба да врати „на индивидуално коришћење задружним члановима као окућницу". То признање да може бити земљишта које не може бити обделавано на колективистички начин, тумачено у прво време као суперидеализација пољопривреде, појављује се у још једној ставци у којој се предвиђа да „убудуће не треба допустити регистровање ни једне нове радне задруге " пре него што се утврди да има „услова" да то буде једно колективно добро? Није ли то пут кршења са марксизмом – лењинизмом чијим се највернијим тумачем пријављивао ЦК? Или су нерентабилне радне задруге коштале државну касу милиона долара и фунти, а са својом продуктивношћу подбацивале далеко испод приватних газдинстава?!

Међутим, после овог објављеног упутства, конфузија у развијању задругарства није могла да се избегне. Одједном је пленум Главног задружног савеза ФНРЈ објавио фебруара 1952. године[64] да треба „развијати општу земљорадничку задругу као јединствену задружну орга-

[63] Једна сељачка радна задруга са 6 ha и 200 разбацаних парцела – у Босни и Херцеговини – била је састављена од 40 домаћинстава. *Реорганизација пасивних задруга* од Џемала Биједића, „Борба" од 29. маја 1952.

[64] „Борба" од 24. фебруара 1952.

низацију на селу, у којој треба да буду чланови и чланови сељачких радних задруга као и чланови постојећих специјализованих земљорадничких задруга". Треба ли то да значи да се село претвара у задружну јединицу? Или је то контрола сељаштва у општој задрузи од чланова сељачких задруга? Да прво гледиште није исправно на први поглед, види се из отпора који је на том пленуму дао партијски и државни представник Мома Марковић, који је изјавио да је „у неким крајевима дошло до иницијативе за оснивање здравствених задруга. Међутим, то није потребно".[65] Идеја из упутства да се земљорадничка задруга развија као комплекс – овим ставом је одбачена!

Реорганизација сељачких радних задруга у току 1952. године створила је, међутим, нове проблеме. Режим је хтео да се растуре пасивне задруге у брдовитим крајевима које су државу скупо стајале, а нису доприносиле фонду пољопривредних добара. Међутим, десило се обрнуто, у брдовитим крајевима, задруге нису хтеле да се растурају јер би добар део чланова остао на улици. „Било је покушаја да се сачува свака задруга од реогранизације под изговором да ће реорганизација стално дјеловати на економски јаче и боље задруге. У ствари, то су били покушаји да се сачува оно што се не може и не треба чувати" – вели један партијски првак Босне и Херцеговине.[66] У Македонији, на пример, у пчињском срезу читава села, „која се налазе разбацана по брдима и кршу, ступила су једног дана у задруге. Међутим, и поред свих настојања и пружене помоћи од стране органа власти те задруге нису могле саме себе да прехране, већ им је држава сваке године давала по неколико вагона жита".[67] Јасно је да ће таква задруга све учинити да се одржи. С друге стране, у житородним крајевима, где је полицијски притисак за улазак и за останак у задругама био најочевиднији, а где је и политичко-привредно-културни стандард виши, баш је ту сељаштво хтело да се ослободи колективизације и да „реорганизује" задруге, односно да их напусти.

У једном битном питању режим није могао да попусти. Тито је јасно у свом говору у Нишу потврдио да „би било погрешно мислити да ми можемо у Војводини, Бачкој, Славонији и другим богатим крајевима, који имају широке плодне равнице, преко тога прелазити и мирно гледати како се разбијају од стране разних противнародних елемената који унутар задруга буне сељаке, како би се оне распале".[68]

Жалећи се на унутрашњу недемократску и шаблонску организацију сељачких радних задруга (где се није водило рачуна о праведној

---

[65] „Борба" од 23. фебруара 1952.

[66] Чланак *Реорганизација пасивних задруга*, „Борба" од 26. маја 1952.

[67] Из реферата директора Дирекције задружне пољопривреде Србије, Војина Поповића, на пленуму Главног задружног савеза, „Борба" од 24. фебруара 1952.

[68] „Борба" од 7. јула 1952. У том говору вели ондашњи председник владе још и ово: „Ми смо били против совјетских метода и шаблона које смо усвојили у почетку, и, морам да кажем, да они још увијек нису нестали".

диференцијацији задругара у погледу унетог удела и ефективног рада), а обећавајући обилату помоћ задругама, председник Тито враћа се опет на старе претње из доба колективизиације у пуном напону и каже: „Не, задруге су нужне и ми ћемо настојати да се оне одрже. И не само да се одрже него и да се стварају нове, да улази све више сељака у њих, не на присилан начин, него да виде да им је корисније да буду у задрузи".

Октобра 1952. године долазило се на разне идеје како да се сељачке радне задруге не само реорганизују него и да се што више разраде. Једни су предлагали да сељачке радне задруге дају своје парцеле својим члановима под закуп на годишњу обраду; други предлажу да задруге добију право да купују земљу с циљем уређивања задружних расадника; трећи предлажу да сељаци приватници дају у задружну економију извесну врсту свога земљишта, итд.[69] Лутајући тако од практичног до теоретског питања, вођство КПЈ решило је поново, већ у почетку 1953. године, дакле, после непуних годину и по дана „реорганизације задруге", да тражи нова решења. Уочи доношења и објављивања тих решења, написао је један од главних идеолога режима, Едвард Кардељ, расправу у „Борби" од 29. марта 1953, под насловом *О неким проблемима наше политике на селу.*

„... Не може се порећи да земљорадничко задругарство, а у првом реду типа сељачких радних задруга, преживљава веома озбиљне унутрашње тешкоће које се манифестују пре свега, у колебању знатног дела чланова радних задруга " – вели одмах у почетку свога излагања један од најсамоуверенијих идеолога режима и југословенске Комунистичке странке. Жали се Кардељ на сељачке радне задруге уопште, односно на „сувише спори напредак производних способности радних задруга, у недовољно ефикасном коришћењу материјалних средстава, која су им стављена на расположење, у спором подизању продуктивности рада, а понекад чак и у назадовању... Не тврдим да то важи за све радне задруге, али у сваком случају за прилично велики део". Кардељ не крије да су овом процесу, Партија и држава суптротставиле „разна средства" која су „постигла извесне позитивне резултате, али унутрашње тешкоће нису се одстраниле ни савладале". „Употребљене су – наравно (пр. писца чланка) – и административне мере којима се отежава излазак из задруга".

Кардељ је потом подвукао да се слабост задругарства не налази у организационој слабости него у „друштвено-економској суштини, то јест у томе да је оно у својим садашњим облицима – то се нарочито односи на радне задруге – у противуречју с општим економским условима, у којима наше задруге данас дејствују", па потом даље: „Давање

[69] „Напријед", орган Комунистичке партије Хрватске од 9. октобра 1952. у чланку *Слободно развијање облика задружних организација* као допис са Заседања Главног задружног савеза у Београду, 8. октобра 1952.

економских привилегија таквим задругама – што неки наши другови проглашавају спасоносним леком у таквим случајевима – дејствује обрнуто. Економске привилегије навикавају људе на паразитизам и поткопавају сваку борбу за повећање продуктивности рада и економску консолидацију задруге". Стара парола појављује се и овде: основа преображаја села је земљорадничко задругарство а позивају се радне задруге да се потпуно ослободе „колебљивог елемента", тј. да га „отпусте из службе". „Нема сумње", вели Кардељ, „да ће та мера смањити број радних задруга, а и задруге које ће остати изгубиће на броју својих чланова. Да ли ће тога бити мање, није битно". Пратећи ову расправу Едварда Кардеља, не бисмо могли лако да предвидимо промене које су се спремале, с циљем да се зада још један ударац колективизацији на селу. Једино што се могло још једном забележити из Кардељевог става, је то да реорганизација задруга није успела и да се радна задруга треба и по броју организација и по броју чланова свести само на оне снаге које могу да дејствују као „слободно кретање економских снага" у пољопривреди.

Последњи ударац колективизацији, односно Уредба о имовинским односима и реорганизацији сељачких радних задруга. – Потпредседник Републике, Кардељ, 28. марта 1953, у тренутку кад се маршал Тито очекивао из Лондона, потписао је ову уредбу. Оно што је најпре ново, у формалном смислу, у овој обзнани то је чињеница да то није упутство које издаје Партија него Уредба коју потписује потпредседник Савезног извршног већа. Навешћемо главне параграфе ове уредбе:

„Члан 7. – Земља, зграде, инвентар, стока и остали фондови сељачке радне задруге, не могу се, као задружна својина, у случају престанка задруга или иступања појединих чланова задруге, делити члановима задруге.

Члан 10. – Ако се већина чланова изјасни за реорганизацију, преостали чланови или њихов део могу одлучити да наставе са радом сељачке радне задруге уређујући имовинске односе са задругом по чл. 1-5. ове уредбе.

Члан 14. – Народни одбор среза може поништити закључак скупштине о реорганизацији спајањем дела сељачке радне задруге или једног њеног дела са постојећом земљорадничком задругом, ако нађе да то спајање не пружа довољно јемстава да ће се са преузетом имовином сељачке радне задруге рационално газдовати...

У случају ликвидације, Срески савез земљорадничких задруга мора Комисији из члана 35. ове уредбе упутити захтев да се имовина сељачке радне задруге не изложи продаји, него да му се стави на располагање. Комисија решава о томе захтеву распоредним решењем (члан 26) и дужна је усвојити га, ако се с њим сагласио Народни одбор среза...

Члан 15. – Срески савез земљорадничких задруга коме је у смислу става 3. претходног члана задружна имовина стављена на располагање, може ту имовину, у споразуму са Народним одбором среза, уступити на коришћење другој задрузи или је дати на управљање привредном предузећу...

Члан 16. – Ако Народни одбор среза нађе да сељачка радна задруга, која наставља рад са смањеним бројем чланова, не пружа довољно јемства

да ће рационално газдовати са имовином у задружној својини која остаје после повраћаја имовине члановима задруге, он може решењем ставити ту имовину на расположење Среском савезу земљорадничких задруга...

Члан 17. – У сваком случају реорганизације сељачке радне задруге, са целокупном општенародном имовином, која је задрузи била дата на коришћење, располаже Народни одбор среза...

Члан 19. – Земљишта која су из земљишног фонда аграрне реформе и колонизације непосредно унесена у имовину сељачке радне задруге сматрају се као општенародна имовина дата задрузи на коришћење.

Члан 20. – Члан сељачке радне задруге може иступити из задруге у години у којој му истиче рок одређен за то правилима или уговором. Ако рок није одређен, члан задруге има право да из задруге иступи у трећој години после ступања у задругу, не рачунајући годину у којој је у задругу ступио. Ако члан задруге не иступи из задруге у години у којој му истиче рок за иступање, тај рок се продужава за следеће три године.

Члан задруге који жели да иступи из задруге мора свој захтев поднети задрузи најкасније до 1. јула оне године у којој има право да иступи. Захтев се подноси писмено било непосредно задрузи било преко поште или преко среског суда. Иступање из задруге врши се само са даном 1. октобра.

Члан 21. – У случају иступања, задруга је дужна сопственику вратити земљу коју је унео у задругу.

Ако би се враћањем земље распарчавао земљишни посед, који остаје у задрузи а који је груписан, или ако је задруга на земљи извршила инвестиције већег обима или подигла зграде, она има право да сопственику уместо унесене земље дâ другу земљу исте вредности.

Ако је у случају из претходног става задруга у могућности да сопственику дâ само земљу мање вредности него што је вредност унесене земље, она је дужна да му разлику у вредности накнади у новцу.

Накнада за земљу одређује се према њеној локалној прометној вредности на дан иступања. Задруга је дужна да накнаду за земљу исплати сопственику у року од 8 година, у једнаким годишњим оброцима рачунајући од дана иступања. Задруга и сопственик земље могу споразумно одредити и краћи или дужи рок за исплату ове накнаде.

Члан 24. – Зграде, које је земљорадник унео у задругу, враћају му се, осим ако би то могло нанети штету газдовању задруге.

У случају кад не враћа зграде, задруга је дужна да сопственику накнади њихову вредност или да му уместо унесених зграда да друге зграде.

Ако је вредност зграда, које се враћају, мања од вредности унесених зграда, задруга је дужна сопственику накнадити ту разлику.

Задруга је дужна накнаду за зграде, као и накнаду за разлику између вредности зграда, исплатити сопственику у року од 5 година, у једнаким годишњим оброцима рачунајући од дана иступања.

Ако је вредност зграда које се члану задруге дају уместо унесених већа од вредности унесених, он је дужан накнадити задрузи разлику у вредности у року и на начин одређен у претходном ставу...

Члан 25. – Неисплаћену вредност средстава за рад, стоке и других средстава која је земљорадник унео у задругу дужна је задруга накнадити му у току од 3 године по иступању у једнаким годишњим оброцима...

Члан 26. – Сопственик, коме је земља враћена, дужан је накнадити задрузи вредност извршених инвестиција на тој земљи, у једнаким годишњим оброцима, у року од 8 година од дана престанка чланства, а према вредности коју те инвестиције имају на тај дан...

Члан 27. – Сопственици враћених земљишта и зграда јемче за део дуга задруге који је постојао на дан њиховог иступања из задруге, сразмерно вредности земљишта и зграда који су им враћени, према укупној вредности задружне имовине...

Члан 46. – Члан сељачке радне задруге који после ступања на снагу ове уредбе узме у посед имовину унесену у задругу или другу задружну имовину, пре него што буде спроведен поступак прописан овом уредбом, казниће се за прекршај затвором од 30 дана или новчаном казном од 100.000 динара.

Казном из претходног става казниће се и члан сељачке радне задруге који је пре ступања на снагу ове уредбе узео у посед имовину унесену у задругу, или другу задружну имовину, ако не врати узету имовину на позив комисије из члана 35. ове уредбе у року који му она одреди.

Учинилац ће се казнити за прекршаје по ст. 1. члана 2, ако његова радња не представља кривично дело.

Члан 48. – Члан постојеће сељачке радне задруге може у 1953. години иступити из задруге, без обзира да ли му је истекао трогодишњи рок, предвиђен у члану 30. Основног закона о земљорадничким задругама..."[70]

Поменута Уредба има 55 параграфа. Из ових које смо већ навели, могли би се начинити следећи закључци:

Оно што је главно у овој уредби, нама се чини, то је препуштање управној власти – Народном одбору среза – да растури задругу коју жели, да не одобри стварање једне задруге која нема изглед на живот без помоћи државе и, најважније, да народни одбор среза располаже „са целокупном општенародном имовином". Чињеница да задруга може задржати и земљу и зграде, уз дугогодишњу отплату, оних задругара који излазе из задруге – јасно показује то да југословенски комунисти нису напустили идеју потпуне недобровољности на селу, о чему иначе пишу и пре и после ове уредбе. Мома Марковић, члан Савезног извршног већа, објаснио нам је да спровођење ове уредбе не сме да се „испусти из руку и препусти стихији."[71] што у комунистичком речнику значи нешто друго. Чињеница пак да сељаци који излазе из радних задруга морају да понесу и њене терете и обавезе (а која од њих није била у пасиви?) – јасно показује да су сељаци задругари остали у дилеми, са сумњивом перспективом: или да остану против своје воље у колективу или да изиђу такорећи голи на улицу? Да ли југословенски сектор индустрије потребује радну снагу или да ли се тамо тек почела јављати беспослица?

Као што смо рекли, народни одбор среза чува „општенародну имовину" а срески савез земљорадничких задруга „задружну имовину", односно имовину коју су стекли задругари ван своје унесене земље и осталог капитала. Важно је да се ове имовине могу предати било раз-

[70] „Борба" од 30. марта 1953, чланак *Значај нове уредбе за даљи развитак нашег земљорадничког задругарства.*

[71] „Борба" од 30. марта 1953, чланак *Значај нове уредбе за даљи развитак нашег земљорадничког задругарства.*

ним економијама, било задругама општим или радним задругама које остају. Као што се види, у овој перфидној игри против југословенског сељака комунисти употребљавају сва средства.

Ако се режим жали на „стихију" од које има невероватан страх, сељаци би се могли жалити на конфузију: „... Код неких сељака иако је Уредба објављена, пре шест дана, још постоји неверица. Административни притисак и раније забрана изласка из задруга учинили су да сад кад им је стварно омогућено да се одлучују по својој вољи хоће ли остати у задрузи или изићи из ње или пак створити нови облик задружне организације – да у све то још не верују". „Неки мисле да је све то нека 'уједурма' од које ће они имати штете" - вели јавно Страхил Гигов, члан Централног комитета Савеза комуниста Македоније.[72] Међутим, Пашко Ромац, организациони секретар Покрајинског комитета Савеза комуниста за Војводину, још је искренији: „Код неких чланова Савеза комуниста у сељачким радним задругама, посебно код оних који су на извесним руководећим дужностима, појављује се тенденција задржавања сељачких радних задруга у пуном њиховом старом облику".[73]

Стихија је ипак, и поред свих предузетих мера режима, чинила своје. Због тога је био принуђен да дâ изјаву и сам Александар Ранковић, потпредседник Републике, дугогодишњи господар југословенске политичке мреже, и да нагласи да су „непријатељи задругарства схватили ову Уредбу као моменат за отворену борбу против земљорадничког задругарства уопште и желе да анархистичким путем, против законских прописа, растуре задружну организацију и развуку задружну имовину[74] и тиме нанесу штете како заједници тако и појединцима". Зато, „држећи се строго духа и прописа Уредбе сви одговорни органи су дужни да спрече сваку самовољу и незаконито развлачење задружне имовине". Ранковић не крије да совјетске методе имају свој дубоки корен међу југословенским комунистима и да их ни ова уредба не спречава да се и даље те методе примењују: „... спровођењу Уредбе не прилази се са становишта интереса и жеље задругара, већ се о начину и спровођењу Уредбе дискутује и доносе конкретне одлуке само у задружним руководствима и органима народне власти уз консултовања задругара, са изразитом тенденцијом да се на административни начин одрже сељачке радне задруге".[75] Уосталом, сасвим је разумљиво што се жели да се сачувају сељачке радне задруге; режим је напустио колективизацију као такву, али не и сељачке радне задруге: „Радна задруга ће свакако и даље остати један од најважнијих социјалистичких облика у пољопривредној производњи, али она се мора развијати у слободним

[72] „Борба", од 5. априла 1953.
[73] *Исто.*
[74] Било је случајева да је „на брзу руку раздељена не само задружна имовина, већ је захваћен и део друштвене" – према уводнику „Борбе" од 23. априла 1953.
[75] „Борба" од 17. маја 1953.

РАСПОДЕЛА ОБРАДИВЕ ЗЕМЉЕ

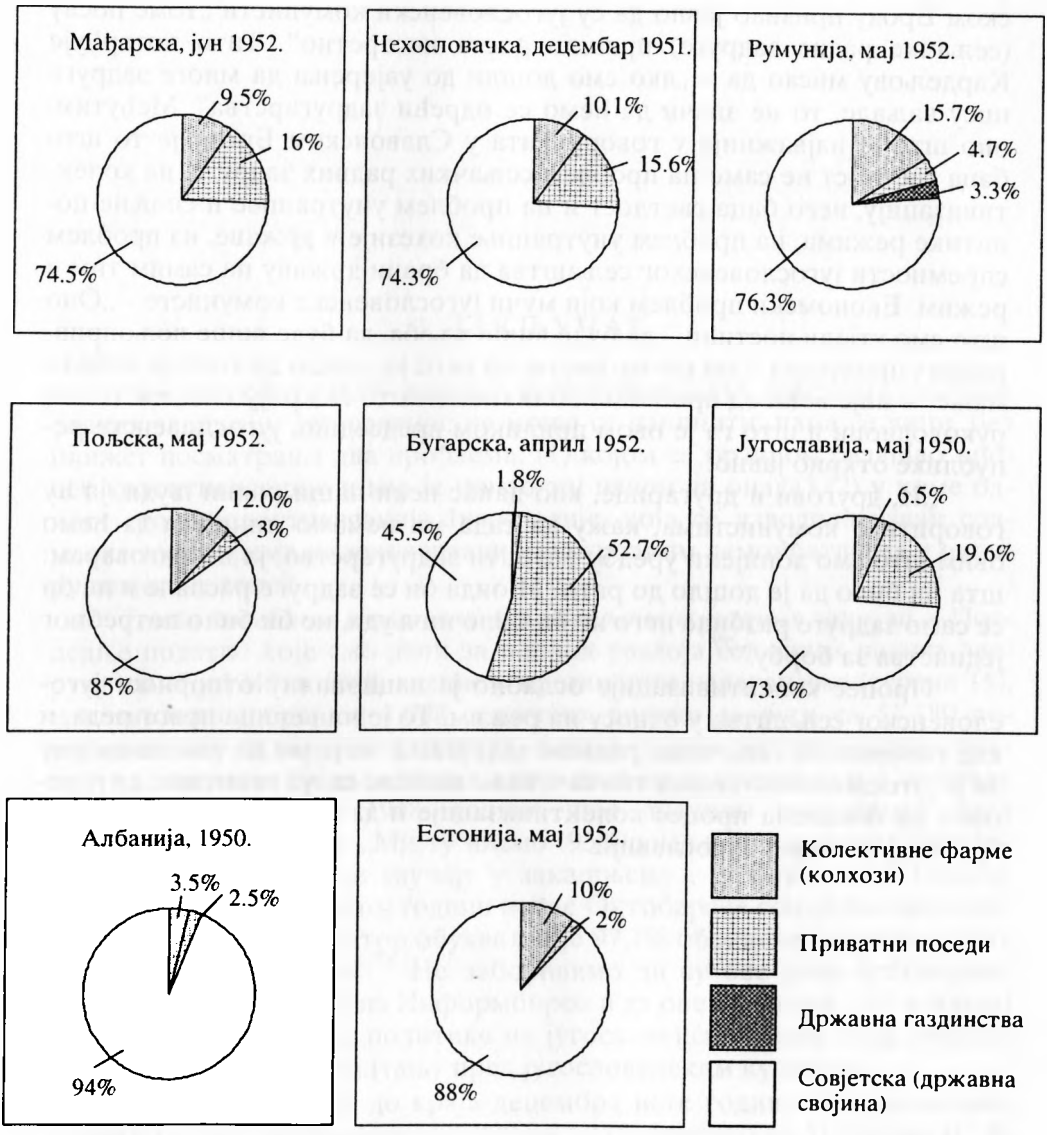

економским условима као свака друга производна јединица у нашој земљи".[76]

После месец и по дана, маршал Тито је у свом говору у Славонском Броду признао јавно да су југословенски комунисти „томе послу (сељачке радне задруге) пришли доста неспретно". Тито потврђује Кардељову мисао да – „ако смо дошли до увјерења да многе задруге нису ваљале, то не значи да ћемо се одрећи задругарства". Међутим, оно што је најважније у говору Тита у Славонском Броду је то што баца светлост не само на проблем сељачких радних задруга, на колективизацију, него баца светлост и на проблем унутрашње и спољне политике режима, на проблем унутрашње кохезије и државе, на проблем спремности југословенског сељаштва да брани државу па самим тим и режим. Економски проблем који мучи југословенске комунисте – „Оно што смо хтјели постићи – да буде више хљеба, да буде више пољопривредних продуката – ми нисмо постигли него је дошло до тога да је било мање" – није већи од проблема политичког што га крију комунистички руководиоци и што га је овом приликом председник југословенске републике открио јавно:

„И, другови и другарице, као данас неки наши радни људи, ја ћу говорити о комунистима, кажу да сада ми немамо линију и да ћемо овим што смо донијели уредбу разбити задругарство, ја им одговарам: шта би било да је дошло до рата? И онда би се задруге распале и не би се само задруге разбиле него не би било ни људи, не би било потребног јединства за борбу."[77]

Процес колективизације ослабио је националну отпорност југословенског сељаштва у односу на режим. То је чињеница првог реда, и кад говоримо о сељачким радним задругама, морамо да имамо на уму да је југословенско сељаштво сачувало извесне своје капитале, да је успело да поколеба процес колективизације и да представља социјалну групу од значаја у Југославији.

[76] „Борба" од 8. априла 1953.
[77] „Борба" од 18. маја 1953.

3. ЗАКЉУЧАК

Закључак о развоју процеса колективизације, односно сељачких радних задруга у Југославији, не може се начинити, нама се чини, без ближег посматрања два проблема: (1) којом се брзином развијао процес колективизације и кад је почео тај напон да опада? (2) у коме односу стоји колективизација Југославије, која се изводила изван совјетске зоне, према колективизацији у народним демократијама у оквиру совјетске зоне?

Темпо повећања и смањења броја сељачких радних задруга. – Последње податке које смо дали за период развоја сељачких радних задруга између 1945. и 1948. године у претходним излагањима (страна 15), показивали су број од 1.088 сељачких радних задруга са 51.180 домаћинстава у оквиру ових задруга. Али, и раније, југословенски комунисти сматрали су да њихово врло лагано напредовање у погледу колективизације пре 1948. године није значило попуштање пред совјетским примером. „Ми ту нисмо (95% земље у приватном сектору 1948. године) ни у ком случају у закашњењу... У Совјетском Савезу, 1929. године, у дванаестој години после Октобарске социјалистичке револуције, приватни сектор обухватао је 97,7% обрадиве површине свих сељачких газдинстава".[78] Не заборавимо да су ове речи изговорене после искључења КПЈ из Информбироа и да оне представљају покушај оправдања дотадашње политике на југословенском селу пред совјетским оптужбама о попуштању пред југословенским кулацима.

Од октобра 1948. до краја децембра исте године, број сељачких радних задруга се повећао од 1.088 на 1.318, односно до 51.180 на 60.156 домаћинстава и 322.984 ha.[79] „Последњих месеци прошле године (1948) и почетком ове године (1949) ми смо били сведоци развијања прилично

[78] „Комунист", број 1, јануар 1949, расправа *Наша пољопривреда и питање њеног социјалистичког преображаја* од Влајка Бековића.

[79] „Комунист", број 2, март 1949, расправа *Задаци наше политике на селу* од Едварда Кардеља.

широког покрета радних сељака за стварање радних задруга. Сада имамо чак такав положај да су се поједине наше партијске организације нашле на репу догађаја, или чак да коче развитак радних задруга."[80] То вели Едвард Кардељ, по чему би се могло закључити да онај тако познати „административни притисак" не врши партијски елеменат него више чисто политичке власти. Потпуна конфузија у изјашњењима.

Почетак 1949. године означава један од најтежих притисака у погледу колективизације у Југославији. За два месеца, од 10. фебруара до 10. априла 1949, број сељачких радних задруга порастао је од 1685 на 3.346 сељачких радних задруга.[81] Мијалко Тодоровић не крије да је, на пример, у „Србији само за два месеца, тј. јануар и фебруар ове године (1949) створено скоро толико исто задруга колико за све време од завршетка рата па до 1. јануара 1949. године."[82] Сав усхићен овим развојем, Тодоровић подвлачи да „на пример (у Војводини)", „у неколико срезова нема ниједног села у коме нема радне задруге, у многим селима има по две и више задруга, а десетине села су већ потпуно колективизиране".[83]

Није тајна како се дошло до овог наглог успона у колективизацији. У Резолуцији са прве Савезне конференције сељака задругара у Београду од 2. марта 1949. каже се јасно за сељачке радне задруге да су „оне из године у годину расле и јачале, а нарочито после Петог конгреса КПЈ и одлука пленума ЦК КПЈ". Бакарић на Првој партијској конференцији за област Загреб 23. јула 1949. вели да је „послије Другог пленума ЦК КПЈ стварање сељачких радних задруга, да узмемо тај најоштрији облик, ишло ванредно брзо напријед и то све отприлике до Другог пленума ЦК КПХ (или периода који се временски с тиме поклапа). Иза тога је тај полет знатно слабији – не може, из неких разлога које треба много кудити, јер је природно да смо првим замахом мобилисали и обухватили све оно што је стварно било припремљено, али је требало ићи даље."[84] Интересантно је да је и Тодоровић морао да забележи један застој крајем 1949. године: у своме говору од 3. маја у Сарајеву он је колективизацију означио у Босни и Херцеговини као „први и најтежи задатак оснивање сељачких радних задруга".[85]

У току 1949. године дати су следећи бројеви сељачких радних задруга: Тито је у свом говору од 9. априла 1949. на Трећем конгресу Народног фронта Југославије изјавио да је тог априла у Југославији било

[80] *Исто.*

[81] „Комунист", број 3, мај 1949, расправа Мијалка Тодоровића, стр. 120.

[82] „Политика", од 2. марта 1949.

[83] „Борба" од 20. марта 1949. објављује број од 2172 сељачке радне задруге и 100.000 домаћинстава на дан 15. марта 1949.

[84] „Борба" од 24. јула 1949.

[85] „Политика" од 4. новембра 1949.

3.200 сељачких радних задруга са неких 200.000 домаћинстава.[86] Мијалко Тодоровић пред Народном скупштином објављује 26. маја исте године да у Југославији има на дан 15. маја преко 4.250 сељачких радних задруга, са преко 210.000 домаћинстава и преко једног милиона хектара земље. „Према томе, вели Тодоровић, социјалистички сектор пољопривреде – задружни и државни – обухвата сада око 20% укупне површине пољопривредне... Другим речима, за свега четири и по месеца у нашој пољопривреди организовано је око 3.000 крупних задружних социјалистичких газдинстава... то је несумњиво величанствени успех наше Партије и народне власти у социјалистичкој изградњи, и то у најтежем подручју – на социјалистичком преображају села".[87] Крај децембра, 1949. године дао је већ број од 6.626 сељачких радних задруга са 340.739 домаћинстава или 16% земљишта и 1.839.978 ha.[88] Француски публициста Lous Dalmas дао је податке, према званичним, и за месец октобар 1949, 4.435 сељачких радних задруга.[89]

Година 1950. бележи и највиши успон у броју сељачких радних задруга. Први податак објављен је 18. јануара 1950. у коме се каже да је „повећање броја домаћинстава (у сељачким радним задругама, пр.п.) у поређењу са преко пет пута у односу на 1948. годину."[90] Међутим, Мијалко Тодоровић је објавио на годишњој скупштини Главног задружног савеза да у Југославији на дан 15/16. маја 1950. ФНРЈ има 7012 сељачких радних задруга са 377.163 домаћинства и 1.978.125 ha или 19,6% од укупне пољопривредне површине ФНРЈ или 16% од сеоског становништва. Међутим, овај најјвиши број је број сељачких радних задруга, али то не значи у исти мах и највиши број домаћинстава у задругама или највиши број хектара обухваћених задружним газдинством колективистичког карактера. Иако нема нових задруга, може бити нових учлањења сељака у већ постојеће задруге. У том смислу, највиши број домаћинстава обележава датум 30. јуна 1950: 6.971 сељачка радна задруга са 515.398 домаћинстава и 2.157.786 ha.[91] Као што видимо, овде је број сељачких радних задруга већ опао, али је зато порастао и број домаћинстава у оквиру ових задруга као и површина у поседу радних задруга. После овог датума током осталих шест месеци исте године није дат никакав податак о броју задруга, бар у материјалу који ми поседујемо. То је већ био знак да се број задруга смањује као и број домаћинстава у задругама; то, наравно, не би значило да мора да буде и смањења задружна површина.

---

[86] Ј.Б. Тито, *Discours au Troisime Congrès du Front populaire de Yugoslavie*, prononcé le 9 april 1949, „Le Livre Yugoslave", 1949, Paris.

[87] „Политика" од 27. маја 1949.

[88] „Социјалистичка пољопривреда", Београд, фебруар 1951, стр. 3. у расправи *Пет година сељачких радних задруга* од Димитрија Бајалице. Податак о 16% земљишта у оквиру сељачких радних задруга узет из документације: Lous Dalmas, L communisme Yougoslave, 1950.

[89] Dalmas Louis, *Le communisme yougoslave*, 1950, Paris, стр. 32.

[90] „Политика" од 18. јануара 1959.

[91] „Социјалистичка пољопривреда" Београд, фебруар 1951, стр. 3. у чланку Димитрија Бајалице *Пет година сељачких радних задруга*.

У почетку 1951. године, број сељачких радних задруга био је у извесном смислу опет опао, али је снага сељачких радних задруга ојачала. Тито у својим одговорима страним новинарима 31. октобра 1951. саопштава да „ове године ми имамо у задругама око 20% сељачких газдинстава."[92] После неких двадесетак дана, на Трећој годишњој скупштини Главног задружног савеза ФНРЈ, генерални секретар Главног задружног савеза, Љубо Мијатовић, саопштава да је средином 1951. године број сељачких радних задруга био 6.694 са преко 18% од броја сељачких домаћинстава и 22% од сељачке земље. Тај постотак од 22% је највиши у погледу поседа које искоришћују сељачке радне задруге и ми смо га узели за наш приложени графикон који пореди пораст колхозних организација у земљама европског Истока. Други податак вели да са датумом од 30. јануара – исти је број радних задруга – има у Југославији 429.700 сеоских домаћинстава учлањених у радним задругама које су пак поседовале преко 2.500.00 ha земљишта.[93]

Број задруга се у току 1952. године јасно смањивао, јер је вршена реорганизација по поменутим Упутствима ЦК КПЈ од новембра 1951, што практично значи не само спајање постојећих него и растурање нерентабилних задруга, или задруга без потребних услова за крупну производњу. По извештајима од 30. јуна 1952. било је „скоро 6.000" сељачких радних задруга.[94] На трећем пленуму Главног задружног савеза Мома Марковић је изјавио октобра 1952. да је број сељачких радних задруга пао на „нешто преко пет и по хиљада".[95]

Година 1953. донела је у радном задругарству нове и врло значајне датуме. Пуна реорганизација овог задругарства још увек је у току и највероватније је да ће се процес развијати током целе и почетком нове 1954. године. Зато ћемо се ми осврнути на општу слику пораста задруга само између 1948. и 1952. године, за време од више од четири године.

	1	2	3	4	5	6
	19.10. 1948.	31.12.1948.	10.2.1949.	15.3.1949.	9.4.1949.	10.4.1949.
Број сељ. рад. задр.	1.088	1.318	1.675	2.172	3.200	3.346
Број домаћинстава	51.180	60.156	/	100.000	200.000	/
Земља у хектарима	/	323.984	/	/	/	/

[92] „Политика" од 2. новембра 1951.

[93] „Политика" од 14. јануара 1952. Занимљиво је забележити да је „L'Organisation international de l'Agriculture" у Риму објавила новембра 1952. да Југославија има у оквиру сељачког радног задругарства 1.671.000 ha или 23,3% обрадиве површине, тако да овај сектор учествује у пољопривредној производњи са 20%.

[94] Часопис „Questions actuelles du socialisme", број 18, 1952, стр. 95, чланак *Le mouvement cooperatif* Paris.

[95] „Борба" од 9. октобра 1952.

	1	2	3	4	5	6
Проценат од пољопр. површине	/	/	/	/	/	/

	7	8	9	10	11	12
	15.5.1949.	Окт. 1949.	31.12.1949.	15.5.1950.	30.6.1950.	31.1.1951.
Број сељ. рад. задр.	4.250	4.435	6.626	7.012	6.971	6.694
Број домаћинстава	210.000	/	340.739	377.163	415.398	429.700
Земља у хектарима	1.000.00⁻	/	1.839.978	1.978.125	2.157.786	2.500.00⁻
Проценат од пољ. површ.	/	/	16%	19,6%	/	/
Проценат сеос. газдинст.	/	/	/	/	/	/

	13	14	15	16	17	18	19
	Јуна 1951.	30.10.1951.	Нов. 1952.	30.6.1952.	Окт. 1952.	6.9.1953.	23.3.1954.
Број. сељ. рад. задр.	6.694	6.694	/	6.000	5.500⁺	2.500	1.258
Број домаћинстава	/	429.700	96a*	/	/	/	/
Земља у хектарима	/	2.500.000⁺	1.671.000	/	/	/	/
Проценат од пољ. површ.	22%	/	23,3%	/	/	/	/
Проценат сеос. станов.	/	/	/	/	/	/	/
Проценат сеос. газдинст.	18%	/	/	/	/	/	/

* Објављено новембра 1952. на IV конгресу Међународне организације пољопривреде у Риму, од Анкетне комисије.

Знакови стављени поред цифара, као + или –, значе „више" или „мање" „од" поменуте цифре.

Из овог прегледа, још једном може да се јасно забележи, најпре, да је највећи број задруга створен баш у току 1949. године, када су југословенска влада и југословенска Комунистичка партија све покушавали да се додворе совјетској влади, совјетској бољшевичкој партији и Информбироу. Док је пораст броја задруга од 1946. до 1947. године, био 71,5% па спао на 39,6% од 1947. до 1948. године, дотле је пораст броја задруга од краја 1948. до краја 1949. године износио 402,7%, док је пораст пољопривредне површине био још већи – 467,9%. Јасно се показује да, после налета колективизације, улазе у сељачке радне задруге и сељаци са поседима од неколико хектара – не само беземљаши као у почетку. Када је, пак, почео овај број задруга да опада, пољопривредна површина у оквиру радних задруга не само што није падала него је расла. Последњи податак показује да сељачке радне задруге искоришћују преко 2.500.000 ha, што значи скоро седам пута више земље него 1948. године. А то је најважније у колективизацији, била она делимична као југословенска. 31. децембра 1946. сељачке радне задруге обрађивале су само 121.518 ha а 30. јануара 1951. више од 2.500.000 ha. За неке четири године и један месец земљишни фонд сељачких радних задруга порастао је за 1.957%. А ако се чак буде и скромнији и узму подаци од 31. децембра 1948 – датум када би се могло рећи да је добровољност стварно напуштена – пораст земљишног фонда колективизираног сектора изведен је за 671,8%. А то је оно што је најважније. С једне стране, извршено је оштећење ситних поседника, који су процесом уласка-изласка и арондацијом, изгубили земљу било квантитативно било квалитативно, а с друге стране, та газдинства постају права државна својина која би са добром организацијом и машинизацијом могла да под извесним условима потуче приватног поседника. То питање поставља и целокупна реорганизација задруга у Југославији. Да ли ће нове сељачке радне задруге, реконструисане и на бази рентабилитета, а евентуално више него потпомогнуте од државе на један ефикасан начин, напредовати у производњи и туђи на тржишту производњу приватног поседника? То би, у крајњој линији, значило свођење већине сеоског становништва и већине становништва државе на сиромаштво просјака!

Развој процеса колективизације по федералним јединицама и начин притиска на сељаке. – Подаци, који би допрли до иностранства, о развоју колективизације у појединим федералним јединицама нису, нажалост, исцрпни. Могу се правити извесне претпоставке на основу делимичних података или на основу планова о колективизацији.

Славко Комар, члан Политбироа ЦК КП Хрватске, на Осмом проширеном пленуму ЦК КП Хрватске, крајем 1949. године, саопштио је да у Хрватској има 1.542 сељачке радне задруге, односно 66.789 сеоских домаћинстава.[96] Просечно би се могло сматрати да је Хрватска без

[96] „Борба" од 12. децембра 1951.

сумње у погледу колективизације међу првима. Истог месеца саопштава се југословенској јавности да у Војводини постоји 731 сељачка радна задруга са 123.607 домаћинстава, „што износи 40% од укупног броја земљорадничких домаћинстава у Војводини. Задруге поседују 897.078 хектара земље, што значи 41% од укупне површине Војводине. Ако се томе дода да државни социјалистички сектор у нашој покрајини чини 10%, онда социјалистички сектор у пољопривреди Војводине данас захвата 51% од укупне површине земље. У просеку на једну сељачку радну задругу долази 169 домаћинстава и 1.667 хектара земље."[97]

Борис Кидрич, као председник Привредног савета Владе ФНРЈ, у своме говору на Првој скупштини задружног савета Главне дирекције за задружну пољопривреду Македоније, изјавио је да је „више него половина македонске пољопривреде ушла у социјалистички преображај нашег села путем радних задруга".[98] Треба напоменути да је у првој фази било стварно добровољног уласка у сељачке радне задруге, до 1949. године; у Македонији (1.303.906 становника 1953. – пр. аутора) тај процес формирања поменутих задруга није ишао никако неким брзим темпом: 1946. године било је свега 20, 1947. не више од 96, а 1948. свега 144 сељачке радне задруге.[99]

Дакле, без сумње, и Македонија и Војводина биле су колективизиране за више од 50%. Који су разлози да су ове две покрајине испред других?

У Војводини је плодност земљишта, већ постојећа механизација, у појединим крајевима величина парцела утицало да са економске стране дође до оваквих резултата колективизације. Али, без сумње да играју велику важност и други елементи, као што је колонизација Војводине углавном на поседима немачке националне мањине, резултати аграрне реформе и на тај начин повећан фонд не само површине сељачких радних задруга него и државних добара. Али, оно што је заједничко Војводини и Македонији, то је без сумње чињеница да се због политичко-културно-психолошких разлога може вршити најуспешнији политички притисак. У Македонији, која нема плодног земљишта у изобиљу, утицао је још један разлог више. Макеоднија је већ, на основу једне врсте обичајног права, поседовала пре рата неку врсту задружних организација, нарочито у сточарству. Све је то могло само да олакша колективизацију.

Занимљиво је приказати једну табелу коју је изнео пред јавност Едвард Кардељ а која се односи на развој колективизације у времену између 31. децембра 1947. и 31. децембра 1948.[100] Ту се види да сама

[97] „Политика" од 16. децембра 1951.

[98] „Борба" од 17. јула 1951.

[99] „Политика" од 28. јануара 1949. у чланку Вере Николове о развоју задругарства у Македонији.

[100] „Комунист", број 2, март 1949. *Задаци наше политике на селу*, расправа Е. Кардеља.

Војводина има више сељачких радних задруга (353) у 1947. години него цела Хрватска (131). Идуће године, 1948. колективизација се ојачала у Хрватској (327), али није могла да пређе број сељачких радних задруга у Војводини (352). Истина, број задруга у Војводини смањио се за једну задругу. Зашто је до овога дошло – на то питање не би се могло одговорити на основу материјала који имамо пред собом у овом тренутку.

У југословенској штампи тешко је наћи податке о колективизацији у Словенији. У сваком случају, после Црне Горе, ова је република у овом смислу најмање штете претрпела; имала је 1947. године 40, а 1948. свега 51 сељачку радну задругу. Ово би се исто могло објаснити добрим делом баш политичко-културним разлозима, а мање економским. Истина, Словенија нема много зиратне земље, али ни случај Босне и Херцеговине није бољи, па ипак је она имала 1948. године већ 114 сељачких радних задруга. Али, ако идемо даље, видећемо то да политички моменти отпора и величина поседа утичу ипак на темпо колективизације. Док је у ужој Србији 1948. године 168 сељачких радних задруга (скоро их нема ни дан-данас у источној Србији због сиромаштва земљишта, примитивне обраде и мале величине поседа), у Македонији их ипак има 238. Занимљиво је исто тако, да и Косово и Метохија слабо напредују и поред плодног земљишта: на Космету је 1947. било 22 а 1948. године свега 40 задруга.

Кад се мисли и пише о политичком притисаку у комунистичкој Југославији, на оно што руководиоци у Југославији називају „административни притисак", не треба узимати у обзир само или одмах физички притисак. Физички, политички притисак у правом смислу речи стоји увек као резерва и крајња мера. Међутим, има и других и то чисто економских мера. Ми сматрамо за потребно да их делимично и узгред наведемо.

Владимир Бакарић у свом говору пред Народним сабором у Загребу јасно је указао једном да „биљежимо и знатан пораст радних задруга сада у току откупа, односно послије откупа кампање."[101] Едвард Кардељ је мање конкретан али ипак јасан у једном другом објашњењу: „Данас се често чује мишљење да су многе радне задруге створене присилно, а да управо те задруге данас преживљавају кризу. Мислим да таква мишљења *прецењују* улогу појаве присиљавања управо због тога што не схватају праву економску суштину садашњих тешкоћа у радним задругама. Присиљавања је, дакако, ту и тамо било, али у оно време оно ипак није имало неку одлучујућу улогу. Сами тадашњи економски односи били су погодни за стварање радних задруга. Оне су често настајале као заштита сељака пред обавезама којима је у оно време морала бити оптерећена пољопривредна производња".[102]

[101] „Борба" од 17. јула 1951.

[102] „Политика" од 28. јануара 1949. у чланку Вере Николове о развоју задругарства у Македонији.

Међутим, није то било оптерећење за целу пољопривреду него за приватног поседника а радне задруге нису имале заштиту или извесне привилегије од државе него један посебан положај, такорећи класне привилегије. Наравно да без ове „заштите", коју је налазио у задругама, сељак није могао лако да вегетира као приватни поседник. Говорећи о „капиталистичким елементима" на селу, сам председник тада Извршног већа за Србију, ранији председник владе Србије, Петар Стамболић, подвлачи исту линију: „Мислимо да приватног сељака не треба спречавати никакавим административним мерама да развија своју производњу. У садашњем моменту довољни су постојећи економско-друштвени инструменти – политика пореза, политика цена и кредитна политика – да спрече пораст капиталистичких елемената на селу. А могу се предвидети и применити и други методи против капиталистичких тенденција и то такви који би омогућили јачање задружних организација или пољопривредних газдинстава".[103] У претходно наведеном Кардељевом чланку могу да се виде остале методе: друштвени план којим се фиксирају „пропорције, којим глобално одређује и куповни фонд сељаштва и општи ниво цена". Кардељ уверава у истом чланку да „пре свега не треба заборавити да социјалистички привредни сектор апсолутно доминира" у Југославији. Уосталом, то ће блиска будућности морати јасно да покаже. До сада је прошлост показала да је југословенска усиљена колективизација потпуно подбацила и упропастила не само земљишни него и људски фонд у југословенској пољопривреди.

Колективизација у Југославији и колективизација у информбировским земљама. – Већ досадашња излагања јасно су показала да се колективизација у Југославији вршила баш у тренутку кад је КПЈ била искључена из Информбироа, а совјетски преостали сателити повели дипломатско-привредно-политички рат против комунистичке Југославије. Неких девет месеци после искључења југословенских руководећих елемената из Информбироа Никола Вујановић објавио је у „Борби" од 19. и 20. марта 1949. расправу *Где расте социјализам на селу а где кулачки елементи.* Тај чланак јасно показује жељу југословенских руководећих комуниста да се, у тој фази још увек нуђења Информбиору и Совјетима, истакну као најбољи у колективизацији села међу комунистичким земљама. Ми сматрамо за потребно да наведемо читаве делове ове расправе како би се јасно видело да су се југословенски комунисти држали у оно време, и после искључења, свих совјетских упутстава:[104]

---

[103] „Комунист" број 2, 2. март 1949 – *Задаци наше политике на селу*, расправа Е. Кардеља.

[104] Додајемо тексту један цртеж који даје упоредну слику колективизације у комунистичким земљама. Цртеж је узет из америчког часописа „News from bohind the Iron Curtain", Vol. 2, No. 7, јула 1952, с. 27. У овом цртежу Југославија је била изостављена. Ми је додајемо.

„Карактеристично је да је после Резолуције Информбироа настала грозничава ужурбаност не само у Мађарској и Пољској него исто тако и у Румунији, Бугарској и Чехословачкој, да су у готово исто време одржани пленуми централних комитета у свим тим земљама и да је једно од основних питања којима су се бавили било питање социјалистичке реконструкције села". (Зар није јануара 1949. сазвано Друго заседање пленума Централног комитета КПЈ, које је првенствено расправљало о селу, као што смо видели, и то после V конгреса КПЈ који се исто одржао после резолуције Информбироа).

„У већини земаља народне демократије пре резолуције Информбироа нису се готово ни бавили овим питањем. Уколико су и постојале неке земљорадничке задруге, то су биле махом старе задружне организације наслеђене од бивших режима". (Зар и у комунистичкој Југославији није била наслеђена мрежа предратних задруга и није ли баш тој мрежи била посвећена првобитна пажња, а да су се сељачке радне задруге развијале као елементи другог реда у оквиру политике на селу?! Уосталом, видећемо нешто доцније, како је и ова мрежа земљорадничких задруга од пре рата била оштећена после завођења комунистичког режима, односно смањио се број задруга и задругара у односу на цифре у предратној Југославији.)

Тврдња Н. Вујновића да су максимуми за агарне поседе у Пољској и Румунији (50 ha), у Чехословачкој и Мађарској (100 ha) виши него у Југославији оног времена (45) (не говори се ништа о Бугарској!), и тврдње да у току 1949. године у Пољској треба да има око 1% сељачких радних задруга од укупног броја газдинстава а да чехословачки „социјалистички сектор" износи свега 2% од укупне пољопривредне површине – не казује да је Југославија водила „кулачку политику" на селу како је оптужује Информбиро, али исто тако не казује ни то да су остале сателитске земље то чиниле, већ да су оне водиле једну планску и равномерну колективизацију. То ће тек процес колективизације у току 1948/1950. године показати у Југославији. Уосталом, не само ова јадања, него и следећа казивања нека разјасне ситуацију у проблему колективизације између Југославије и других „народних демократија".

Борислав Бејрут саопштава да је било у Пољској у првом делу 1950. године 911 сељачких радних задруга, у првом делу 1951. било је 3.054, а 1. јуна 1952. имала је Пољска 3.362 сељачке радне задруге.[105] Радио Варшава 12. новембра 1952. јавља да је процес колективизације поново започео првог дела 1952. године; за десет првих месеци било је формирано 1.406 сељачких радних задруга.[106] Гласило „Wola Ludu" из Варшаве од 17. децембра 1952. године извештава да има крајем 1952.

[105] „News from behind the Iron Curtain", часопис од септембра 1952, Vol. 1, No 9, стр. 27, из говора на Седмом пленуму ЦК Уједињене радничке партије у Пољској.

[106] Радио Варшава 12. новембра 1952: „News from behind the Iron Curtain" од фебруара 1953, Vol. II, No 2, стр. 39.

године 4.630 колхоза у Пољској, а од тога броја 1.600 било је створено током 1952. године. Али у тим задругама има само 100.000 домаћинстава и више од 1.000.000. ha[107] „Trybuna Ludu" од 1. априла 1952. саопштава да у Пољској има 12% пољопривредних државних добара од укупне пољопривредне површине.[108] Пољски социјалисти у избеглиштву пишу 1953. године да је „почев од 1949, комунистички режим (у Пољској – пр. аутора) вршио притисак с циљем стварања колективних фарми, такозваних пољопривредних задруга за производњу (колхози). Овај притисак вршили су администрација и Партија, имајући у виду убрзање колективизације почев од године 1952. Она се продужава још увек. Првог априла 1953. број ових задруга прелази број од 7.000, обухватајући неких 146.000 фарми и од површине неких 1.400.000 хектара, што представља 8% од обрадиве пољопривредне површине".[109]

Чехословачка је имала 20. октобра 1952. свега 8.630 тзв. јединствених земљорадничких задруга са 2.337.425 ha,[110] док је 1. јануара исте године имала 1.290 задруга и 1.290.611 ha. Већ 1. новембра 1951. Чехословачка је имала у тзв. социјалистичком сектору села 26,6%, док је у приватним рукама остало 73,4%.[111] Чехословачки социјалисти у егзилу пишу да је „31. децембра 1952. већ било 8.858 задруга за пољопривредну производњу (Ц П А); крајем 1951. било их је међутим само 5.115."[112]

Колективизација у Румунији није имала тако брз развој као у другим народним демократијама или у комунистичкој Југославији: 19. септембра 1951. било је у Румунији 1.083 колективне фарме са 73.438 домаћинстава и 268.640 ha – 1952. године 1.705 колективних фарми са 120.000 домаћинстава и 375.000 ha.[113] „Колективистички сектор – кажу други подаци – обухвата 361 државну фарму, располажући са 3.800 трактора за површину од 852.000 хектара. Број колхоза достигао је новембра 1952. број од 1.650 са више од 120.000 сељачких породица. Што се тиче пољопривредних удружења рада у заједници, створаних од септембра 1951, њихов број је био, после само једне године, неких 1.700 обухватајући неких 100.000 сељака. У глобалу колективистички сектор обухватао је само 16% од пољопривредне обрадиве површине и један још мањи постотак ако се узму у обзир бројеви од 3.090.000 сељачких фарми".[114]

---

[107] „News from behind the Iron Curtain" од фебруара 1953. Vol. II, No 2, стр. 40.

[108] Ibidem, од јула 1952, Vol. I, No 7, стр. 23.

[109] 4-ième Congrès du Centre International des syndicalistes libres en exil, tenu les 28, 20 juin 1953 à Paris, sur Pologne, page 8.

[110] „Rude Pravo" од 27. децембра 1952. „News from behind the Iron Curtain", од фебруара 1953. Vol. 2, No 2, стр. 39.

[111] „Rude Pravo" од 1. новембра 1951 – „News from behind the Iron Curtain" од јануара 1952, Vol. I, No 2, стр. 17.

[112] 4-ième Congrès du Cisle – о Чехословачкој, страна 10.

[113] „Scenteia" од 7. новембра 1952. и „Rumanie Libera" од 23. јануара 1952 – „News from behind the Iron Curtain" од маја 1952, Vol. II, No 5, стр. 30.

[114] 4-ieme Congrès du Cisle – о Румунији, стр. 13.

„У Мађарској курс колективизације био је уопште узев паралелан са развојем колективизације у другим земљама иза Гвоздене завесе. Владине статистике показују да је колективизација у Мађарској започела 1949. године и продужила да се повећава све до марта 1951. године када је привремено ублажена. Ове цифре показују да је за време прве етапе колективизирано 11% од пољопривредне површине. Неколико месеци после ублажења, налет колективизације поново је започео и било је колективизирано још 7 или 8% у Мађарској".[115] Следећа табела показује нам како се развијала колективизација у Мађарској.[116]

	Број колхоза	Земља у хектарима	Проценат станов.	Чланови
Јануар 1949.	390	25.000	0,45%	10.000
Јануар 1950.	1.520	145.000	1,60%	46.000
Јануар 1951.	2.620	280.000	5%	140.000
Јануар 1952.	4.652	1.047.000	18,20%	350.000
Јануар 1953.	5.315	1.397.000	24,60%	413.000

У Мађарској је примењен совјетски систем, што значи да тзв. социјалистички сектор обухвата колхозе и совхозе.

Бугарска је, као најпољопривреднија међу комунистичким земљама, највише колективизирана. Већ крајем 1952. године било је 51,35% колективизирано од укупне величине пољопривредне површине а 52,07% становништва бавило се пољопривредом у оквиру колективизације. У Бугарској је било у исто време 2.745 колективних фарми.[117]

Ако се вратимо на раније датуме, можемо забележити да је у Бугарској било 1949. године 1.608 колективних фарми са 525.171 газдинстава, да се године 1950. број фарми повећао на 2.502 а број хектара на 2.100.000, да би се на крају 1952. попео на 4.000.000 ha.[118] „Период од 1949. до 1950. окарактерисан је (у Бугарској) повећањем колективних фарми и број сељака који их обухватају. Период од 1952. до 1953. бележи неку врсту стагнације што се тиче броја колективних фари, али, напротив, забележено је повећање површине обрадивог земљишта у тим фармама".[119]

Узмимо у обзир да колективизација није вршена на један јединствени униформан начин. Тим пре југословенски комунисти не могу да кажу да њихове „сељачке радне задруге" претпостављају не само неку особиту оригиналност него и специјалну политику на селу.

[115] „News from behind the Iron Curtain" од јануара 1952, Vol. I, No 1, стр. 16.
[116] *Idem*, од маја 1953, Vol. III, No 5, стр. 31.
[117] За *Кооперативно Земеделие* од јануара 1, 1953. „News from behind the Iron Curtain", мај 1953, Vol. II, No 5, стр. 32.
[118] 4-ième Congrès du CISLE-o Бугарској, стр. 26.
[119] *Исто*, стр. 3.

Оно што је битно, то је што се колективизација у оним земљама, чија су комунистичка вођства остала верна Совјетима, вршила истим темпом као и у комунистичкој Југославији чије је вођство било искључено из Информбироа. Чак и тада, тренутне реформе у Југославији у вези са реорганизацијом сељачких радних задруга и наглашавањем начела „добровољности" у потпуности се још увек подударају са земљама иза тзв. Гвоздене завесе. Председник Чехословачке републике Антонин Запотоцки одржао је говор и нагласио исте идеје које срећемо у развоју југословенске колективизације баш у тренутку кад југословенски комунисти истичу да све њихове реформе имају циљ да их удаље од совјетских метода, па и од метода и система колхозације:

„Ако се продужи да се оснивају колективне фарме административним одлукама, каткада и помоћу силе, против воље људи, не треба се у том случају чудити ако такве фарме вегетирају, и људи не раде или беже са фарми".[120] Јасно је да се југословенске мере у унутрашњој структури често поклапају за онима иза Гвоздене завесе!

*
* *

Ако најзад бацимо поглед на овај развој сељачких радних задруга у Југославији, наћићемо многе сличности са развојем других друштвених економских или политичко-управних установа. С једне, стална нестабилност, односно стална променљивост и метода и форми, а с друге стране, увек стално тражење *a posteriori* начелних идеолошких разлога који треба да буду демократскији од совјетских форми и метода – па све до утопизма. Да буду демократскији, односно либералнији – то југословенским комунистичким управљачима треба ради њихове спољне политике према Западу, а њихов маневар према утопизму је потребан ради унутрашње политике и то само према члановима владајуће партије. Али нестабилност рађа хаос у организацији, а разлози *a posteriori* смањују идејну убеђеност комуниста у Југославији.

Истина је да колективизација у Југославији није била вршена по чисто совјетском типу, али то није било учињено ни у Пољској ни у Чехословачкој. Али, с друге стране, колективизација у Југославији је јача од колективизације извршене у Мађарској, Чехословачкој, Румунији и Пољској, да не помињемо Албанију. Једино је Бугарска у погледу колективизације одмакла од Југославије. Ту су разлози сасвим економске природе; уосталом, Бугарска је у совјетској зони добила задатак да буде један од главних центара пољопривредне производње.

Шта чине југословенски комунисти у тадашњој фази колективизације? Они напуштају, како кажу, тзв. колхозни тип сељачких радних задруга, али не напуштају тим саме „радне задруге" и саму колективи-

[120] „Le Monde" од 4. августа 1953, Париз.

зацију. „Мења се само то да напуштамо колхозни тип", вели Светозар Вукмановић Темпо.[121] „Нека нитко не мисли да ћемо одустати од стварања задруга", рекао је Тито, истина још пре Уредбе о уређењу имовинских односа у сељачким радним задругама.[122] Кардељ је такорећи пре тога рекао да „у новим условима сељачке радне задруге морају се до краја ослободити остатака колхозоштине и постати модерна социјалистичка предузећа.[123] Истом приликом додаје шеф словеначких комуниста: „Другим речима, тиме што смо прокламовали слободу ступања у радне и друге задруге и изласка из њих, ми се нисмо одрекли битке за социјалистички преображај пољопривреде, али смо дужни да оружје у тој бици *прилагодимо промењеним условима*". Али, ипак, све то не значи да је и код управљача ситуација сасвим јасна. Зар „Борба", орган Савеза комуниста Југославије, у јеку кампање за реорганизацију сељачких радних и других задруга, не понавља још једном ону познату крилатицу: „... до Уредбе (од марта 1953) су они (комунисти – пр.п.) веровали да су сељачке радне задруге највиши облик изградње социјализма на селу".[124]

Дакле, ако је колективизација подбацила, ако је стала у свом развојном процесу, не треба заборавити да она није напуштена и да ће се појавити, и поред, у извесном смислу, успешног отпора једине „класне" друштвене групе у Југославији, као што је сељаштво. Оно што је сада битно, то је „тај проблем како да поступисмо са ових 80% сељака, то је и данас наш најглавнији проблем."[125] Проблем колективизације, то је у стварности проблем вођења политике од Владе и Партије према слободним сељацима. А ту је Кардељ већ дао основну идеју на Централном конгресу Социјалистичког савеза радног народа Словеније априла 1953. године. Режим треба, вели Кардељ, да „омогући радном сељаку такав животни стандард какав одговара нашим садашњим могућностима", па потом да „маказе између пољопривредних и индустријских цена не играју у нашим условима исту улогу као у капитализму".[126] То практично значи да ће маказе цена одржати сељачки стандард на најнижем нивоу – са „нашим садашњим могућностима" – а да ће се политиком инвестиција омогућавати да задруге себе дижу у сваком погледу и на тај начин „убијати" слободног сељака. Дакле, рат југословенског сељака за слободно привређивање није још добијен, мада је једна велика битка извојевана.

Поставиће се, на крају, још једно значајно питање. Како је задругарство уопште, као идеја и систем, напредовало у Југославији? Да ли

---

[121] „Борба" од 7. маја 1953.
[122] „Борба" од 28. јула 1952.
[123] На Конгресу четвртог Социјалистичког савеза радног народа Словеније, према „Борби" од 28. априла 1953.
[124] „Борба" од 5. априла 1953.
[125] Мома Марковић на Трећем пленуму Главног задружног савеза Југославије. „Борба" од 9. октобра 1952.
[126] „Борба" од 28. априла 1953.

су сељачке радне задруге умањиле углед задругарства уопште (као што је то случај у Бугарској, према извесним информацијама), или је ствар обрнута? Тешко би се у овом смислу могло шта рећи. Сам термин „задруга" злоупотребљен је за колективну фарму каква је „сељачка радна задруга". Док је 1937. године било у Југославији 10.137 задруга са 1.329.015 чланова задругара, дотле је највећи број задругара општих задруга, класичног типа – у поратној комунистичкој Југославији 7.262, али више чланова задругара – 3.358.102. Није нам јасно да ли овај број чланова обухвата још и друге чланове домаћинстава осим старешина задруга. По томе што се у исти мах за 1950. годину и број потрошача у задругама повећао (12.500.000), могло би се рећи да су ту само старешине домаћинстава, односно да су сви сељаци учлањени у опште задруге. Идеја је разрађена тако да ће у будућности сви чланови сељачких радних задруга ући као чланови општих задруга тако да се у одлучивању у оквиру општих задруга може утицати на сељаке – слободне привреднике. Уосталом, и за Већа произвођача (други „дом" општинских одбора)[127] сељаци врше избор у оквиру општих задруга. Дакле, опште задруге „јединственог типа" постају обавезна структурална ћелија југословенског сељака. Тешко је рећи да ово може да ојача идеју и ауторитет задруга уопште.

Југословенска колективизација поседовала је већ један успех у свом развоју. Захваљујући елементу међународне политике и тактици западних сила, југословенски сељак је био колективизиран у доба тзв. одвајања југословенског режима од Совјета. Сељак се одржао и запретио режиму на посредан начин. Сад се поставља питање, на будућем хоризонту међународних расплета, и у случају евентуалне либерализације комунистичких режима иза Гвоздене завесе – да ли ће баш у Југославији доћи до супротног процеса, до поновног отпочињања колективизације? Активна коегзистенција Југославије не може се замислити у европском ратном сукобу без учешћа југословенског сељаштва. А одржати сељаштво у његовој снази – значи да треба само оно да се наоружа тако како га не би нови налет колективизације дефинитивно сломио, па самим тим сломио и отпорност државне заједнице Југославије!

---

[127] У Југославији је 1945. било општих задруга 5.041 са 493.900 чланова, 1940. већ 9.060 са 2.250.000 чланова, 21. децембра 1948. број је пао на 8.602, а крајем 1950. на 7.262 опште задруге; али, у међувремену, број чланова се повећавао – 1948. било их је 3.000.000 године, 1950. нешто више од 3.540.299 али је зато и овај број пао 30. јуна 1952. на 3.358.102. Подаци за 1945. и 1949. годину узети су из експозеа маршала Тита пред Народном скупштином 1950. године; подаци за 1948. годину у говору Мијалка Тодоровића према „Политици" од 1. марта 1949, подаци за 1950. према извештају Љубе Милатовића („Политика" од 16. 11. 1951) а за 1952. годину. „Questions actuelles du socialisme", No 18, 1950, стр. 95.

II. СТРУКТУРА И УНУТРАШЊИ ЖИВОТ У СЕЉАЧКИМ РАДНИМ ЗАДРУГАМА

1. ДЕФИНИЦИЈА И ВРСТЕ СЕЉАЧКИХ РАДНИХ ЗАДРУГА

Дефиниција сељачких радних задруга. – У првом Основном закону о задругама[1] нема посебне дефиниције сељачких радних задруга (СРЗ). Поводом општег типа задруга, речено је у члану 1. Закона.

> „Задруге су добровољне економске организације радног народа које у интересу унапређења народне привреде, путем заједничког рада, повезују и унапређују пољопривредна газдинства и занатску радиност и које развијају иницијативу најширих народних маса у селу и у граду у организовању, снабдевању и расподели робе".

Трећа ставка овог истог параграфа дала би смисао и задругама уопште у Југославији:

> „Задруге су ослонац држави у спровођењу државног привредног плана и у јачању савеза радних маса села и града. Оне су средство општенародне иницијативе, евиденције и контроле у привреди".

Када исти закон у својој другој глави говори о врстама задруга, он наводи у параграфу 5 као врсте задруга: набавно-продајне, потрошачке, произвођачке, прерађивачке, кредитне, стамбене и здравствене. СРЗ тек се спомињу као „посебни облик" произвођачко-прерађивачких задруга:

> „Земљорадничке, произвођачке и прерађивачке задруге баве се заједничком производњом, прерадом и продајом пољопривредних производа својих чланова, а могу се бавити штедњом и кредитом. Посебни облик ових задруга су сељачке радне задруге, које се баве заједничким пољопривредним газдовањем." (параграф 5, став 4).

Тешко би се могло говорити према овим наводима Основног закона о задругама о некој дефиницији сељачке радне задруге (СРЗ). Међутим, нови основни закон о земљорадничким задругама од 1949.

---

[1] Издање „Службеног листа" (II издање), 1946. Закон објављен у „Службеном листу", број 59 од 23. јула 1946, а проглашен већ 18. јула 1946.

много је одређенији у овом погледу.[2] Већ сам наслов казује да је реч само о земљорадничким задругама. Већ у току праксе одбијена је намера да се оснивају трговачке и здравствене задруге, што је иначе било предвиђено Основним законом о задругама 1946. у његовом члану 5.[3] Оваква промена је сасвим разумљива, јер је до 1949. године „цјелокупна индустрија и трговина у нашој земљи прешла у опћенародну имовину, односно у државни социјалистички сектор". Потом, „на темељу извршене аграрне реформе и колонизације оснажно се државни пољопривредни сектор" а „сељачке радне задруге постају све важнији центри окупљања радног сељаштва".[4] Тако је задругарство изгубило сваки значај за остале привредне гране, осим за пољопривреду и делимично за занатство. Али, и општи смисао задруге добио је други правац. „Док је у ранијем закону задруга имала више облик удружења, она је у новом закону постављена као чврста економска организација".[5]

Као и у закону од 1946. тако и у овом закону, приликом доношења дефиниције задруге уопште, избегава се да се наведе да се задруге оснивају и ради личног интереса задругара; нагласак се даје (а) пољопривредној производњи, (б) стандарду живота и (в) социјализму на селу:

> „Земљорадничке задруге су економске организације у које се радно сељаштво удружује ради унапређења пољопривредне производње, подизања свога животног стандарда и изградње социјализма на селу":

У дефиницији закона од 1946. године није било речи о социјализму. Али већ у другом члану овог закона од 1949. помињу се СРЗ као друга врста задруга земљорадничких. Прва су „опште земљорадничке задруге". И ту је извесна промена. Док су према закону од 1946. СРЗ биле подврста задруга земљорадничких, по закону од 1949. СРЗ су друга врста задруга. Има их свега две. Међутим, за разлику од претходног закона, овај закон о задругама 1949. садржи главу IV која се односи само на „Сељачке радне задруге и њезине типове". Ова глава садржи 30 параграфа, од 61 до 90 закључно. Први члан те главе, пар. 61, даје дефиницију СРЗ:

> „Сељачку радну задругу оснивају радни сељаци удружујући земљу и средства за рад ради колективне пољопривредне производње, коју остварују заједничким радом, а по принципу награђивања према основном раду у заједничкој производњи".

У овој дефиницији, ми бележимо одмах извесне основне елементе: (а) сељачка радна задруга обухвата земљу, средства за рад, за-

---

[2] Скраћеница СРЗ употребљена је овде за сељачку радну задругу.

[3] Издање „Службеног листа", 1949. Београд, Закон проглашен 6. липња 1949, а објављен у бр. 49 „Службеног листа" од 9. липња 1949.

[4] Изјава Благоја Нешковића на оснивачкој скупштини Главног задружног савеза Србије, „Борба" 7. октобра 1946 – да је „скроз погрешно мишљење" да је „задругарство довољно у трговини". Напротив, вели Нешковић, „да би одсуство здравственог сектора у задругарству било штетно у првом реду за задругарство".

[5] „Уместо предговора", говор Министра пољопривреде Мијалка Тодоровића у Народној скупштини – стр. IV и VII, мај 1949.

једнички рад, (б) метода рада у СРЗ је колективна, (в) социјалистички принцип награђивања „свакоме према његовом раду".

Намена СРЗ је јасна кад се још узме у разматрање говор Мијалка Тодоровића, шефа колективизације у Југославији, иначе Министра пољопривреде, 26. свибња 1949. пред Народном скупштином – који вели да „брзи темпо колективизације у последњим мјесецима" показује:

> „да су СРЗ способне да се развијају по марксистичкој теорији проширене репродукције и то им осигурава сигурну и блиску будућност над сваким приватним господарством".[6]

И други стручњак за пољопривредна питања и особито за СРЗ, Владимир Бакарић, изрично је рекао да „саме СРЗ јесу социјалистички сектор".[7]

Ту је и основна разлика у погледу дефиниције. После закона о земљорадничким задругама од 1949. СРЗ су социјалистичка газдинства а не задружне установе. „Основати сељачке радне задруге, то је само један део посла у социјалистичком преображају села".[8] Главни део посла је унутрашње учвршћење, стварање јаких социјалистичких газдинстава и потпуно потискивање приватних газдинстава, чак и оних – у Југославији у огромној већини – која су удружена у тзв. опште земљорадничке задруге, тј. у класичне задруге. (Разлика између класичних и југословенских – после 1949. године – тзв. општих задруга је у томе што југословенске опште земљорадничке задруге после 1946. јесу у исти мах и набављачко-потрошачке, кредитне, произвођачке и, у извесном случају, поседују посебну задружну економију). Никако не треба сметнути с ума да СРЗ нису циљ социјалистичког преображаја већ да су средство, да представљају једну етапу, а да идеал социјалистичке изградње представља потпуно колективизирано државно пољопривредно добро, о чему ћемо доцније говорити. „Као најуспешније средство за социјалистички преображај нашег села и унапређење наше пољопривреде – вели се у Резолуцији о основним задацима Партије у области социјалистичког преображаја села и унапређења производње – показале су се сељачке радне задруге".[9]

Погледајмо још неке дефиниције сељачких радних задруга. По једној оне су „произвођачке задруге, где су средства за производњу (а код IV типа и земља) задружна својина, те се због тога ова средства могу неограничено развијати и проширивати, чиме се продуктивност рада повећава и положај сељака се много побољшава". Ове СРЗ омогућују, поред осталих установа, да се „пређе са неорганизоване стихијске производње на организовану и планску производњу у пољоприв-

---

[6] *Исто.*

[7] Др Владимир Бакарић, „Привредни рачун и калкулација у СРЗ", објављено у „Комунисту", број 1, јануара 1951, стр. 53.

[8] Мома Марковић, *Рад и задаци основних партијских организација на селу,* објављено у „Комунисту", број 2/3, марта-маја 1950, стр. 126.

[9] „Комунист", број 2, марта 1949. стр. 5.

реди".[10] Да се помоћу СРЗ може утицати на планску производњу, то је без сумње, али да се због задружне својине средстава за производњу могу ова „неограничено развијати и проширивати" – то свакако улази у оквир режимске и посебно комунистичке пропаганде у Југославији. Стварност у Југославији демантовала је саме комунисте. У брошури „Сељачке радне задруге"[11] речено је да је СРЗ „економска организација радних сељака претежно произвођачког карактера, али обухвата и целокупну привредну делатност сељака удружених у њу". Једна дефиниција у француској документацији је јаснија: „Сељачке радне задруге су једна форма организације својине и колективне експлоатације земље. Оне представљају јединство, основно за колективну пољопривредну производњу".[12]

Мишљење да се колективизација, преко СРЗ, није вршила у Југославији зато да се повећа пољопривредна производња и економски помогне ситни и средњи сељак – већ с циљем да „изазове једну дубоку друштвену трансформацију у селима, економски разори самосталне сељаке и с циљем стварања социјалистичког сектора у пољопривреди помоћу државних добара и сељачких радних задруга".[13] Прави смисао дефиниције сељачке радне задруге као средства у социјализацији пољопривреде наћићемо код Мијалка Тодоровића који наводи Стаљина:[14] „да би ситно-сељачко село пошло за социјалистичким градом, потребно је, поред свега осталога, стварати и унапређивати крупна социјалистичка газдинства у облику совхоза и колхоза, као базе социјализма..."

Зато се Тодоровић буни против оних југословенских комуниста који питање СРЗ посматрају више економски: „Неки другови просто коче стварање СРЗ изговарајући се да треба сачекати тракторе. Тачно је да је за стварање напредних крупних, социјалистчких газдинстава, неопходна машинско-тракторска база, али прво, не треба сметнути с ума да је и поред те базе нужна дуготрајна политичка и организациона припрема..." Мијалко Тодоровић је још јаснији на другом месту: „Прелазни период од капитализма почео је код нас са два облика друштвене, социјалистичке својине на средства за производњу и њима одговарајућа два облика социјалистичке привреде: *државни и задружни облик*" (курзив М.Т). – „Ова два облика (државни и задружни) у ствари су само почетни облици социјалистичке својине... Задатак радничке класе

[10] Стево Јовичић, *Сељачке радне задруге као виши тип задруга*, реферат на Оснивачкој скупштини Савеза сељачких радних задруга НР Србије, објављен у „Зборнику материјала о задругарству ФНРЈ", Београд, 1948, у издању Комитета за задругарство Владе ФНРЈ, стр. 150.

[11] Блажо Марковић и инж. Војин Поповић, *Организација рада у СРЗ*, из брошуре *Сељачке радне задруге*, чланак објављен у „Зборнику материјала о задругарству ФНРЈ", 1948, Београд, стр. 152.

[12] „Les reformes agraires en Yugoslavie", „La Documentation Française", 24 mai 1954, No 1878, Paris.

[13] „La lutte pour la terre", l'etude dans le *Syndcaliste*, organ du Syndicat libre Yougoslave, Paris, 1953, стр. 7.

[14] Експозе Мијалка Тодоровића у Народној скупштини 27. децембра 1948, објављен у часопису „Народно задругарство", број 1. јануара 1949, стр. 16.

на власти и њене комунистичке партије састоји се управо у томе да у прелазном периоду стално открива, ослобађа и развија ове нове, социјалистичке елементе и уклања остатке старог..."

Али, не треба се варати да је задружни облик идеал комунистичких теоретичара и практичара у Југославији. Тодоровић продужује: „Задружна својина, без обзира на то какав је њен облик, прелазног је карактера". – „Другим речима, код државног предузећа ми имамо процес преношења једног дела права (функција) са државе на радне колективе (јер су све функције биле концентрисане у државним рукама), остављајући при томе све мање и на крају врло мало, али најважнијих функција у државним рукама". – „Код задруга је обрнуто: задруге треба један део својих права да *пренесу на државу као орган друштвене целине.* Ту се ради о оним врло малобројним али најважнијим функцијама које *морају* бити у рукама органа друштвене целине – данас државе"[15] (курзив М.Т.).

Илузорно је већ у њеној дефиницији представљати СРЗ као неко потпуно слободно удружење произвођача. С друге стране, ма колико да је од почетка било доста разлике између система колхоза и СРЗ, та се разлика у доба офанзиве у погледу колективизације између 1948. и 1951. године све мање видела. Уосталим, тврђења и објашњења Мијалка Тодоровића то јасно показују. Зато и накнадна правдања Милуна Ивановића да „наше сељачке задруге готово да немају никакве везе са совјетским колхозним системом" не одговарају стварности.[16] Да наше тврђење није преоштро показује други навод из режимске литературе, објављен у истом часопису, после два месеца: „У првом периоду њеног развоја, оне (СРЗ) ипак садрже извесне елементе својствене совјетском колхозном систему".[17]

Поред до сада наведених дефиниција, не би било на одмет навести још једног комунистичког теоретичара, Влајка Беговића,[18] који изрично каже да је „државно пољопривредно добро" (совјетски совхоз) „највиша форма социјалистичке пољопривреде". СРЗ „представљају данас највишу форму земљорадничког задругарства и једну од социјалистичких форми производње у пољопривреди". Па потом продужује: да „данас, оне (СРЗ) још не могу обухватити широке сељачке масе и нису задруге које имају рјешавајућу улогу у борби за социјалистички преображај пољопривреде".

Међутим, кад је СРЗ дала рђаве резултате до 1951. године, комунистички руководиоци, који су пола деценије говорили о „највишем

---

[15] Мијалко Тодоровић, *О радној задрузи*, објављено у „Комунисту", јануара-марта 1952. стр. 70 до 97.

[16] Miloun Ivanovitch, *Le developpement de notre agriculture*, објављено у часопису „Questions actuelles du socialisme", No 16, janvier-fevrier 1953, page 156, Paris.

[17] M.G., „Mouvement cooperatif", Questions actuelle du socialisme, No 18 mai-juin, 1953, Paris.

[18] Влајко Беговић, *Наша пољопривреда и питање њеног социјалистичког преображаја*. „Комунист", број 1, јануара 1949.

типу задружног облика" и о „једном типу социјалистичког облика", о СРЗ, сада су 1952. године утврдили да тај задружно-социјалистички облик, СРЗ, поседује у Југославији и капиталистичко-феудалне елементе! „Ту – код затечених производних односа до краја 1951. године – треба да се измјене схваћања о задружном господарењу, ту треба управо да се изврши револуционарни преокрет претварања задруга, које у себи имају државно капиталистичке и феудалне елементе, у напредна социјалистичка предузећа".[19] Како најчешће бива у комунистичкој пракси, на прошлост се бацају каменом они људи који су је славили. Али, проблем личне одговорности према народу остаје у комунистичким режимима потпуно непознат. Исти људи спровде две супротне методе и, у исти мах, славе једну за другом.

Стално поређење СРЗ са колхозима извођено је годинама у Југославији, тако да промена 1951. године, није могла убрзо да донесе резултате. Уводничар „Борбе" жали се једном „да су остаци колхозне теорије међу задругарима и на селу доста јаки (све задружне и сеоске књижнице богате су разнородним брошурама о колхозима), а теоретска разрада нашег пута у социјализам још није шире продрла на село".[20]

Не треба, међутим, веровати да је овај став о привремености СРЗ као прелазног облика социјалистичке пољопривреде био став југословенских руководилаца одмах по доласку на власт. Напротив. „Ми уопште у задругарству видимо једну трајну привредну организацију, а не привремену; ми у најважнијој форми задругарства, у радном задругарству, видимо онај не само трајни него и вечити облик и форму организације све док не би дошла нека друга боља".[21] Зато се и могло догодити, кад говоримо већ о дефиницији сељачке радне задруге, да су оне у прво време стваране спонтано од сиромашних сељака који су дошли на експроприсану земљу без алатки. „...У Војводини и Славонији, у Македонији и на Козари и Кордуну, у Приморској, организовале су се задруге за заједничку обраду земље, које су доцније добиле име СРЗ и лик новог социјалистичког газдинства на селу. Године 1946. донета су прва Угледна правила за сељачке радне задруге и прва упутства како треба радити по овим правилима. „Тада је и тадање име 'задруга за заједничко обрађивање земље' – вели Бајалица – замењено именом 'сељачка радна задруга', које се усталило, постало општепознато, те прешло и границе наше земље. Понегдје је још остало старо првобитно име 'колектив' (Македонија) и 'заједница' (Босна и Херцеговина". Зато и није чудо што је у тим првим 'угледним правилима' за СРЗ стајало да се „домаћинства колониста и аграрних интересената (могу) слободно определити за задругу и створити задругу какву смат-

[19] Иван Буковић, „Битно је рентабилно пословање задруга и развијање нових производних односа", изјава директора задружне пољопривреде Хрватске – у „Борби", 9. јануара 1952.

[20] „Борба" од 7. августа 1952.

[21] „Борба" од 17. октобра 1946.

рају за себе најпогоднију" и да се то организовање помоћу задруге не сме „чинити у облику неке агитације, него да треба дати сва потребна објашњења, тако да се домаћинства слободно определе за задругу или инокосно газдовање".[22]

У закључку, могло би се рећи о дефиницији сељачке радне задруге следеће:

Дефиниција СРЗ мењала се током времена. Односно, могло би се рећи да је она дошла тек са законом од 1949, тј. са убрзаном колективизацијом, после искључења КПЈ из Информбироа. Та дефиниција СРЗ од 1949. остала је на снази све док колективизација није заустављена 1953, односно сломљена.

Највећи број СРЗ достигнут је 1953. године: 7.012. Потом их има 1954. године: 1.250. Број СРЗ те 1954. поклапа се са бројем СРЗ негде између 1948. и 1949. године.

Док је законом 1946. било установљено да су задруге уопште, па самим тим и СРЗ, економске организације за унапређење народне привреде, дотле су, законом од 1949, задруге па и СРЗ, економске организације ради унапређења само пољопривреде. Али док је њихова намена смањена, социјалистички карактер је појачан, јер постоје само две врсте задруга: опште и СРЗ, а ове последње улазе дефинитивно у сектор социјалистичке пољопривреде. СРЗ нису више као по закону од 1946. „задружне установе" већ „социјалистичка газдинства". СРЗ нису идеал, циљ социјалистичког преображаја села; оне су средство. Циљ је потпуна национализација земље, тотална колективизација, а њен прави облик јесте државно пољопривредно добро.

У погледу дефиниције колохоза и СРЗ, могло би се рећи да постоје озбиљне сличности као и извесне разлике. Међутим, пракса СРЗ, односно њена унутрашња структура и њен живот, што ћемо показати у једној од идућих глава, даје доказе да у самом функционисању није било скоро никакве разлике. Могло би се одмах рећи да Совјети изгледају насртљивији у формулацији структуре колхоза из простог разлога што налазе форму која потпуно одговара њиховој стварности у погледу унутрашње структуре. У југословенском случају, форма умногоме крије стварне односе у самој задрузи. Тако, рецимо, док колхоз има шефа постављеног од државних органа, дотле СРЗ има председника који је изабран од задругара. Та чињеница ништа не мења у пракси, јер владајућа Партија има потпуни увид у руководство у задрузи, ако не помоћу самог председника, онда преко управника задруге, књиговође, агронома, бригадира итд.

Врсте сељачких радних задруга. – Као што се може претпоставити, законом од 1946. није био предвиђен ни један посебан параграф о

[22] Димитрије Бајалица, *Пет година СРЗ*, „Социјалистичка пољопривреда", месечник за пољопривреду, II год. фебруар 1951, број 2.

СРЗ. О њима се говорило узгредно, кад и о другим задругама, евентуално у посебним ставкама.

Тако и у питању врста СРЗ. У члану 11. говори се о условима ступања у задруге уопште, па се говори о уделима. Међутим, друга ставка истог параграфа говори о условима ступања у СРЗ. Крајња реченица тога параграфа давала би основе по којима би се разликовале разне врсте СРЗ по закону од 1946:

„Правила могу прописати да се земља уноси у задругу као део, под закуп или као основица за поделу прихода".

Из овог параграфа могло би се закључити да закон од 1946. године познаје три врсте задруга: (1) земља унета као део, остајући задружна својина, (2) земља унета под закуп, остајући исто тако задружна својина и (3) земља унета као основица за поделу прихода, тј. земља колективизирана и то на „добровољни" начин. Морамо одмах да забележимо да ове три врсте задруга остају у важности, са додатком једне нове четврте врсте. Наравно, обрада у новим законским текстовима добила је много шири опсег.

Закон од 1949. године у параграфу 62. наводи поименце све врсте СРЗ, тј. овога пута четири врсте:

„а) СРЗ у које као свој удио задругари уносе земљу задржавајући право власништва на њој а од задруге добивају одређену закупнину (први тип);

б) СРЗ у које као свој удио задругари уносе земљу задржавајући право власништва на њој а од задруге добивају одређене камате према установљеној цијени земље (други тип);

ц) СРЗ у које као свој удио задругари уносе земљу задржавајући право власништва на њој и одричу се сваке закупнине или камате (трећи тип);

д) СРЗ у које задругари уносе земљу предајући је у заједничко власништво задруге (четврти тип)".

Страни посматрачи Југославије не праве разлику између камате и закупнине. Тако Jules Moch у обема види „loyer": закуп. Можда с правом, јер је та разлика у пракси бар СРЗ потпуно теоријског карактера. Оно што је ту важније, то је да је у првом типу закупнина већ одређена, док се у другом типу камата плаћа према квалитету земљишта. Правећи поређења са израелским задругама и совјетским колхозима, Jules Moch је сматрао да треба да укаже и на друге основне разлике по врстама тих пољопривредних колектива. Тако он у својој табели (а) ствара још две рубрике: начин одређивања добра и начин живота; потом, (б) подвлачи да у прва три типа задругари учествују у добити.[23] Начин одређивања земље у свим типовима СРЗ – бар до последњих одлука 1953. године – био је колективан, а начин живота – индивидуалан, односно по домаћинствима. (У Израелу има врста пољопривреднх коле-

[23] Jules Moch, *Yougoslavie, terre d'experience*, Monaco, 1953, стр. 85.

ктива где је живот колективни, као што има колектива где је рад индивидуални; такозвани „kibboutz" и „moshav".)

Поменута француска документација,[24] изгледа нам, не разликује, боље од Jules Mocha „закупнину" од „камате". Она „закупнину" обележава као „indemnité" а „камату" као „fermage". Ствар, међутим, стоји тако да „закупнину" треба обележити као „fermage" а „камату" као „interêt". Француска документација даје још једно накнадно објашњење у погледу врста задруга: „Прве три форме разликују се од четврте у томе што је приватна својина сачувана, прве две по томе што се код њих плаћа закупнина – ствар која није допустива по социјалистичком начелу где приход у новцу треба да буде награда за извршени рад".

Важно је, приликом ове расправе, навести и члан 63, став 2. Закона од 1949. у коме се вели да „чланови нижег типа могу ријешити на скупштини задруге да претворе своју задругу у задругу вишег типа". Највиши тип је четврти тип. То је потпуно колективистичко газдинство. Не каже закон да ли је потребна проста већина за прелазак ниже задруге у виши тип! Да ли је било у томе злоупотреба – исто тако нема никакве документације. Занимљиво је пак забележити да су они сељаци, који су улазили у СРЗ, сами потцењивали закупнину и камату; то ће се доцније видети из наше расправе: закупнина није уопште или је само минимално била исплаћивана. Зато су одлазили сви у трећи тип задруге: чували своју својину а „одрицали" се закупнине и камате. Ево како је изгледало кретање по разним врстама задруга:

	I врста	II врста	III врста	IV врста
1. 10. 1949.	8%	26%	54%	12%[25]
лето 1950.	8,4	26,3	53,7	11,6
лето 1951.	/	/	/	15%[26]

Скок највишег типа задруга да се лако објаснити.

Он је настао у најжешћој фази колективизације. Дотадањи број задруга четвртог типа био је производ првенствено оног покрета још из 1945/46/47 године, када су аграрни интересенти и колонисти спонтано стварали задруге и, како су уносили скоро подједнаки капитал у задруге, нису имали ни разлога да траже камату или закупнину на земљу унету у задружно газдинство. Али, не треба се варати да ту није било притисака. Да су ова наша тврђења тачна, наводимо извесне делове о СРЗ из експозеа Мијалка Тодоровића пред југословенском Народном скупштином 1949. године:

> „Неки срески руководиоци су досада забрањивали да се оснивају радне задруге нижих типова, допуштали су искључиво четврти највиши тип...

[24] *Le Réformes agraires en Yugoslavie*, La Documentation Française, 24. маја 1954, No. 1878, стр. 9.
[25] Louis Dalmas, *Le Communisme yougoslave depuis la rupture avec Moscou*, Paris, 1950, стр. 29.
[26] *Les Réformes agraires en Yugoslavie*, стр. 9.

> Основна разлика између појединих типова радних задруга у суштини је у томе до ког степена су у њима задружни капиталистички остаци. Једино највиши, досадашњи четврти тип представља *чисту задругу социјалистичког типа*, јер се та задруга заснива на задружним средствима за производњу, на заједничком раду, јер се награђивање задругара врши искључиво према уложеном раду и најзад, јер вишак рада одлази у задружну акумулацију и друге друштвене фондове (културни и социјални и сл.) Према томе, у овој задрузи нема никакве експлоатације и у њој се правилно обезбеђује стално проширивање производње, тиме и економско јачање задруге и подизање материјалних и културних услова живота задругара. Због тога ће се убудуће *постепено све радне задруге приближавати и прерастати у овај тип.*[27] (*курзив* М.Т., осим последње реченице).

Остали типови СРЗ, вели Тодоровић, одговарају социјалистичком газдинству у погледу колективног рада и задружних средстава за производњу. Међутим, награђивање се врши не само према раду него и према унетој земљи. Дакле, један део акумулације иде на унапређење газдинства а други део на закупнину, и камату – што „представља у суштини остатке капиталистичких односа". Али, уколико се више отплаћује ова камата или закупнина, утолико више та газдинства постају социјалистичка. Једног дана она морају постати социјалистичка кад се буде исплатила сва камата или сва закупнина и, зато, вели Тодоровић, све се више нижи типови задруга „приближавају чистој задрузи социјалистичког типа". Једног дана, ове четири врсте СРЗ морале би се свести на две: на СРЗ у којима је својина колективна, и на СРЗ у којима је својина земље још увек задружна. Тако је шеф југословенске колективизације могао мирно 1949. године да закључи:

> „Према томе, све ниже радне задруге, уколико се обезбеди њихов правилан развитак, на путу су да прерасту у чисту задругу социјалистичког типа".[28]

Још један пример јасно показује како се гледало од стране режима у погледу врста задруга. Вођ задружног покрета на селу у Србији, Мома Марковић, даје пример за ова тврђења у својој расправи „Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ".[29]

> „Данас имамо 2/3 СРЗ III и IV типа. У Македонији нема ни једне СРЗ I типа; у Хрватској од 1172 СРЗ, само су 27 I типа; исти је случај у Црној Гори, а слично је стање и у осталим републикама. Уколико је прихваћен нижи тип, то прихватање је само формално, јер се, упркос томе што је задруга регистрована као нижи тип, у пракси примењују сви принципи вишег типа (на пример: укида се рента, или је минимална; тако је у Срезу таковском шест СРЗ донело одлуку да се рента не исплаћује задругарима...). И уместо да нижи тип СРЗ привлачи и подстиче друге сељаке и омогући њихово ступање у СРЗ, прави се таква секташка грешка која успорава омасовљавање задруга".

[27] „Политика" од 2. марта 1949.
[28] „Комунист", број 2/3, марта-маја 1950, стране 124–177.
[29] „Комунист", маја 1949, No 3, стране 119–130.

Године 1949. Мијалко Тодоровић је објавио једну подужу расправу о *Прелазним облицима земљорадничких задруга*.[30] У тој расправи Тодоровић је поново изрично навео да је „нижи тип радне задруге прелазни задружни облик". Да би био још јаснији (Тодоровић је увек у току колективизације био дволичан, у једном тренутку подстрекавао политички притисак а у другом тренутку наглашавао „добровољност ступања у СРЗ") он изрично вели:

> „Додуше, такав развитак неће из радне задруге нижег типа ићи спонтано, него ће се он догодити само захваљујући чврстом, свесном, организованом раду Комунистичке партије..."
>
> „Ради тога радне задруге нижег типа срачунате су пре свега на привлачење средњих сељака у колективно газдинство..."

У самој овој расправи, Тодоровић своди закупнину и камату као подврсте земљишне ренте. Он изрично каже да се „у I типу рента на унету земљу плаћа у облику закупнине" а да се „у II типу задруге рента плаћа у облику камате". Закупнина зависи од годишњег дохотка (највише 30% укупног годишњег дохотка умањеног доприносом у задружне фондове), док се камата одређује према вредности унете земље „независно од укупног годишњег дохотка". Важно је овом приликом навести да Тодоровић подвлачи да се „у оба случаја стопа мења сваке године на задружној скупштини". На крају, Тодоровић још једном закључује да је задруга IV типа „највиши тип СРЗ", „и јесте наш циљ у социјалистичком преображају села". Таква објашњења у погледу дефиниције СРЗ треба донекле исправити: прва три типа СРЗ су средства за увођење сељака у социјалистички преображај села; четврти тип је идеалан тип социјалистичког газдинства задружног карактера.

Разликовање четири врсте СРЗ теоријски је олакшало приватним поседницима да се одлуче и уђу у СРЗ. Али, с друге стране, у пракси се то разликовање на четири врсте показало као оптерећење и оно ће, према нашим сазнањима, бити у будућности у извесној мери смањено.

[30] „Комунист", број 2/3, марта-маја 1950.

2. УНУТРАШЊА ОРГАНИЗАЦИЈА У СЕЉАЧКИМ РАДНИМ ЗАДРУГАМА

О унутрашњој организацији СРЗ најмање има литературе. Истина, постоји извесна литература која говори о проблемима СРЗ у вези са њиховом унутрашњом структуром и са функционисањем самих органа. Али, литература о самој организацији тих органа не постоји. Постоје тзв. Угледна правила СРЗ (издата два пута, 1946. и 1949. године), чије текстове у целини нисмо могли да добијемо. Тако смо унутрашњу организацију СРЗ могли да представимо само по предвиђеној организацији СРЗ на основу закона о задругама, и, потом, посредно, помоћу литературе у часописима и листовима где се говори о самом функционисању задружних органа.

Могло би се већ одмах у почетку рећи да постоје три периода унутрашње организације СРЗ. Први обухвата период од 1945, теоријски од 1946, када су издата прва тзв. Угледна правила, па све до 1949. године, када су издата друга Угледна правила. Други период почиње са 1949. годином и завршава се са 1951. годином, тј. годином, када је уведен тзв. принцип рентабилитета и у СРЗ. Трећи период унутрашње организације почиње са 1951. годином и траје до деколективизације 1953. године. Наравно, не треба схватити ове границе периода као изванредно утврђене. Многе установе су се формирале пре него што је било писаних текстова. Многе установе, по старим прописима, остају и после новодонесених прописа, као што ће се видети из наших излагања. На крају крајева, има изгледа да су се СРЗ, по својој унутрашњој организацији, разликовале по појединим републикама. Може се рећи да су СРЗ у Хрватској имале најразноврсније установе, у смислу експериментисања, и да је ту притисак, можда, у погледу колективизације, био најслабији, у односу на друге републике. То, наравано, не значи да није постојао.

Први период од 1946. до 1949. – За период између 1945–49. године литература је такорећи најслабија у погледу података о унутрашњој организацији СРЗ.

Већ сама чињеница да Основни закон о задругама од 1946. године не говори о СРЗ као о посебним задругама, издвојеним из задружног покрета, казује да су југословенски руководиоци у том периоду посматрали развој колективизације много либералније и сматрали су да такве СРЗ треба препустити пракси, дајући општи законски оквир. Можда је овакав начин гледања опасан, јер зависи од нижих партијских и државних органа, али југословенски руководиоци нису имали разлога да другачије чине све до 1948. године, док није дошла фамозна Резолуција Информбироа у којој је посебна оптужба била она о препуштању југословенског села „кулачким елементима".

По закону од 1946, за оснивање СРЗ потребно је да се сељаци састану, организују скуп, израде нацрт својих правила и поднесу их окружном, односно обласном народном одбору а овај са својим мишљењем шаље их министру пољопривреде дотичне републике (члан 6. став 4). За остале задруге није потребна одлука министра већ само окружног одбора. Тек када одлука дође, састаје се оснивачка скупштина и коначно се усвајају правила задруге. Када изабрана управа задруге поднесе пријаву ради увођења у задружни регистар, тек онда задруга правно постоји и почиње свој рад (члан 7).

У СРЗ имају право одлучивања као и право пасивног избора сви задругари почевши од 16 година, независно од домаћинства. О пријему и искључењу задругара одлучује скупштина, док код задруга општег типа пријем и искључење врши управни одбор. Тражи се да 2/3 задругара присуствује одлуци скупштине (члан 10. став 2). Из СРЗ не може се иступити пре трогодишњег рока (члан 12. став 2).

Оно што је битно у овом закону, је чињеница да је он фиксирао окућницу (од 1/4 до 1 ha), али је утврдио да задругари „уносе у задругу радну стоку и инвентар према одлуци скупштине" (члан 11. став 2). Исти параграф, више успутно, прописује три подтипа СРЗ, казујући да се „земља уноси у задругу као део, под закуп или као основица за поделу прихода".

Органи задруге су скупштина, управни одбор и контролни одбор. Скупштина може прописати да, ако је задруга велика, њу саму сачињавају делегати задруге (члан 17). Међутим, битно питање унутрашег живота СРЗ јесте оно које показује да се њени административни органи често изједначују се његовим изабраним органима. Тако члан 19, страна 6. предвиђа да „секретар", а код сељачких радних задруга и председник задруге, „могу имати месечну награду ако су у задрузи стално запослени". У истом параграфу говори се успут о другим службеницима задруге који „не могу бити чланови управног и контролног одбора". Међутим, одмах у другој реченици прави се изузетак: „Само

један водећи службеник може бити и члан управног одбора, ако се то правилима задруге предвиди".

Давање маха пракси види се још из једног параграфа: установљава се само један тзв. резервни фонд, а за друге се фондове вели да се могу организовати уколико то задругари буду хтели (члан 22).

Други извор о унутрашњем животу у СРЗ, у овој књизи, налази се у деловима једне брошуре *Организација рада у СРЗ*.[31] У тој брошури, за дивно чудо, појављују се четири типа СРЗ. У међувремену, од 1946. године, када је издат овај закон, па до, вероватно, 1948. године, појавио се и четврти тип СРЗ. То је онај тип СРЗ, где се на унету земљу треба да плати камата. Код првог типа, сељацима се плаћа закуп на унету земљу у задругу. Код другог типа, известан проценат годишњег прихода дели се сељацима за унету земљу. Четврти тип СРЗ је „најсавршенији"; то је већ потпуно колективизирано земљиште, где земља постаје колективно власништво, док је у првим типовима оно још увек задружно. У четвртом типу „нема међа у задружном поседу". Задругари приликом уласка у задругу, плаћају уписнину и улог.

У задрузи постоји правилник о унутрашњем раду и раду у СРЗ, што га доноси задружна скупштина. Није дозвољена најамна радна снага у задругама, осим у изванредним случајевима када „се на време не могу извршити" извесни хитни радови. С друге стране, забрањено је да сељаци задругари иду у најамни рад – ван задруга, као што се забрањује да задругар напушта задружно имање због рада на окућници. Рад у задрузи дели се према бригадама, а ове бригаде деле се на групе. На челу бригаде стоје бригадири а на челу група вођи група. Они добијају известан инвентар на реверс као и извесне делове земљишта на обрађивање. Бригадира именује Управни одбор задруге на годину дана. Бригадир је одговоран за свој рад Управном одбору и председнику. Наглашава се да је улога бригадира врло важна „за учвршћивање радне дисциплине међу задругарима". Отуда је – изрично се каже у овој брошури – правилима задруге предвиђено да поред бригаде, групе и појединог задругара, бригадир може бити посебно награђен за ванредне успехе које је постигао у раду".

Што се тиче награђивања, она се врше у новцу и натури, према количини и квалитету рада. Плаћање је по основи трудодана, потребног и извршеног једног радног дана, о коме ће бити посебно речи.[32] Висина трудодана одређује се у новцу, а задругари имају право на предујам у натури. Не у новцу.

---

[31] Блажо Марковић и Војин Поповић, *Зборник материјала о задругарству ФНРЈ*, Београд, 1948, стр. 162.

[32] Бакарић разликује „радни дан" од „трудодана", сматрајући да је први термин рђав превод другог руског термина. По њему „радни дан" је утврђен економски термин. То је Марксов Arbeitstaf, руски Рабочий ден (Барочии ден). Trudodan није радни дан. Он је јединица по којој се одређује – на основи оцене рада – величина улога задругара, при подјели прихода – (Владимир Бакарић, *Привредни рачун и калкулација у СРЗ*, часопис „Комунист", бр. 1, јануара 1951, стр. 43).

Задруге, које имају сувише радне снаге, треба да организују или да прошире другу производњу у оквиру задруге, на пример, занатску или слично, пошто задругари немају право на рад ван задруга, у најам.

Организација рада у СРЗ врши се по плановима. Има их три:

а) перспективни вишегодишњи;

б) годишњи производно-финансијски план;

в) сезонски радни план.

Перспективни планови долазе у обзир само за оне задруге које су се организацијски стабилизовале, које су своје парцеле груписале и које су се стабилизовале у погледу учлањивања нових домаћинстава – нових чланова дотичне задруге.

Сличан унутрашњи живот имају и сточарско-произвођачке задруге, те се по њиховој унутрашњој организацији могу посматрати и СРЗ.[33]

У многим задругама, бригаде нису сталне; „подела људства на бригаде и радне групе" само је формално извршена, „на хартији". Људи се стално мењају по бригадама, а често бригаде нису снабдевене потребним инвентаром и радном стоком.[34] „Бригада је најважнија оперативно-производна јединица и бригадиру треба дати више иницијативе у раду. То повећава одговорност бригадира и даје му могућност да се усавршава и оспособљава као организатор производње. Истовремено то утиче на учвршћивање радне дисциплине".

Као што се види, по речима истог писца, бригадир је централна организацијска личност, мада њих има више у једној задрузи, ако је ова, наравно, већа. Али бригадир, поред тога, врши и улогу главног организатора радне дисциплине.[35] Као што ћемо видети из следеће расправе, веће задруге, поред председника и бригадира, могу имати евидентичара, администратора и плаћеног књиговођу. По извесним подацима, председник би требало бити централна личност у задрузи. „Бригадир – пише Поповић – је у свом раду непосредно потчињен председнику задруге, кога сваке вечери извештава о току радова у бригади, саветује се с њим о важним пословима и прима од председника директиве за даљи рад".

Важно је забележити да се положај председника задруге, бар у законским текстовима, не обележва као ванредно важан – осим у оваквим расправама и чланцима. Из тога би се могло закључити да је пракса изграђивала положај председника. У једноме чланку[36] вели се 1948. године да је „председник оперативни руководилац задруге, који у оквиру овлашћења скупштине и донешених одлука на седницама уп-

[33] Угледна правила за сточарско-производно-прерађивачке задруге у часопису „Народно задругарство", број 2, април 1947.

[34] Војин Поповић, *Нека питања унутрашње организације СРЗ*, „Народно задругарство", број 3, јуни 1947, стр. 51.

[35] Војин Поповић, *Бригадир у СРЗ*, „Народно задругарство", број 6, новембра 1947.

[36] Млађен Петровић, *Улога председника СРЗ*, „Народно задругарство" август 1948. стр. 53.

равног одбора руководи свакодневним пословима у задрузи. А оперативно руководити СРЗ-ом значи ... (између осталог – пр. аутора) подићи политичку и друштвену свест чланова задруга и начинити од њих напредне пољопривреднике...".

Шта кажу други извори у погледу развоја унутрашње организације СРЗ?

У чланцима 1948. године појављују се функционери и плаћени администратори: трактористи и десетари.[37] У другим чланцима вели се изрично да СРЗ не треба да имају, сваки за себе, по један трактор већ да се треба служити пољопривредно-машинском станицом.[38] Тешко је добити праву слику о регулама унутрашњег живота у СРЗ из самих текстова, а, нама се чини, по свему би изгледало да је у овој унутрашњој организацији било разноликости

Други период од 1949 до 1951. – Други период је обележен новим законом о задругама од 1949, који, као што смо већ рекли, далеко више говори о СРЗ. Читава IV глава од 30 параграфа говори о СРЗ. Али и пре ове главе, има занимљивих прописа у другим параграфима у погледу СРЗ. Тако члан 30, став 3. предвиђа да члан СРЗ може иступити после три године из СРЗ, али под условом да три месеца пре истека тога рока писмено обавести задругу о свом иступу. Исти параграф доноси још једну значајну одредбу (став 8): да задругари могу да напусте задругу и оду у државна предузећа и установе, и у том случају земља им остаје у задрузи под условима као и земља задругара који раде у задрузи. То јест, овакви добијаће камату, закупнину или известан постотак од годишњег прихода, независно од тога што не учествују у трудоданима. Ова, по својој суштини, и по извесним задњим намерама, капиталистичка мера имала је да помогне одлив радне снаге из пренасељених СРЗ, да помогне у погледу ондашње планиране и извођене индустријализације и, у крајњој мери, да помогне колективизацију.

Једна од најважнијих одредаба је она о искључењу из СРЗ. Док се у претходном закону од 1946. предвиђало да је за такву одлуку потребно да присуствује 2/3 задругара, у новом закону нема ни помена о томе, из чега се јасно види да је, у јеку колективизација 1949. године и надаље, оваква одредба била важна у борби режима против сељака.

Члан 42. Закона проширује бирократизам. Ту се предвиђа да могу бити плаћени и чиновници, ако су стално запослени у задрузи, не само председник него и чланови управног одбора.

Новост овог закона је она у погледу врсте задруга. Видели смо да је поред постојећег закона од 1946, режимска пракса је установила четири типа СРЗ. Закон од 1949. остао је при овом броју врста задруга, али је квалификацију тих врста тако уредио да се утврди такав ред ст-

[37] Ј. Ристовић, *За нешуне две године број СРЗ знашно је порасшао*, чланак у „Политици" од 13. децембра 1947.

[38] *На курсу за инсшрукшора СРЗ*, чланак у „Борби" од 7. октобра 1946.

вари који би омогућавао прелазак из „ниже" у „вишу" врсту задруга, и тако поступно довео до колективизације. Тако члан 62. разврстава задруге у следеће групе:

а) право власништва на унетој земљи остаје и плаћа се закупнина;

б) право власништва на унетој земљи остаје и плаћа се камата према установљеној цени земље;

в) право власништва на унетој земљи остаје али се ништа не плаћа у виду камате или закупнине;

г) земља постаје заједничко власништво.

Чланови задруге, по члану 63, став 2, могу одлучити то да задругу нижег типа претворе у задругу вишег типа. У том параграфу ни речи о ма ком услову, што значи да је то било организовано у намери да се сви типови СРЗ претворе једног дана у IV тип, „најсавршенији", односно у колективно газдинство. Сам Мијалко Тодоровић је рекао 1. марта 1949. на Првој савезној конференцији задругара да „све ниже (нижег типа) радне задруге, уколико се обезбеди њихов правилан развитак, на путу су да прерасту у чисту задругу социјалистичког типа".

Члан 64. говори посебно о окућници, пошто је то био један од главних проблема до 1949. године: опсег окућнице и однос окућнице према задружном имању. Претходни закон од 1946. је утврђивао да по одлуци скупштине задругари „уносе у задругу радну стоку и инвентар". То су извесни задружни руководиоци нетачно и злонамерно протумачили да закон забрањује останак радне стоке на окућници. Међутим, Војин Поповић пише да „у личном газдинству Закон и задружна правила не дозвољавају држање радне стоке и та се одредба мора доследно поштовати. Једино се у планинским беспутним крајевима може дозволити да задругар може држати једног коња за јахање и товар."[39] Закон је 1949. године предвидео шта све окућница подразумева: 1 ha обрадиве земље највише, а у сточарским крајевима 1 ha више пашњака; онолико винограда и воћњака колико пропишу правила задруге; једна крава са подмлатком; велика домаћинства и по две краве; једна крмача са приплодом и онолико товљеника колико је потребно за исхрану домаћинства; највише пет коза или оваца; највише 10 кошница; неограничен број живине и кунића. Само у задругама планинских крајева, а које се нарочито баве сточарством, правила могу предвидети и већи број примерака стоке. Наравно, да уз окућницу иде и кућа за становање, економске зграде и двориште потребно за одржавање поменутог газдинства.

Значајна одредба Закона о задругама од 1949. је она у члану 68, која предвиђа да закупнина или камата, које се исплаћују на унету земљу, не може никако прећи 30% од укупног дохотка задруге по одбитку доприноса фондовима задруге. (Видеће се из следећег излагања да је

[39] Војин Поповић, *Однос задружног и личног газдинства у СРЗ*, Народно задругарство, април, 1948.

број фондова врло велики). Потом, скупштина задруге може одлучити да се закупнина, односно камата, плаћа по извесном проценту до извесне висине; после тога, да се тај постотак смањује; на пример: задругар који је унео у задругу 12 ha земље, добија на првих 5 ha 8% камате, на других 5 ha 5%, а на она два преостала хектара добија само 1% камата, итд. Ставка 4. истог параграфа одређује да министар пољопривреде Федеративне Народне Републике Југославије, у сагласности с министром финансија ФНРЈ, одређује стопу камата.

Питање наследства тумачено је такође по овом новом закону о задругама. Члан 70. предвиђа деобу земље која припада сувласницима, од којих једни желе да уђу, а други неће да уђе у задругу. Исти се однос појављује у часу кад из једног домаћинства неки желе да иступе из задруге, а други желе да остану. Али ако су наследници земље ван задруге, онда задруга задржава земљу, а наследницима се исплаћује камата или закупнина; међутим, кад се ради о III и IV типу задруге (о томе закон не говори), наследници немају шта да наследе. Једино ако је у том случају реч о малолетној деци, задруга преузима старање о њима. Ако пак задругар умре, а нема наследника (члан 74), цео задружни део остаје у задрузи као задружна својина.

Што се, пак, тиче саме организације рада, занимљиво је да овај закон не говори о бригадама, иако је то праксом и првим Угледним правилима установљено. Говори се о „радним јединицама" (члан 76. став 4). Као мерило плаћања узима се „радни дан" (члан 77). Остаје стара одредба да се цена радног дана рачуна у новцу, али да се исплаћује у новцу и натури. (У натури највише 50% од вредности извршених радних дана – члан 44. Угледних правила). Једини је додатак овде (члан 78, став 2) да о количини овакве робе одлучује Министарство пољопривреде у сагласности с министром трговине и снабдевања ФНРЈ. Члан 81. говори да је председник задруге изванредна личност, личност број један: „задругари су дужни у раду поштовати радну дисциплину и извршавати упуте председника и других руководиоца задружних послова" (члан 81, став 2).

Расподела дохотка и фондова важна је у СРЗ с обзиром на питање камате и закупнине. Укупни доходак СРЗ утврђује се тако што се од вредности укупне годишње производње одбије вредност материјалних трошкова задруге у које улазе и плате незадругара и уплате за амортизациони фонд, затим управни трошкови (члан 82. став 1). Кад се добије на овај начин укупни доходак, онда се подмирују редом остали фондови:

а) основни фонд (земља и средства за рад која се уносе ради капиталне изградње);

б) амортизациони фонд (средства која се уплаћују сваке године у одређеном проценту од вредности средстава унесених у основи фонд);

в) обртни фондови, тј. семенски, фонд сточне хране и остала обртна средства;

г) резервни фондови, тј. семенски, фонд сточне и фонд људске хране;

д) фонд социјалног обезбеђења за инвалиде, неспособне за рад, старе, породиље, одгој и школовање деце, за јаслице и школе, за указивање прве помоћи, за здравствену заштиту;

ђ) фонд за културу и просвету.

Није потребно изрично нагласити већ сада, јер ће се то видети и из саме праксе, да су ови фондови били чиста фантазија, а да је с друге стране, овакав распоред фондова онемогућио исплаћивање камате и закупнине. Режимски руководиоци су ову кривицу неплаћања камате и закупнине бацали на сиромашне сељаке који нису „хтели да раде за богате"; у стварности, закон је својим одредбама оптеретио расходе задруга тако да у огромној већини задруга исплаћивања камате и закупнине није било могућно.

Шта кажу други извори о развоју унутрашње организације у току колективизације, после 1949. године?

Уводник једног југословенског часописа говори априла 1949. о новим Угледним правилима,[40] што значи да су нова угледна правила о СРЗ претходила Закону о задругама од 1949. године, а то све даје слику о вредности југословенског задругарства. Угледна правила издају задружне централе и оне, већ по самом имену, говоре о томе да нису обавезна, да служе као углед, као шема. Међутим, ова чињеница показује такође да је колективизација вођена од партијске власти која је претходила одредбама државних органа. „Најзад, нова Угледна правила усмерена су на то да свакој нашој СРЗ осигурају правилан социјалистички развој", вели уводничар. Он разврстава задруге по следећим особинама:

а) према својини на земљу;

б) у погледу односа у производњи;

в) по подели прихода.

Сва остала питања се решавају на једнак начин у сва четири типа СРЗ. „Други крупан корак напред у новим Угледним правилима представља одредба да се задругари у СРЗ прва три типа могу на основу потпуне добровољности одрицати права на земљу у корист својих задруга. Овом имовином, која не постоји у доцнијем закону (пр. аутора) – у Угледним правилима дата је могућност најсвеснијим члановима наших СРЗ прва три типа да личним примером утичу на свест осталих задругара и тиме им је указано на пут којим треба да иду у развијању задруге из нижих у највиши – четврти тип". Може само да се претпостави како је опасна била у доба колективизације оваква одредба!

[40] *Нова угледна правила за СРЗ*, „Народно задругарство" број 4, априла 1949.

Ова Угледна правила[41] предвиђају смањење постотка исплаћивања камате или закупнине на унету земљу зависно од количине земљишта. Тако по Угледним правилима, према поменутом уводничару, скупштина ће одредити прву границу у погледу смањења камате и закупнине; у сваком случају, Угледна правила предвиђају да ће се смањење закупнине и камате извршити од те границе па до 10 ha унете земље за 50%, а да се закупнина и камата не плаћају преко 10 ha. Ова Угледна правила предвиђају исто тако да се у задругу, поред земље, мора унети све оно што није потребно за окућницу (економске зграде, пољопривредни инвентар, радну и приплодну стоку, семе, сточну храну; узимају се приплодна стока и слично што је потребно за окућницу).

Сва имовина унета у задругу отплаћује се задругама и то од 5 до 10 година, али се отплата може вршити само од прихода задруге, а никако од добијене државне помоћи. Угледна правила, независно од закона, прописују да се у сточарским крајевима може повећати максимум у погледу задржавања стоке на окућници: поред 1 ha пашњака, по 15 оваца, 2 краве и 1 коњ или магарац.

Угледна правила, у члану 41. предвиђају извесне појединости у погледу фондова:

а) у основни фонд мора се унети најмање 10% од укупног годишњег дохотка;

б) обртни и резервни фондови се попуњавају према могућностима;

в) у социјални фонд треба да се унесе најмање 1%;

г) у културни фонд највише 1% од годишњег дохотка.

Угледна правила предвиђају да ће скупштина задруге одредити најмањи број радних дана које мора да заради сваки члан задруге способан за рад. Не заборавимо да режимски руководиоци нису оставили по страни и чисто политичко питање: „За правилан социјални развој наших СРЗ неопходно је да се посвети и нарочита брига организационо-политичкој изградњи, организацији рада и радним односима у њима. Нова Угледна правила одређују принципе по којима ова питања треба решавати". Утврђене су и радне норме: извршење радова у одређеном времену са одређеним радним ефектом.

У вези с радном бригадом, која се организује према гранама производње (сточарство, ратарство, воћарство итд.), извесни стручњаци захтевају, а то се и изводи у извесним задругама, да производна бригада узима у обраду део земљишта за толико година колико траје плодоред, узима исто тако инвентар и радну стоку и зграде.[42] Писац чланка сматра

---

[41] Димитрије Бајалица, *Пет година СРЗ*, „Социјалистичка пољопривреда", бр. 4, април 1949.

[42] Образложење Угледних правила за СРЗ и правилника о организацији и раду задружних економија, поднео помоћник министра пољопривреде ФНРЈ Димитрије Бајалица, у „Политици" од 3. марта 1949.

да бригада поступа најбоље кад има свој дневни, месечни и годишњи план. Ту се сматра да бригада не треба да има мање од 25 а ни више од 50 чланова. За велике задруге, многобројне, треба имати поред бригадира и књиговођу и евидентичара. Бригадне групе треба да имају 6 до 12 чланова. Док је бригадир плаћена особа, вођа бригадне групе је „најбољи радник". Вођа групе води „дневник" који предаје бригадиру, а бригадир евидентичару. Бригадир води „бригадну књигу", а састав бригаде „не треба мењати, оне треба да остану сталне више година". У погледу бирократизовања, други стручњаци иду и даље, па захтевају да управи задруге обезбеде собу, канцеларију, за сваког бригадира и собу за састанак бригаде.[43] Неки сматрају да задругу не треба оснивати ако нема најмање 10 породица, док у стварности већи број већ створених задруга имају мање од 30 домаћинстава.[44] У вези са нашом ранијом примедбом о положају председника, из једног другог податка јасно видимо да је председник постао више политичка личност која у исти мах руководи организацијом рада у СРЗ: „Председник задруге треба да буде човек који располаже свим политичким и стручним квалификацијама, који ће знати и умети да руководи целокупним привредним и политичким животом задруга..."[45]

У вези са Угледним правилима о којима је дискутовано 1. и 2. марта 1949. на Првој савезној конференцији сељака-задругара, треба навести и нацрт ових правила која је с образложењем поднео Димитрије Бајалица.[46] Ту се, најпре, види да је Бајалица предложио три типа задруге, насупрот четири типа која су постојала у пракси, независно од Закона од 1946. године који је предвиђао три типа. „Трећи предвиђени тип, највиши тип СРЗ" је „нови тип СРЗ", јер се „нови тип СРЗ, не разликује од колхоза, најизразитијег типа социјалистичке задружне изградње". После изласка из трећег типа задруга – по нацрту – сељаку се не враћа земља унета у задругу и заведена је као заједничка својина. Овај нацрт предвиђао је да се приликом ступања у задругу даје улог у висини од 1% од вредности унете имовине у задругу, тако да би задруга имала почетни обртни капитал.

Ваља овде да нагласимо две важне разлике између старих и нових Угледних правила за СРЗ. „Стара правила су предвиђала да се из бруто дохотка плаћа порез, да задруга плаћа порез. Нова правила не спомињу порез. Одлуком министра финансија питање пореза СРЗ постављено је правилније и то на тај начин да се порез плаћа само на оно што се дели задругарима и то га плаћају сами задругари, што значи да на принос

[43] Ђуро Регана, *О правилном групном систему рада у СРЗ*, „Народно задругарство", бр. 4. априла 1949.

[44] Војин Поповић *За правилну организацију рада у СРЗ* „Народно задругарство", бр. 5, мај 1949.

[45] Др Димитрије Бајалица, *Омасовљавање малих СРЗ – услов њиховог даљег развитка*", „Народно задругарство", јуни-јули, бр. 6/7, 1949.

[46] Мома Марковић, *Рад и задаци партијских организација у СРЗ*, „Комунист", број 2/3, март-мај 1950.

који прими задруга плаћају 3%". – „У старим правилима је предвиђено да се закупнина и рента плаћа пре изручивања производа и вредности за фондове. Нова правила предвиђају да се по одбитку за фондове тек онда исплаћује закупнина већ према томе да ли се ради о задрузи I или II типа". Као што се види, извршено је скоро ослобођење пореза СРЗ; и то спада у ред привилегија о којима смо говорили. С друге стране, начин исплаћивања ренте и закупнине говори јасно да су мере пооштрене у том погледу, тј. да се на ренту и закупнину што мање исплаћује сељацима који су ушли у I и II тип задруга.

Угледна правила наводе се и у другој литератури. Тако Мома Марковић наводи члан 32. који прописује у ставу 3. да „бригадире које нису у раду одговорили својим задацима управни одбор може у свако доба сменити".[47] Исти писац саветује да се по могућству изводе, у оквиру радне групе, и индивидуални радови, а „где год је потребна подела рада, где групни рад даје више резултата, већи учинак, већи квалитет рада – треба примењивати групни рад". Занимљиво је да Марковић наводи да је бригадир изабран од Управног одбора али да одговара за свој рад само председнику задруге, а да, с друге стране, задругари морају да извршавају све наредбе бригадира, а тек после радног процеса да се жале председнику задруге. Марковић наводи члан 27. Угледних правила и каже да су обавезе задруга према држави следеће: порез – у новцу, допринос за осигурање у новцу; у натури: испорука тржних вишкова, предаја пољопривредних производа на име контархирања. Задруге морају да утврде своје радне норме: количине рада потребне за одређени посао. Радни дан је јединица за мерење количине и квалитета рада, дакле не само по времену рада него и по врсти посла. Потребно је водити тачну евиденцију рада, бележити свакога дана, а не „да се учинак евидентира по сећању" и „одједном за неколико дана" рада. У члану 45. за СРЗ IV типа, а у члану 48. за СРЗ I типа, наводе се да бригаде и задругари који пребаце норму добијају допунску награду у натури или новцу, док они који подбаце добиће мању зараду, али то смањење може да буде највише 10%.

Оно што остаје као болна тачка СРЗ и колективизације уопште, је чињеница да је постојао читав казнени поступак у оквиру СРЗ:

> „Опоменом, строгим укором на скупштини задруге, казном у висини пет радних дана, премештајем на нижу врсту рада, по највише до два месеца по једној кривици... Смањивање се може извршити највише до једне трећине износа. Ако и ова мера не помогне, управни одбор предложиће скупштини задругара искључење таквог задругара из задруге." (члан 61. Угледних правила).

Овде се појављује једном одредба у противуречности са овим што смо навели. Према наведеном, смањење награде не може да буде више од 10%, а по овом последњем иде до 33%.

---

[47] Радован Пантовић. *За даље развијање и јачање СРЗ.*

У пракси је било још теже, по самом Моми Марковићу који је спроводио колективизацију у Србији. „Неправилна је пракса у СРЗ с честим казнама или масовним кажњавањем. Основне партијске организације у СРЗ треба да појачају васпитни политички рад у таквим СРЗ где стање није задовољавајуће, а не да препусте управама задруга да само казнама учвршћују дисциплину и заводе ред".

Тако је колективизација у Југославији дошла до крајњих мера у борби против сељака. Али, године 1951, појављују се опште слабости на целом фронту колективизације. Покушај да се, успоравањем и ублажавањем колективизације, она стабилизује на већ заузетим положајима – време ће показати – није успео. Стихија сељачког отпора била је много јача него организовани тотални притисак комунистичког режима.

Трећи период од 1951 до 1953. – Већ средином лета 1951, у току саме жетве, појавиле су се у југословенској режимској штампи идеје које су биле потпуно нове за колективизацију почев од 1949. године. Ако је неко мислио да се ради о једној од уобичајених демагошких мера у односу на сељаштво за време жетве, преварио се. То су били наговештаји извесних промена које, наравно, немају задатак да ослободе сељака колективизације, већ промена које су имале да стабилизирају досадашњи колективизирани део југословенског села.

„Борба" од 16. јула 1951. донела је један подужи чланак о СРЗ.[48] Ту се признаје да, и поред свих привилегија, СРЗ „не постижу неке веће предности у производњи над приватним господарствима". Писац наводи све могуће разлоге за опадање прилажења сељака задругама, као и „појединачних тежњи за иступање" – почев од недостатка механизације па до политичких утицаја „адвоката у Србији и Војводини, попова у Словенији и Хрватској". Један од најзанимљивијих проблема покренут у овом чланку је онај о бирократији: „Зато су питања борбе и мјере за укидање привилегираног положаја неких људи у СРЗ, за учвршћење улоге задружне скупштине, за еластичније постављање бригада и група у производњи и, најзад, за постепено увођење привредног рачуна који ће омогућити рентабилније господарење, већу продуктивност рада – од нарочитог значаја за учвршћење и јачање нарочито оних СРЗ у којима је дошло до подношења молби за излазак и до извесног колебања". Али, поред проблема бирократије, овде се поставља и други, капиталнији проблем: увођење привредног рачуна, руковођење СРЗ по начелу тзв. рентабилитета.

Два дана доцније, исти лист, главно партијско гласило, доноси нови чланак који, у вези са привредним рачуном, покреће питање исплаћивања чланова СРЗ у новцу и натури. „Далеко је боље од ранијег система (и у натури – пр. аутора) за радне задруге и задругаре, да се вриједност

[48] Уводни чланак *Расподела жита и награђивање у радним задругама* у „Борби" од 18. јула 1951.

уложеног рада обрачунава у динарима на основу укупно постигнутог успјеха сваке бригаде и задруге у цјелини, а да задругари на основу зарађене суме могу куповати у задрузи производе према стварним потребама њиховог домаћинства". Често су раније чланови СРЗ добијали извесну количину производа, без обзира на то да ли су за њима имали потребу или не, и морали их продавати. Мисли писац да ће овом новом мером, да се „омогућава повећање вриједности радних дана, учвршћује се задруга као крупно господарство и задругари могу да користе све предности које је држава дала задругарима за излазак на слободно тржиште".[49]

Међутим, онај акт који нас уводи у трећи период унутрашње организације СРЗ, је Упутство ЦК КПЈ партијским организацијама и руководствима крајем 1951.[50] Није потребно да испустимо поново ову чињеницу да се питањем СРЗ бави у овом тренутку још увек партијска власт. То је последњи покушај југословенског режима да покаже Совјетима и Информбироу да се југословенски комунисти држе најбољих традиција совјетске организације власти, односно совјетске колективизације...

У чему се састоји главна идеја Упутстава, бар што се тиче унутрашње организације СРЗ?

Као и у свим установама југословенског режима, нарочито посматраним у историјској перспективи, треба увек тражити два лица, једно практично и друго доктринарно. Наиме, колективизација између 1949. до 1951. је била потпуно подбацила и налазила се на путу слома. Режиму је било тешко признати стварност, а с друге стране, баш том колективизацијом она се хтела још једном препоручити Информбироу и Совјетима. Међутим, ове две силе нису пристале на овакве препоруке. Југословенски режим је, у таквом положају тражио два решења: једно практично и друго доктринарно. Требало је тражити нове методе у колективизацији, а то би било добро из простог разлога што би се узрок подбацивања југословенске колективизације свалио на терет превазиђених и реакционарних совјетских метода. Такву дијалектику западни свет је прихватио са одушевљењем, не познајући југословенску стварност. Кад југословенски руководиоци буду после две године, 1953, почели да окрећу леђа реформама од 1951, западни посматрачи, који су се претицали у хваљењу мере од 1951, заборавиће своје речи из те 1951. године. И величаће нове мере из 1953!

Већ пре него што је објављено ово упутство ЦК КПЈ о СРЗ, дошло је до (а) напуштања строгог рационисања, (б) дистрибуције, (в) постепеног укидања откупа скоро свих пољопривредних производа, (г) до установљавања слободне пијаце земљорадничким и другим произво-

[49] О даљим путевима социјалистичког преображаја села, у „Борби", 25. новембра 1951.

[50] Едвард Кардељ, „IV–a Congrès des Syndicalistes..." у „Борби" од 8. априла 1953, наведено у Збирци.

дима. Зашто су те мере дошле? Других није било. Режим је остао без оне идеолошке снаге, у одсуству совјетског присуства, а сељаштво је почело да покреће снаге отпора. Ова, тако дуго слављена, либерализација економије режима, с друге стране, имала је намеру да баш на тај начин ојача позиције колективизације, пошто ће новим мерама смањити деморализацију сељака. Међутим, у пракси ће се показати да су ове мере тзв. либерализације само охрабриле сељаке у њиховој борби против колективизације уопште.

Још 1951. југословенски руководиоци верују, по овом упутству, да је њихов режим – социјалистички сектор привреде – „постао толико јак и надмоћан да се може и економским а не само административним путем борити с капиталистичким тенденцијама приватног сектора". То су, наравно, биле илузије. Сасвим их је мирно признао Кардељ две године доцније: „Данас, рекао је он, сељак, нарочито средњи сељак, мисли да ће боље напредовати изван задруге. Вероватно да у извесним случајевима има право. Ако ми сељака држимо силом у задрузи, он неће радити радо и неће учествовати с добрим намерама у управљању задругом. Под тим условима продуктивност неће расти, него ће се, напротив, смањивати."[51]

Две године раније, поменуто упутство вели да су мере 1951. „произилазиле из услова јачања и проширивања социјалистичке изградње" у Југославији. Међутим, то није било тачно; тачно је било оно што су „реакционарни остаци" тумачили: да нове мере имају „дефанзивни карактер". „Непријатељи свих врста", вели дотично упутство ЦК, мисле „да је дошло време када ће се радне задруге моћи расутирити". „Непријатељи свих врста" нису у основи погрешили, већ су само тврдили 1951. оно што ће се морати догодити коначно 1953.

Практична акција Упутства види се из следећег навода: „Под утицајем непријатељске пропаганде, а с обзиром на поменуте објективне моменте, појавило се током овог лета у радним задругама извесно колебање. Политичким радом наше партије успели смо да се то колебање заустави". (Какав је то политички рад?) Па одмах, потом, једна пропагандна парола: „Једновремено већ се могу констатовати поједине нове појаве проширивања и омасовљавања радних задруга"... које се 1953/54 године завршило растурањем СРЗ, тако да се од 7012 пало на 1.245! Суштина целог доктринарног маневра била је у томе да све баци – као кривица – на совјетску праксу и доктрину:"... „Организационе форме у СРЗ, које су биле преузете према типу совјетског колхоза, проузрокују огромне режијске трошкове и слабу продуктивност рада, а тим смањују могућности како за личне приходе радних задругара тако и за инвестиције у саме задруге".

Које су мере новог упутства ЦК у СРЗ:

---

[51] Реферат Славка Комора на Осмом проширеном пленуму ЦК КПХ, у „Борби" од 12. децембра 1951.

а) „заоштрити треба прогресију опорезивања кад се ради о остацима сеоских богаташа", тј. оних који имају преко 10 ha земље;

б) онемогућити илегалну купо-продају земље, тј. запленити такво земљиште;

в) напустити систем трудодана у натури и прећи на платни фонд у новцу;

г) принцип рентабилитета у награђивању, према квалитету рада и квалитету производа итд. – „социјалистички систем награђивања";

д) „борба против готованства", борба против „корумпирања задруга" које очекују само државну помоћ;

ђ) проширивати произвођачки сектор општих земљорадничких задруга;

е) укида се „професионализам председника", уводи се систем плаћеног „управника, агронома, књиговође и осталих стручних лица", које бира Управни одбор, односно задружна скупштина и... „на тај начин биће доследније обезбеђена социјалистичка демократија";

е) увођење социјалног осигурања, као и за раднике, које практично није ступило на снагу ни до 1955. године.

Упутство ЦК носи још две значајне мере: (а) растурање задруга у пасивним крајевима, као и строго контролисање оснивања нових СРЗ и (б) развијање задружне производње у општим земљорадничким задругама. Тако је почео трећи период унутрашњег развоја у СРЗ.

Од појаве ових упутстава, југословенски руководиоци су се утркивали ко ће више да свали „кривицу" на совјетске методе и праксу. „Досадашња организација рада, коју смо преузели као искуство из СССР-а, показала нам је – вели Славко Комар, хрватски комунистички руководилац – да производни односи међу људима не одговарају социјалистичким принципима", односно да се задружно газдинство „расподјелом у натури претвара у заостао посјед феудалног типа".[52] Дошло се најзад, после пет-шест година хваљења колективизације уопште и совјетске посебно, на „најреакционарније" аналогије између феудализма и пољопривредног колективизма!

Директор Дирекције задружне пољопривреде у Хрватској Иван Буковић дао је и друге карактеристике: „По старој организацији рада у СРЗ, сељаци-задругари имали су у ствари врло мало личне слободе... Насупрот основним задружним масама стоји руководећи кадар у задрузи. Имајући пред собом недовољно заинтересоване задругаре, ови кадрови често иступају према задругарима грубо, прибјегавају казнама смањивањем трудодана и другим економским санкцијама". И потом: „Нема више оног што је било у „трудоданском" систему да им нетко може самовољно написати или скинути трудодане".[53] Раније се радило на дане и сате (и „норме"), а по новом систему према извршеном раду. У овој изјави има великих противуречности. Кажњавање задругара било је предвиђено прописима а није измишљотина управних кадрова. С друге стране, могућно је веровати да ће „стручни" кадар управника и

[52] „Борба" од 9. јануара 1952.

[53] *Рента и закупнина у задругама*, уводник у „Борби" од 20. јула 1952.

сличних бити блажи према сељацима него председник–сељак и слични из Управног одбора. Уосталом, деколективизација 1953. године показаће да је ово тврђење тачно.

Истог дана када је дата наведена изјава, доноси се вест да се у СРЗ врше огити са предавањем извесног задружног земљишта у обделавање једног домаћинства, пошто се „ти послови постављају на бази рачунице и међусобног уговора" између члана СРЗ и СРЗ као целине. Не само земљиште, већ ће се и стока давати домаћинствима на гајење. Такав нови систем „Борба" назива „новим производним односима", који претпостављају „управо револуционарни преокрет претварања задруга, које у себи имају државно-капиталистичке и феудалне елементе, у напредна социјалистичка предузећа". Међутим, појава породице као радне јединице разбија задружни систем, бар онакав задружни систем како су га југословенски комунисти замислили. Повлачење задругара у домаћинства представља и психолошко одвајање задругара од задружне целине. С друге стране, задруга се овде према својим сопственим члановима – могли би рећи правоверни југословенски комунисти – понаша као послодавац. Рад на парче, као систем рада, припада, бар по комунистичким објашњењима, већ поодавно напуштеним и реакционарним системима рада.

У току 1952. године, уместо нових Угледних правила, Задружни савез ФНРЈ издао је у мају 1952. године[54] упутство у коме се, између осталога, утврђује да се рента, односно закупнина, мора плаћати најмање 15% од дохотка на унету земљу. Раније је била утврђена максимална линија од дохотка задруге; сада се утврђује минимум од унете земље појединог задругара.

Влада ФНРЈ је у току 1952. године донела Уредбу о социјалном осигурању чланова СРЗ.[55] Чланови су осигурани: а) као инвалиди, б) у старости, в) од повреда на раду, г) на лечењу и д) породичне пензије. Према нацрту Уредбе, ово осигурање не би било обавезно него би саме задруге одлучивале о приступању социјалном осигурању. (Међутим, у пракси, као што смо већ имали прилике да видимо, то се из финансијских разлога није могло изводити). На тај начин, задруге плаћају као целине свој допринос за осигурање: „Прописима је посебно био предвиђен низ олакшица за оне који уђу у СРЗ после ступања на снагу ове уредбе, па навршне потребне године старости за старосну пензију, али не и потребан радни стаж за минималну пензију, а постану потпуно и трајно неспособни за рад". Ово је био један од већ познатих начина да се привуку старији сељаци у задруге, односно да им се на једноставан начин узме земља, пошто они напусте задружни процес због старости...

[54] „Борба" од 29. јуна 1952.
[55] Пленум Задружног савеза – према „Борби" од 23. фебруара 1952.

Почетком 1952. године извршене су још две званичне реформе: истина, у пракси, оне нису могле да онемогуће неминовни развој слома колективизације. Наиме, најпре су фондови за механизацију спојени са среским задружним савезима који обухватају како СРЗ тако и задруге општег типа. Друго, влада је одлучила да набави, у вредности од једне милијарде и 800 милиона динара, пољопривредне машине и тракторе, очигледно за коришћење у тзв. социјалистичком сектору пољопривреде.[56]

Један од познатих конформистичких руководилаца, шеф српских комуниста Стамболић, исто се тако бацио блатом на совјетски систем колхоза: „Правилном применом Уредбе ликвидираће се остаци колхозовштине који су онемогућавали да СРЗ постане организација слободних произвођача који ступају у међусобне односе добровољно и са одређеним интересом, која омогућава повећање производње и стварање бољег живота радног сељаштва". Ова уредба, по Стамболићу, „значи само ликвидацију њиховог принудног одржавања административним путем". „Задруге колхозног типа могу постојати само уз помоћ силе, сталних претњи и уз стално директно командовање људима и материјалним средствима од стране бирократије".[57] Тако се на крају дају признања за читав период од 1946, практично од 1949. до 1951. године, да је био систем претњи и силе на југословенском селу, иако су извесни страни посматрачи у то време тврдили сасвим супротно, онако како су им уши пунили југословенски режимски руководиоци! Главно је, по Стамболићу, сада ојачати слободни развој СРЗ!

Последња значајна одредба о СРЗ је она од јануара 1954.[58] Њоме се уводи самоуправљање у задругама. Истина, ова наредба односи се на задругу општег типа, али се може подразумевати да ће се њена начела спроводити и у СРЗ. Либерализација је тек сада (март 1953) извршена пошто је број СРЗ пао на ону висину на којој се налазио између 1948. и 1949. године: 1258 СРЗ. Односно, пао на висину на којој су се СРЗ углавном развијале добровољно, у недостатку земље и пољопривредних машина, у нади да ће држава дати и једно и друго. И држава је имала извесне могућности да дâ и једно и друго таквом мањем броју колективних добара. Она је то и дала у извесној мери, према својим могућностима. Свако повећање броја СРЗ преко 1000 значило је вршење насиља, експлоатације и експериментисања са милионима људи и са стотинама хиљада сељачких породица широм Југославије.

Четврти период од 1952. до 1953. – Све мере предузете да се заустави процес распадања СРЗ и учврсти дотадашњи социјалистички сектор на селу нису успеле. Иако је било илузорно борити се против режима на политичком плану за његово уклањање, сељаштво као

[56] IV конгрес ССРНЈ у „Политици" од 10. априла 1953.
[57] Une nouvelle ordonance sur les cooperatives agricoles, на стр. 84.
[58] Стеван Дороњски, *Нова ситуација у задругама*, објављено у Documentation, бр. 1878, 24. маја 1954, „Борба" од 24. јуна 1952.

најмногобројнији елемент Југославије било је још толико снажно да пасивним отпором онемогући своје економско, па самим тим и политичко заробљавање. После свих лутања, маневара, мењања система, употреба свих допуштених и недопуштених средстава, контрадикција и „либерализација", југословенски режим је морао – без икаквог притиска са стране – да крене на најтежу меру, на деколективизацију социјалистичког сектора, бар у оквиру тзв. народних демократија. Тако је 23. марта 1953. осванула Уредба о реорганизацији СРЗ.

По познатом свом систему бацања каменом на своју сопствену прошлост, и овога пута су комунистички руководиоци и последњи период, трећи, проглашен пре две године правом „социјалистичком демократијом", прозвали поново колхозштином. Таква парола вредела је с обзиром на потребу да се нађе кривац – ван оквира државних руководилаца. Али таква парола је вредела и са гледишта спољне политике Југославије, јер су се од западних сила морали тражити нови кредити и нове помоћи.

У овом, за сада, последњем, четвртом периоду, није било неких коренитих промена у погледу унутрашње структуре. Ми га називамо четвртим периодом из простог разлога што деколективизација представља капиталну прекретницу у развоју деколективизације на селу. Али ће се доцније видети да је временом долазило и до промена на плану унутрашње организације. Главно је у овом периоду да се даје могућност да се СРЗ развијају у своме кругу према сопственим правилима, а у оквиру закона. Уосталом, такве могућности постојале су углавном између 1946. и 1948. године.

Закључак. – Тешки дани развоја југословенске пољопривреде између 1946. и 1953. године и особито између 1949. и 1951. значили су тежак удар за иначе већ слабу југословенску привреду. Овакав развој на југословенском селу дешавао се из више разлога. Најпре, доктринарног, због веровања да колективизација аутоматски доноси већи принос у пољопривреди, и поред сасвим супротних совјетских искустава. Други разлог је био тај што се са појачаном колективизацијом хтело измолити откупљење греха код Совјета и Информбироа. Али, постојао је још један политички разлог који ћемо срести у глави о проблемима у СРЗ. Колективизација на селу значила је упослење малобројног комунистичког елемента на селу. Као што се у граду није могла извршити демократизација из простог разлога што би цео апарат, који одржава режим, морао бити замењен, на селу је деколективизација значила ликвидацију комунистичког малобројног елемента.

Оно што је било најтеже у томе развоју, је чињеница да југословенски комунисти нису само лагали иностранство и стране посматраче у Југославији, него и сами себе. Још 1952. године, они су били уверени да ће „нови начин пословања имати веома озбиљан утицај на економско јачање задруга. Никада раније задруге се нису озбиљније ори-

јентисале на стварање сопствене акумулације и проширење производње".[59] Такво држање југословенских руководилаца само је раздраживало југословенске сељаке и дезоријентисало руководиоце задруга. Такав развој у СРЗ уносио је велики хаос у њихово унутрашње функционисање, мада се већ сама унутрашња организација – сталним и разноврсним и противуречним променама – већ развијала у потпуном метежу. Све је то утицало врло негативно на југословенску пољопривреду, која је већ имала доста проблема са климатским непогодама, чије последице, истина, нису никада раније бивале тако немилосрдне као по доласку комуниста на власт у Југославији...

[59] Издање „Службеног листа", број 54. Закон објављен у броју 59 „Службеног листа" од 23. јула 1946.

3. ПОВЛАСТИЦЕ ЗА СЕЉАЧКЕ РАДНЕ ЗАДРУГЕ

Југословенски режим је установио за СРЗ читав низ повластица. С једне стране, законски текстови су давали посебан и повлашћен положај за СРЗ, а с друге стране, пракса режима ишла је још више у правцу СРЗ. Ово друго могло се нарочито запазити из нашег излагања о развоју коелективизације Југославије, где су административне власти и Партија чиниле све да својим моралним и конкретним административним притиском дају потпуно преимућство за СРЗ у југословенској пољопривреди.

Основу повлашћеног положаја СРЗ тражимо у законским текстовима. Ту треба разликовати, као што ћемо видети, три врсте повластица: (а) законске текстове који говоре уопште о СРЗ, и потом о повластицама; (б) законске текстове који у наслову нису у вези са СРЗ али установљавају привилегије за СРЗ и (в) законске текстове који већ у насловима предвиђају повластице са СРЗ.

Законски текстови. – Већ Основни закон о задругама од 1946. године[60] даје извесне повластице сељачким радним задругама. У параграфу 39, ставка 2, Закон предвиђа да су СРЗ „ослобођене такса око преноса стоке и инвентара сопственика на њих и уопште такса за све радње које оне имају са државним властима". Члан 42. Закона предвиђа да СРЗ може добити бесплатно „за подизање свог дома и других пољопривредних зграда" државну земљу. Ако те земље нема на погодном месту, „може јој се дати и земља других власника у којем случају ће се власнику дати у замену државна или задружна земља исте вредности на другом месту". Члан 43. предвиђа да СРЗ „имају право да при провођењу мелиорације на својој земљи врше потребне радове и на приватној земљи, под условом да накнаде евентуалну штету". Члан 44. предвиђа арондацију задружне земље, тј. груписање разбацаних приватних парцела, а које улазе у СРЗ.

[60] Часопис „Народно задругарство", број 1, фебруар 1947, стр. 86/7.

Сви ови параграфи припадају посебној глави Закона која се зове „Повластице". Из те главе треба још поменути члан 35 (позив државним органима да помажу задруге уопште), члан 36 (право задруга да пре свих поверилаца наплате из залоге која им је дата на име обезбеђења кредита), члан 38 (судови су дужни да све дажбине задругара решавају као битне ствари).

Обавезно тумачење члана 5. став 5. Основног закона о задругама од 1946. године[61] предвиђа у ставу 1. „да и СРЗ могу без посебне дозволе оснивати и занатске радионице ради задовољења потреба својих чланова".

Уредба о кредитирању и снабдевању СРЗ и задружних економија од 1949.[62] предвиђа да ће држава дати за СРЗ:

> „а) краткорочне кредите „на основу производног финансијског плана СРЗ, а до одређених процената укупних тржних вишкова које СРЗ продају држави по везаним ценама";
>
> б) бонове за набавку у трговини по везаним ценама индустријске и друге потроше робе;
>
> в) бонове за набавку у трговини по везаним ценама материјала за репродукцију (семе, вештачко ђубриво). Бонови се добијају највише у износу од 10.400 динара по једном домаћинству у задрузи, а кредити највише 40% од продатих пољопривредних производа од стране СРЗ,
>
> д) инвестиционе кредите одређене од Среског народног одбора."

Прва Уредба о порезу на доходак донета је 18. априла 1947. а друга Уредба о порезу на доходак издата је 14. августа 1948. [63] Ова потоња уредба разликује четири врсте пореза на доходак: (а) порез на доходак радника и службеника, (б) порез на доходак пољопривредних домаћинстава, (в) порез на доходак задруга и задругара и (д) порез на доходак од осталих занимања и имовине. Као што се види, порез на доходак задруга и задругара издвојен је као посебан порез. Коментатор ове потоње уредбе, извесни Ђ. Р., вели у свом чланку *Нова уредба о порезу на доходак* у часопису „Народно задругарство", наводећи члан 26, став 2. Уредбе, да „стопе по којима ће се разрезивати овај порез (на доходак задруга и задругара) биће срачунате на то да се путем блажег опорезивања земљорадничких, а нарочито СРЗ, помогне социјалистичка реконструкција пољопривреде", да је „Уредбом предвиђено да задруге не плаћају порез на приходе, који се уносе у фонд за инвестиције, у фонд за културно-просветне сврхе и социјално-здравствени фонд. СРЗ се ослобађају пореза на доходак за годину дана у којој су основане... Задруге плаћају порез посебно на приходе које уносе у задружне фондове, изузев напред означених фондова, а посебно на приходе које деле задругарима. Порез на приходе који се деле задругарима обрачунаваће се према делу прихода сваког задругара понаособ и биће

---

[61] Објављена у „Народном задругарству" број 4, априла 1949. „Службени лист" од 7. априла 1949.

[62] „Народно задругарство", септембра 1948.

[63] „Службени лист", број 25, марта 1947, стр. 269.

нижи од пореза који би на исти толики приход требало да плате пољопривредна домаћинства".

Какве су биле идеје овом уредбом о порезу на доходак од 1947,[64] нека нам покажу извесне појединости. За приватна газдинства је било прописано да „у основицу, за опорезивање улазе и приходи који би се постигли од земљишта намењеног пољопривредној обради у току дотичне године, а које обвезник није обрадио". Порезна стопа се утврђује од 4,5% (за доходак до 2.500 динара) до 35% (за доходак преко 150.000 динара). За СРЗ је речено у члану 22. Уредбе, став 1, да оне плаћају „на све своје приходе по пропорционалној стопи од 3%".

Ова уредба исто тако ослобађа СРЗ од пореза на приходе који се уносе у фонд за културно-просветне сврхе и у фонд за инвестиције (члан 23).

Уредба о порезу на доходак од 1948. године[65] предвиђа ослобођење пореза СРЗ и на оне приходе које улаже у социјално-здравствене фондове (члан 28). Члан 29. Уредбе предвиђа, исто тако, као и раније, 1947. године, да се ослобађају пореза задруге у току године у којој су основане. Па додаје: „Ако је оснивање извршено након сабирања летине, ослобођење се продужује до конца идуће године".

Уредба о откупу стоке за клање од 20. марта 1948.[66] предвиђа да ће месни народни одбори да одређују за приватна пољопривредна газдинства количину обавезну за откуп (члан 10), док ће за СРЗ (члан 12) количину одређивати Срески народни одбори „у оквиру плана производње СРЗ, водећи рачуна о броју, врсти и стању стоке коју има СРЗ и о потреби правилног привредног развоја задруге".

Уредба о откупу житарица у економској 1948/49. години[67] одређује једну табелу по којој ће пољопривредна приватна газдинства продавати своје вишкове житарице (члан 10).

Код обрадиве површине у величини	Проценат од вишка жетвеног приноса
2–3 ha	10–20%
3–5 ha	15–20%
5–8 ha	25–40%
8–10 ha	40–55%
преко 10 ha	65–85%

Поступак код СРЗ сасвим је другачији. Најпре, „контрахирање житарица врши се по одређеним државним ценама увећаним за 25%"

[64] „Службени лист", број 71, стр. 1081, од 21. августа 1948.
[65] „Службени лист", 24. марта 1948, број 24, год. IV, стр. 267.
[66] Цео текст Уредбе у дневном листу „Политика" од 3. јуна 1948.
[67] „Службени лист", од 7. априла 1949, бр. 30, год. V, стр. 431.

(члан 13, став 2). Као и у другим извесним уредбама, и овде, док се изнад приватних пољопривредника налази месни народни одбор, дотле се изнад СРЗ налази срески народни одбор. Та напомена је важна утолико што је среска власт много више политички обележена и самим тим наклоњенија СРЗ него месне сеоске власти, будући да је овде број сељака, учлањених у владиној Партији, несразмерно мали. Члан 15, у ставу 2, предвиђа, међутим, да се СРЗ – задругама оставља извесна количина за исхрану чланова и стоке, што је предвиђено и са приватним пољопривредницима, али да се, поред тога, за СРЗ остављају „количине житарица за сву стоку коју поседују, као и за стоку која је у економској 1948/49. години предвиђена у плану узгоја стоке". Члан 16, став 2. вели да је СРЗ „дужна предати 10 до 50 одсто установљеног вишка жетвеног приноса према задужењу од стране Сеоског извршног одбора". Чак и према задругама општег типа, Уредба је строжа: „Земљорадничка задруга је дужна продати држави 10 до 50 одсто од установљеног жетвеног приноса са земљишта у заједничкој својини" (члан 17, став 3). На крају Уредбе, у оквиру Казнених одредаба (члан 19), не спомињу се уопште СРЗ, већ само лица „која су обавезна на предају житарица", те би се могло закључити да СРЗ не могу да буду кажњене у погледу откупа житарица.

Треба узети у разматрање и Уредбу о откупу житарица у економској години 1949/50. од 6. априла 1949.[68] СРЗ ће по овој уредби утврдити своју основу за откуп (члан 18) сама, према плану Среског извршног одбора, пошто одбије од укупне производње житарица на:

„а) прехрану чланова задруге,

б) фондове за семе, за сточну храну, резервни фонд за семе, резервни фонд људске и сточне хране,

в) вишак од преосталих од 10 до 30%".

Дакле, СРЗ-задрузи одузима се 10 до 30%, док је у ранијој Уредби тај проценат био утврђен од 10 до 50%. С друге стране, приватна газдинства немају резервни фонд људске и сточне хране и резервни фонд семена, односно, њихов вишак се установљава према основи која не подразумева те фондове.

Уредба о откупу вуне од 9. априла 1949.[69] предвиђа да СРЗ саме одређују, уз контролу државних органа, основу за откуп, док је то приватним пољопривредницима одређено изричито самом уредбом.

Уредбе о плаћању пореза на приходе са окућнице и другог особног (личног) господарства пољопривредних домаћинстава учлањених у СРЗ, од 4. априла 1949.[70] даје још једну повластицу не само за СРЗ него и приватним газдинствима (окућници) оних пољопривредника који су се учланили у СРЗ, а Закон им је оставио највише 1 ha у приватној сво-

[68] „Службени лист", бр. 32, год. V, од 13. априла 1949.
[69] „Службени лист", од 13. априла 1949.
[70] „Службени лист", бр. 34, 1949.

јини. Члан 1. ове уредбе вели да „на приходе стечене са окућнице и другог особног господарства пољопривредног домаћинства, која су учлањена у СРЗ плаћају порез на доходак пољопривредних домаћинстава за 30% нижи од осталих обвезника овог порезног обима".

Упутство о продаји робе СРЗ и задружним економијама [71] од 8. априла 1949. предвиђа посебне могућности за набавку робе СРЗ:

> „Члан 1. Продаја индустријске робе и друге потрошне робе на темељу бонова члановима СРЗ врши се по посебним продавницама.
>
> У овим продавницама чланови СРЗ купују робу и на бонове које добијају за пољопривредне производе продане са окућнице...
>
> Члан 2. Задругари (чланови СРЗ и задружних економија – пр. п.) могу уз добивене бонове куповати индустријску и другу потрошну робу и у продавницама у којима се продаје та роба у трговини по везаним ценама осталим имаоцима бонова (индивидуална газдинства).
>
> Индивидуална господарства не могу куповати у посебним продавницама из тачке 1".

Упутство о одређивању количине вуне, која се оставља СРЗ и економијама земљорадничких задруга за подмирење домаћих потреба њихових чланова од 3. маја 1949,[72] даје повластицу СРЗ да могу да оставе за себе по 400 kg вуне по особи – члану задруге, док и опште земљорадничке задруге, које држе стоку у оквиру газдинства задруге, мора да продају целокупну производњу вуне.

Рјешење о купњи млијека и млечних производа по државним (везаним) ценама са окућнице земљорадничких домаћинстава учлањених у СРЗ од 13. јуна 1949.[73] омогућује члановима СРЗ да и са своје окућнице продају млеко и млечне производе са повластицама које имају СРЗ за своје производе.

Последња Уредба о откупу житарица у економској години 1950/51,[74] као и обично, не одређује шему за СРЗ за предају житарица држави, док се приватно газдинство обавезује да посади од 15–20 ha и мора да преда од 250 до 1550 kg по хектару. И овде, као и раније, обавезе приватних газдинстава утврђује Месни народни одбор (члан 9) док СРЗ одређује сама по свом привредном плану (члан 14).

Уредба о одређивању највећег износа до којег се могу продавати пољопривредни производи по везаним ценама од 6. априла 1949.[75] предвиђа да СРЗ „може продавати по везаним ценама све своје пољопривредне производе" (члан 3, став 4), док количина пољопривредних производа које може приватно газдинство да продаје по везаним ценама може да достигне највише суму од 6.500 динара (члан 2). Међутим, и са окућнице задругари СРЗ могу продавати своје пољопри-

[71] „Службени лист", број 39, 1949.
[72] „Службени лист", број 61, 1949.
[73] „Службени лист", број 87, 1949.
[74] „Политика" од 9. априла 1949.
[75] „Службени лист", од 9. јуна 1949.

вредне производе по везаним ценама, највише до 500 динара, али тај износ може да буде и већи.

Нови Основни закон о земљорадничким задругама од 6. јуна 1949.[76] нашао је за сходно да у члану 105. посебно подвуче основну линију државне политике привилегија према СРЗ:

„Држава помаже земљорадничке задруге и задружне савезе давањем земљишта и крупних пољопривредних стројева на искоришћавање, материјалом и кредитом, а нарочито за капиталну изградњу, додељивањем стручних кадрова, снабдевањем индустријским артиклима, организационом и стручном помоћи и другим мјерама и олакшицама утврђеним овим законом и прописима донесеним на темељу њега".

С друге стране, члан 106. понавља одредбу из Закона из 1946. о арондацији земљишта које је узето у СРЗ.

У овом закону од 1949. нема поглавља „Повластице", али горњи параграфи припадају поглављу које се зове „Помоћ државе задружним организацијама и надзор над њиховим радом".

Иако би се до овде могло закључити да се систем повластица за СРЗ у стварности развијао у току прве фазе насилне колективизације, у току 1949. године, када се југословенска влада трудила да својом екстремном политиком дâ доказа Совјетима да следи правоверну линију колективизације. Међутим, то утврђивање повластица наставиће се и после новог Основног закона о земљорадничким задругама од 1949.

Уредба о измјенама и допунама Уредбе о обавезном откупу стоке и свиња у години 1950.[77] потврђује ранија начела да се количина испорука СРЗ утврђује у сопственим привредним плановима СРЗ (члан 15), а у предвиђеним „казненим одредбама" (чл. 16, 17 и 18) не говори се о кривицама СРЗ.

Наведено начело потврђено је и у Основној уредби о откупу пољопривредних производа од 1950. године, где се, у члану 7. вели: да СРЗ испоручују одређени део производа, предвиђен привредним планом задруге „који мора бити потврђен од стране Извршног одбора котарског Народног одбора".[78] Предвиђа да су СРЗ, које располажу вишковима, дужне, према уговорима, да предаду држави житарице, индустријске културе, месо, маст, вуну и кожу, а добијају бонове трговине по везаним ценама од Народне банке ФНРЈ у износу од 15% од вредности својих производа продатих преко продавница организованих од Фонда за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде.

Рјешење о пољопривредним производма које ће СРЗ испоручивати у години 1951.[79] и о начину испоруке тих производа од 27. јануара

[76] „Службени лист" од 10. маја 1950, број 34, год. VI.
[77] „Службени лист" од 6. септембра 1950, број 34, год. VI.
[78] „Службени лист", бр. 7, VII, стр. 133.
[79] „Службени лист", год. VII, стр. 131, број 7.

1951. предвиђа да су СРЗ, које располажу вишковима, дужне, према уговорима, да предаду држави житарице, индустријске културе, месо, маст, вуну и кожу, а добијају бонове трговине по везаним ценама од Народне банке ФНРЈ у износу од 15% од вредности својих производа продатих преко продавница организованих од Фонда за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде.

Упутство о додељивању стручњака – службеника на рад СРЗ-ма од 27. јануара 1951. даје велико преимућство задружним економијама у погледу бесплатне стручне снаге.[80] Ти су стручњаци – државни службеници под руководством Фонда за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде.

Упутство о начину продаје пољопривредних производа СРЗ, општих земљорадничких задруга и државних пољопривредних добара од 5. априла 1951.[81] долази већ у час кад се врше промене у погледу организације тржишта, тј. установљавања слободне пијаце пољопривредних производа:

> „Члан 2. СРЗ и опће земљорадничке задруге могу продавати пољопривредне производе по цијенама које се слободно формирају на тржишту или по цијенама које су у просјеку за око 15% ниже од цијена на тржишту. Када продају производе по цијенама које су у просјеку за око 15% ниже од цијена на тржишту, СРЗ и опће земљорадничке задруге добивају бонове трговине по везаним цијенама у износу од 15% од вриједности проданих прозвода".

Али ће се бонови добијати само под условом (члан 2) ако се производи буду продавали тамо где нареди предсједник савјета за промет робом федералне републике и предсједник савјета за пољопривреду и шумарство исте федералне републике. Ово упутство иде и даље, па одређује да се на исти начин може продавати и роба са окућница задругара, који се налазе у СРЗ, и чак да иста СРЗ може на рачун продате робе преко ње дати задругару аконтацију у новцу и боновима до коначног извршења.

Неколико месеци доцније дошло је ново Упутство о начину продаје пољопривредних производа СРЗ, опћих земљорадничких задруга и државних пољопривредних добара од 9. августа 1951.[82] То ново упутство прописује да за продате производе СРЗ добијају, поред вредности у новцу, „још и бонове за откуп у висини од 150% од укупне вриједности испоручених производа". Ако су чак СРЗ већ уговориле продају у току једне године, имају право на ове бонове и у току следеће године. Ако пак СРЗ продају своје пољопривредне производе по ценама слободног тржишта, имају право да добију 15% бонова за откуп од бруто промета по рачуну (укупног износа продатих производа), али под условом да те производе продају: а) преко предузећа за продају по-

[80] „Службени лист, год. VII, број 21, стр. 338, године 1951.
[81] „Службени лист", број 37. год. VII, стр. 473.
[82] „Службени лист", год. VII, стр. 477, број 38.

љопривредних производа Фондова за механизацију и инвестиционе изградњу задружне пољопривреде, б) преко властитих продавница, в) непосредно државној и друштвеној трговинској мрежи, д) угоститељским подузећима и одмаралиштима, социјалним и здравственим установама (свим национализованим предузећима), и Југословенској армији.

Нова Основна уредба о откупу пољопривредних производа од 15. августа 1951.[83] прописује то да ће пољопривредна добра, СРЗ и задружне економије давати вишак пољопривредних производа према својим плановима, док се:

> „задужује по правилу, свако индивидуално земљорадничко газдинство које производи тржне вишкове, без обзира на величину земљишне површине"

а које се налази у дотичном рејону тржних вишкова. Ваља овом приликом поменути да је оваква одредба разумљиво дошла у току развоја максималне колективизације југословенског села. Уредба о арондацији земљишта пољопривредних добара и СРЗ од 2. новембра 1951.[84] дошла је исто тако кад је колективизација била у свом зениту.

Једна од последњих привилегија датих за СРЗ је Решење о учествовању СРЗ и земљорадничких задруга опћег типа и државних пољопривредних добара у расподјели девиза остварених извозом пољопривредно-прехрамбених производа[85] од 28. јануара 1952. Овим решењем држава је себи обезбедила 65% од девиза остварених извозом поменутих производа, произведених на поменутим задружним газдинствима, док је тим газдинствима остајало 35% од девиза. Међутим, приватни поседници нису добијали ни 1% од девиза остварених продајом својих производа. Ту је држава узимала скоро 100% девиза. Не заборавимо овога тренутка да је колективизовани сектор, државни и задружни, обухватао највише до 28,5% од пољопривредног сектора целе земље.

Повластице на делу. – Југословенска економска политика на плану пољопривреде није никада крила да даје све могуће повластице колективизованом сектору ове привредне гране, тј. СРЗ и државним пољопривредним добрима, па каткад и самим осталим задружним економијама у оквиру тзв. општих земљорадничких задруга. Али, из свих прошлих као и наредних саопштења видеће се да су све те повластице, како по намени тако и по времену кад су долазиле у највећој мери, нису имале као непосредни задатак намеру само да унапреде СРЗ као такве него да прошире и продубе процес колективизације у Југославији. Уосталом, сама чињеница да у времену кад се процес колективизације зауставља (1953/54), односно кад колективизација преживљава у Југославији читав слом, да се у исто време према СРЗ поступа по линији

[83] „Службни лист", год. VII, број 50, стр. 597.

[84] „Службени лист", број 6, год. VIII, 1952, стр. 92.

[85] *„Увођење норми и подизање стручних кадрова за плански рад и учвршћење сељачких радних задруга"*, од С. Д. чланак у „Борби" од 10. децембра 1946.

„рентабилитета", тј. одустаје се од тоталног система повластица у начелу – казује јасно шта су представљале и колики значај имају привилегије СРЗ. Дакле, југословенска економска политика не само да није крила своје повластице према СРЗ него их је наглашавала баш због поменутог разлога: што је тиме хтела да ојача и продуби колективизацију у Југославији.

Ваља нагласити, такође, да током 1946, 1947. и добрим делом 1948 – када се СРЗ развијала у почетку више спонтано од групе колониста, аграрних интересената, сељака беземљаша и појединаца комуниста – повластице СРЗ су долазиле више као мера унапређења општег привредног плана. „У постављању и остварењу производног плана држава пружа и пружаће СРЗ-ма помоћ. Та помоћ је и досад давана кредитирањем задругара, давањем стручне помоћи, квалитетног семена и других потреба, а нарочито у обради земље где су машинско-тракторске станице одиграле значајну улогу. Ове године машинско-тракторске станице ору задружну земљу по сниженим ценама и на кредит. Машинско-тракторске станице пружају задругарима, који немају сточних запрега, могућност да обраде своју земљу, побољшају квалитет обраде и постигну већи принос. Због тога задруге морају тесно сарађивати са машинско-тракторским станицама и у њима гледати не приватна предузећа, већ државне установе које су гарантија за њихов даљи развој".[86] Југословенска влада, односно министар финансија је, истина, такорећи неколико месеци после првог Основног закона о задругама, објавио 11. јануара 1947. Упутство за коришћење кредита код државних предузећа од стране задруга,[87] потом Упутство о допуни Упутстава за коришћење кредита код државних кредитних предузећа од стране задругара" од 26. априла 1947,[88] затим „Упутство о измени тачке 4. Упутства о допуни Упутства за коришћење кредита код државних кредитних предузећа од стране задруга" од 25. јуна 1947.[89] и, најзад Наредбу о ослобођењу земљорадника, задруга и њихових савеза од плаћања, општег пореза на промет робе од 5. септембра 1947.[90] У овој последњој наредби, пореза на промет робе се ослобађају земљорадници и СРЗ када врше тај промет са пољопривредним производима, и потом, кад задруге и њихови савези обављају промет робе између себе. Међутим, ова наредба одређује да ће се порез на промет робе плаћати кад се промет врши између задруга и самих задругара, између задруга и других задружних савеза, или пак између задружних савеза и њихових потрошача. На крају се ослобађају ове порезе оне опште земљорадничке задруге које врше промет основним пољопривредним производима.

---

[86] „Службени лист", од 21. јануара 1947, бр. 6.
[87] „Службени лист", број 39, од 9. маја 1947.
[88] „Службени лист", број 57, од 8. јула 1947.
[89] „Службени лист", број 75, од 17. септембра 1947.
[90] Часопис „Народно задругарство", број 1. јануара 1949.

Смисао повластица, међутим, добиће пуни замах тек у доба процеса колективизације, године 1949. „Помоћ Партије и државе – вели Љубомир Вељковић у чланку *Како и у чему помоћи новооснованим СРЗ* – огледа се у низу олакшица које СРЗ уживају: у опорезивању, код обавезног откупа, у снабдевању пољопривредним машинама и справама, у кредитирању, у набавци радне и приплодне стоке, у грађевинском материјалу из планске производње итд." Међутим, Вељковић не види само економске повластице СРЗ него и политичке: ауторитет Партије, па иза ње и државе. „Политичка помоћ новооснованим СРЗ јесте оно од чега заправо и треба започети решавање свих осталих проблема". Па додаје: „На питање ојачања политичког положаја нове СРЗ треба гледати као на остварење основног предуслова за њен даљи свестрани развој. Од тога, колико смо учврстили политички положај нове СРЗ зависи колико ће и којом брзином она моћи да користи постојеће резерве у изградњи задружног домаћинства, у подизању пољопривредне производње, у омасовљавању новим чланством".[91]

Када су дошли први напади Совјета и посебно Коминформа против политике КПЈ на југословенском селу, режимски теоретичари су се трудили да свим могућим аргументима покажу да је задружни сектор, као и државни сектор, и на селу повлашћен: „Тако, на пример – вели Никола Вујановић – 1947. године (дакле пре него што су нашу партију прогласили за „кулачку") на домаћинства с дохотком преко 50.000 динара, која сачињавају 8,2% свих домаћинстава на селу, разрезано је 54,2% укупног пореза на доходак земљорадника, а домаћинства са дохотком испод 50.000 динара, чији проценат износи 91,8% свих домаћинстава, платила су 45,8% укупног пореза на доходак. Слично је било и са другим економским мерама".[92] О истом проблему, са сличним подацима, пише и Влајко Беговић.[93] Порез на доходак се плаћао у суми од 18.130 динара по глави оних домаћинстава која су имала годишњи доходак преко 50.000 динара; тај број домаћинстава износи, како смо већ рекли, 8,2% од свих домаћинстава на југословенском селу. По глави су плаћали 3.000 динара 32,1% домаћинстава која су имала доходак од 16–50.000 динара. На крају, све у години 1947. по глави је плаћало 493 динара пореза 59,7% домаћинстава на југословенском селу.

Питање пореза поставља се као непосредно питање повластица задружном сектору, иако то не изгледа на први поглед зато што су разлике у опорезивању тако велике да јасно показују то да је намера ових мера да се већи поседи приморају – првенствено – да уђу у СРЗ и да тако напусте приватно газдинство. Уз пореску политику, и цела аграрна реформа вршена је 1946. и 1953. године не само с циљем да се зе-

[91] *Где расте социјализам на селу а где кулачки елементи*? у листу „Борба" од 20. марта 1949.

[92] „Изградња социјализма или јачање капиталистичких елемената на селу и у граду", расправа објављена у *Збирци чланака и текстова за проучавање економике ФНРЈ*, Београд, 1950.

[93] Наши рукописи: на Фондацији политичких наука у Паризу, *Les réformes agraires en Yougoslavie* 1919–48 mai 1953. et *Le réforme agraire en Yugoslavie 1953*, janvier 1954.

мља подели поседницима са недовољно земље већ да се: а) земља додели државном и задружном сектору, и б) при томе да се новим аграрним интересентима учине повластице под условом да са новом добијеном земљом од стране државе приступе задружним економијама. О тим про-блемима посебно се говорило у аграрној реформи у Југославији,[94] као и процесу колективизацији.[95]

Бацимо за тренутак поглед на велики добитак пољопривредних машина и другог пољопривредног алата датог од државе као поклон, на име кредита или пак продато под најповољнијим условима. „Не располажемо подацима који би говорили о порасту пољопривредних машина у овим задругама", вели један од задружних стручњака Димитрије Бајалица,[96] „али пример НР Србије, чији је Савез СРЗ у току 1948. године поделио СРЗ-у 247 комада крупних пољопривредних машина, 1552 средње и 1.801 мању пољопривредну машину, најречитије говори о порасту пољопривредних машина у СРЗ и брзини коју народна власт показује према задругама". А у то време, на крају 1948. године, Србија је имала свега 560 СРЗ,[97] па се према томе може закључити како је богато изгледала помоћ државе и режима СРЗ крајем и у току целе 1948. године.

Друга значајна расправа је она Едварда Кардеља *Задаци наше политике на селу*.[98] У њој се лепо види како несразмерно расте број пољопривредних машина и сличног (стоке). У времену од 31. децембра 1947. до 30. априла 1948, дакле за равно четири месеца, пораст разних елемената у СРЗ овако изгледа:

Број породица	14,6%	Трактори	39,3%
Површина земље	19,1%	Овце	40,4%
Коњи	11,35%	Кола	64,5%
Плугови	22,4%	Вршилице	70,2%
Говеда	29,4%	Свиње	71,8%

„У другој половини прошле године постигнути су још већи резултати у порасту стоке – вели Кардељ, у наставку своје расправе. Тако је, према непотпуним подацима, од 30. априла 1948. до 30. октобра 1948, површина земље у СРЗ порасла за 14,2% док стока показује следећи пораст: коњи 65%, говеда 62%, овце 27,4% и свиње 104,5%."

[94] У првом делу ове књиге *Процес колективизације*, октобра 1953.

[95] Чланак *Развијање и јачање земљорадничког задругарства* у „Политици" од 3. јануара 1949.

[96] Табела у расправи Едварда Кардеља, *Задаци наше политике на селу*, „Комунист", број 2, марта 1949, стр. 49.

[97] *Исто*.

[98] „Economist", број од 24. маја 1952, преведен и објављен у „Problèmes èconomiques", La Documentation française, No. 245, од 9. септембра 1952.

„У повећаним приносима СРЗ-а велику улогу одиграле су пољопривредно-машинске станице и агротехничке мере које задруге веома радо прихватају и примењују". Тако завршава Кардељ у вези са привилегијама у погледу СРЗ.

Иностранн посматрачи југословенске колективизације истичу значај повластица у СРЗ. Енглески часопис „Economist"[99] у једној расправи даје посебно поглавље „Повластице задруга" у коме се каже:

„У току последњих пет година, задруге су се користиле многобројним повластицама које нису даване индивидуалним сељацима. Било је лако задругама да добију кредите и зајмове од државе, висина интереса била је безначајна и, када кредити нису могли бити враћени, задруге су се користиле одгађањем. Рачуна се да је у току пет година у задруге било инвестирано 15 милијарди динара. То је приближна цифра и можда вара, пошто подразумева добар део инвестиција у непокретностима остварених материјалима и радним снагама коју није лако наградити и која је неквалификована. Инвестиција у машине, ђубриво, инсектициде и расну стоку, који захтевају стране девизе, само су практиковани на малој скали. Међутим, ова врста инвестиција је била највише потребна и која би, уместо неуспеха, осигурала успех. Чланови сељачких задруга не плаћају закуп а примали су медицинску негу бесплатно, док је обичан сељак морао то да плати".

„Economist" је ишао даље и хтео да покаже како је и у последњем тренутку колективизације југословенски режим покушавао повластицама према СРЗ и политичким притиском да наметне своју политику југословенским сељацима:

„Да би подупрли покушаје очувања извесних постојећих задруга и да би их учинили више успешним, организована је кампања која је предузета да би се индивидуалним сељацима живот учинио тешким. Цене прехрамбених производа на слободном тржишту биле су смањене а превозне тарифе и висина интереса на зајмове била је утростручена. Првих месеци ове године, порез на приход индивидуалних сељака утврђиван је на најстрожи и најсамовољнији начин. Наводи се веродостојан случај где су сељаци били опорезивани са пола и до једног пуног милиона динара. Ова политика је имала троструки циљ: на првом месту да покаже члановима сељачких задруга да ће, и поред њихових незадовољстава, бити у преимућству ако се не врате на индивидуално газдинство..."

Као што ћемо видети доцније, повластице се не састоје само у смањењу обавеза СРЗ према порези, откупу и сличном.

Jules Moch је без сумње један од оних западних социјалистичких лидера, који се трудио да тражи истину о развоју Југославије и да посебно води рачуна о демократским и социјалистичким елементима који су ван режима или против режима. У својој књизи *Yugoslavie – Terre*

[99] Објављено 1953. у Монаку, стр. 81/82/84.

d'experience[100] он даје податке о помоћи државе СРЗ у току три године: „од 1947. до 1950. примиле су оне више од пет милијарди динара на име кредита без интереса, од тога само 1950. године три милијарде, и нису биле дужне да тај кредит врате другојачије до на неодређено време, тако да је рок за изградњу непокретности био од тридест до педесет година".

Jules Moch даје још један податак: да су СРЗ на крају 1949. године имале у своме поседу 4.000 трактора, 26.000 машина за сејање, 2.700 машина за кошење, 7.500 жетелица, 3.400 вршалица, као и 163.000 коња, 303.000 говеда, 1.125.000 оваца, 75.000 примерака живине и патки, као и 30.000 хиљада пчела. Задругари су сачували на својим окућницама: 17.000 коња, 360.000 говеда, 670.000 оваца, 457.000 свиња, три милиона живине и патки, као и стотинак хиљада пчела.

Jules Moch ишао је чак и даље и вршио поређење између израелских колективних фарми и југословенских СРЗ и дошао до закључка – до чега држи писац ове књиге у своме основном ставу према СРЗ и задругарству у Југославији уопште – да повластице СРЗ само слабе морално покрет за колективизацијом. „Напротив", каже Moch, „пораст интереса индивидуалних сељака, награђивање за принос у задругама, представља с моралне тачке гледишта извесно назадовање које је наметнуто недовољном зрелошћу људи".

La Documentation Française у својој публикацији *Les réformes agraires en Yougoslavie*[101] приказује извесне финансијске мере у погледу повластица за СРЗ: „Дугови сељачких задруга који су достигли вредност од 8.5 милијарди динара, били су брисани 1951. године. Дати су им, такође, трактори и друге пољопривредне машине. Тако се догодило да су задруге примиле, на пример, у току лета 1951. све пољопривредне машине са машинско-тракторских станица распуштених за рачун државних кредита".

У чему је све држава помагала СРЗ лепо показује поменути чланак *Развијање и јачање земљорадничког задругарства;*[102] „Да би помогла даљем јачању и развијању СРЗ, држава им је прошле године (1948) ставила на располагање цемента 10.000 тона, бетонског жељеза за 400 тона, грађе 30.000 m^3, стакла 60.000 m^3 и преко милијарду и по дугорочних кредита за подизање задружних стаја, набавку инвентара, стоке и др." Временом, и особито у доба прилива људства у СРЗ и повећавањем њиховог броја, појавио се проблем осигурања у случају болести, старости и повреда на раду. Иако су друга Угледна правила предвиђала социјално-здравствени фонд у које су задругари, односно задруге, морали уносити по 1% од својих прихода, задруге то у пракси

[100] No 1879, 24. маја 1954, стр. 11.

[101] Чланак *Развијања и јачања земљорадничког задругарства*, Димитрије Бајалица у „Политици" од 3. јануара 1949.

[102] Чланак *Социјално осигурање чланова СРЗ* од Ф.С., објављен у загребачком издању „Борбе" од 22. јула 1951.

нису чиниле. Али, и независно од ових појава у пракси, задругари су имали велику повластицу у односу на индивидуална газдинства. „Задругари су за лијечење у болници плаћали педесет одсто болничких трошкова. Остале лијечничке прегледе и лијекове плаћали су без попуста и из својих средстава".[103]

У једном чланку се наводи шта је све држава дала задружном сектору, обухватајући ту не само СРЗ него и опште земљорадничке задруге, али се не треба варати да већи део ове помоћи није дат баш за СРЗ: „Краткорочни обртни кредити, који су стављени задругарству за његово привредно пословање, износили су, средином ове године, преко 17 милијарди динара. Осим тога задруге су добиле и дугорочне инвестиционе кредите за изградњу задружних домова, као и знатна средства за своју привредну инвестициону изградњу, нарочито СРЗ, што заједно износи преко 10 милијарди динара. Ове године отписани су задругарима сви ранији инвестициони кредити, осим за набавку стоке, чиме су ослобођене плаћања годишњих ануитета који су били прилично велики".

Такође, знатну помоћ државе задружном сектору у пољопривреди представља и предаја на управљање пољопривредних машина и справа из укинутих пољопривредно-машинских станица. Тада им је предато близу 2.500 трактора и преко 10.000 других машина и справа. У току ове (1951) године задругама је додељено још 500 трактора и преко 100 камиона, а до средине следеће године биће увезено још око 2.000 трактора, који ће бити стављени првенствено на располагање СРЗ. Велику помоћ је пружила држава и у организацији школа и течајева за оспособљавање задружних кадрова, а у току реорганизације и смањивања државног апарата, задругама и савезима су додељени агрономи, ветеринари, комерцијалисти, економисти итд.".[104] На самој годишњој скупштини, генерални секретар Главног задружног савеза ФНРЈ, Љубо Мијатовић, рекао је између осталог следеће: „Капитална изградња у СРЗ одвијала се уз високу помоћ државе која је за то дала задругама кредита у износу од 6.339 милиона и тиме учествовала са преко 65% у укупној вредности изграђених објеката".[105] Потом је Мијатовић поменуо цифре које смо ми већ навели у претходном чланку.

Чланови СРЗ су имали и посебне повластице у железничком саобраћају о чему, сем у штампи, међу законским текстовима, нисмо могли да нађемо трага.

---

[103] *Земљорадничко задругарство пред новим задацима*, чланак у „Политици" од 16. новембра 1951, пред Трећу годишњу скупштину Главног задружног савеза ФНРЈ. – Важно је упоредити ове податке са оним које је дао Мома Марковић октобра 1952, „Борба", од 9. октобра 1952. на III пленуму Главног задружног савеза Југославије: у току 1951. држава је отписала дуговања СРЗ у суми од 9.456.887.000 динара.

[104] „Политика" од 17. новембра 1951. – Према загребачком „Вјеснику" (1952), гласило Народног фронта Хрватске, отписано је преко 5,5 милијарди у новцу и 3,5 милијарди у боновима на име инвестиционог дуга.

[105] М. Г., *Mouvement cooperatif*, No. 18, mai–juin, 1953. По часопису „Народно задругарство", (1950) држава је закључно са 1949. инвестирала на социјалистичком сектору 22.586 милиона динара.

Публикација коју југословенски режим издаје у Паризу, *Questions actuelles du socialisme,* донела је 1953. године извесне податке у погледу повластица које су имале СРЗ 1952. године: СРЗ су добиле од државе за њихове инвестиције 4,775 милијарди динара док су све остале задруге – које су најмање четири пута веће по броју – добиле свега 0,890 милијарди динара инвестиција. „1951. године држава је растеретила задруге значајних сума које им је доделила на име кредита одређених за инвестиције. Такође је пристала, у корист сељачких радних задруга, на неврађање дуга од 9.645.887.000 динара. Тако је држава не само давала кредите сељачким задругама него их и непосредно финансирала. Поред тога, само у току једне године, држава је дала селу, посебно задругама, скоро седам милијарди динара у облику пољопривредних машина и хемијског ђубрива по невероватним ценама".[106] У наставку свога објашњења, иста публикација наводи да су у погледу пореске политике СРЗ добиле повластице не само у погледу пореза на доходак: „Задруге такође користе извесна олакшања што се тиче плаћања пореза на обрт, наследство и поклоне".

Карактер повластица у смислу притиска јасно се опажа у једној другој расправи *Слободна сељачка пијаца с погледом на нове привредне мере.*[107] „Тај значај (кретање цена и положај сељачке пијаце у вези с реалном платом радника и службеника – пр. п.) још за дуже време сачуваће слободну сељачку пијацу, управо све дотле док социјалистички сектор пољопривреде не буде доминирајући у области пољопривредне производње". „Слободна сељачка пијаца – наставља писац – је тржиште приватних робних произвођача који су по својој друштвено-економској природи – као остатак капитализма, односно просте робне производње – независни у истом степену у коме остају приватни произвођачи" (Борис Кидрич, *Карактер робно-новчаних односа у ФНРЈ,* часопис „Комунист", број 1, 1949, стр. 42). Потом: „Наша досадашња конкретна пракса показује – вели на крају писац – да се стихија сељачког тржишта и противуречности које она рађа могу до извесне мере обрачунавати и регулисати комбинацијама економских и административних мера социјалистичке државе. У том правцу треба поменути уговарање са сељаком о пољопривредним производима, ограничавања подручја слободног тржишта путем обавезних откупа, наш доскорашњи систем трговине и везане цене и др. У истом смислу делује и механизам робноновчаних односа, својом пореском политиком и системом цена. Али, њено најефикасније средство јесте свакако непосредна робна интервенција, која се ослања на доминантни положај социјалистичког сектора привреде, из кога се стварају и основне масе робних фондова, нарочито индустријске робе. Све те мере су са више или мање успеха примењиване код нас, имајући за резултат извесно ограничење стихије која лежи у основи слободне сељачке пијаце".

---

[106] Чланак Николе Чобељића, у „Економисту", бр. 5/6. 1951. Београд.

[107] Уводник *Улога задруге,* у часопису „Економска политика", бр. 108, 22. априла 1954.

Ова расправа показује то како се југословенски руководиоци плаше да напусте привилегован положај СРЗ, тј. да у потпуности усвоје слободну сељачку пијацу где би се, већ до тада привилеговане СРЗ, морале борити у конкуренцији са индивидуалним газдинствима, па би, по својој економској логици, морале и владати на том тржишту. Међутим, у стварности то се никада без административних мера (у комунистичком режиму – и аутоматски политичких мера, пр. п.) не може извести.

И кад се појавио слом колективизације 1953. године, југословенски руководиоци нису сметнули с ума да подвуку да ће СРЗ и даље уживати сву подршку државе и, поред тога, да већ последња аграрна реформа од 1953. године опет чини велику повластицу за СРЗ. „Тако, на пример, зна се да је број СРЗ до краја протекле године (1953) сведен на 1.258 задруга са око 62.000 домаћинстава и око 319.000 ha обрадивог земљишта. Од ове површине, око 180.000 ha отпада на земљу из општенародне имовине. Зна се, дакле, да је до краја прошле године откупљено око 270.000 ha обрадиве површине (а било је предвиђено око 200.000 – пр. аутора) и да је из тако створеног земљишног фонда земља давана за СРЗ, постојећим и новоформираним пољопривредним добрима и општим земљорадничким задругама".[108] Према томе, у сектор СРЗ унета је већа површина земље од државе него од самих задругара! Каква би се већа могла повластица начинити у односу на један привредни сектор?

Иако би изгледало да југословенски руководиоци подвлаче извесна преимућства тзв. социјалистичког сектора у пољопривреди насупрот приватном, то се не дешава увек. Врло често се крије тај однос, баш због тога што је државни или социјалистички сектор у пољопривреди добио велике повластице.

„У послијератном раздобљу сва пажња у погледу увођења напредне механизације усредоточена је на социјалистички сектор. С обзиром на ограничене могућности постигнути степен механизације је још увијек скроман, па и у самом социјалистичком сектору. Тако је статистичким пописом утврђено овакво стање главних врста стројева крајем 1950. године на социјалистичком сектору:

Строј	Број комада	Комада на 100 ha обрадиве површине
Трактори	1.214	0.37
Тракторски плугови	1.147	0,36
Сејачице	3.593	1,11
Жетелице	656	0,20

[108] Oldrich Zidek, *Пољопривредна производња у периоду од 1947. до 1951. и њезини пржишни вишкови*, у часопису „Економски преглед", број 6, 1952, Загреб, стр. 359–372.

Код индивидуалних сељака се стање механизације није промијенило у односу на стање прије рата".[109]

Нема података о стању пре рата. Али, можемо да начинимо приближну слику кад подвучемо да у данашњој Југославији приватни сектор има свега 1.600 трактора,[110] док само једна република у социјалистичком сектору има 1.214 трактора. Године 1949. социјалистички и државни сектор имао је 4.900 трактора; у том времену, односно крајем 1948. године, оба ова сектора нису обухватила ни 10% обрадиве површине и пољопривредног становништва. Године 1949. на један хектар површине СРЗ падало је 13,5 kg вештачког гнојива у Хрватској, на сектару државних добара исте републике трошило се 50,8 kg на један хектар, а општи просек на сва три сектора био је 13,8 kg.[111] Не каже дотична информација колико је употребљавао приватни сектор! Али, ми можемо да докучимо из датих процената да се вештачко гнојиво такорећи није употребљавало у приватном сектору, можда чак мање него што га је употребљавала предратна Југославија – 1,10 kg на један хектар.

Једна од највећих и најзначајних повластица на делу је, без сумње, она у пољопривредним машинама и осталим справама. Нека нам само још једна информација каже о тој повластици. На Трећем пленуму Главног задружног савеза Југославије, у Београду, 8. октобра 1952, истина, у јеку последњих напора и трзаја колективизације, говорио је Мома Марковић, шеф колективизације у Србији: „У току 1950. и 1951. године држава је преко фондова за механизацију и инвестициону изградњу задружне пољопривреде предала сељачким радним задругама велики број пољопривредних машина и справа (које су раније биле у поседу пољопривредно-машинских станица) на трајну употребу и искоришћавање, и то 2.448 трактора, 2.669 тракторских плугова, 2.525 дрљача, 1.173 самовезачице, 1.714 вршалице, 293 локомотиве и 2.600 разних других машина и справа. Крајем прошле и током ове године држава је из централног девизног фонда набавила из иностранства 2.140 трактора и 1.790 тракторских плугова у вредности од око 2,5 милијарде девизних динара. Ова механизација продавана је задругарима по набавној цени уз најнужније трошкове транспорта и без увозних царина, а за ту сврху задругама су одобрени потребни кредити".

*
* *

Ако је требало да законски текстови утврде повластице за СРЗ, повластице „на делу" пружиле су у пракси изванредне хоризонте у развоју социјалистичког сектора. Али, ти хоризонти су били отворени само на економском плану. Међутим, било је једноставно да се чак и за

[109] Едвард Кардељ, *Задаци наше политике на селу*, часопис „Комунист", број 2, март 1949.
[110] „Борба" од 23. фебруара 1953.
[111] „Борба" од 9. октобра 1956.

једну привредну грану, као што је пољопривреда, води рачуна само о економском плану. И у том односу економског и оног екстраекономског плана налази се и цео проблем колективизације у Југославији и она упадљива противуречност између привилегије СРЗ и свих могућих економских услова, с једне стране, и слома југословенске колективизације, с друге стране.

Питање арондације. – Ми смо већ поменули да су закони о задругама и од 1946. и од 1949. године предвиђали арондацију. Међутим, арондација је употребљена, поред чисто политичког притиска, као најважнија повластица и као најзначајнији притисак на приватно газдинство да уђе у СРЗ. Тако је и посебна Уредба о арондацији ступила на снагу 2. новембра 1951. Али, никако не треба испустити из вида и Уредбу о имовинским односима и реорганизацији СРЗ, донетој 28. марта 1953. Иако се овом уредбом почиње деколективизација села у Југославији, односно масовно растурање СРЗ, ипак се овај посао изводи на тај начин што се преосталим задругама даје арондирана земља. Али, исте године донесен је и Закон о „о општем друштвеном земљишном фонду, о општој народној својини и о додељивању земље пољопривредним организацијама, проглашен 21. маја 1953. И овај закон омогућује да се приликом одузимања приватних парцела, за државни сектор, узимају оне парцеле које врше на тај начин арондације земље. Узгред буди речено, арондација је вршена у највишем налету колективизације и, потом, у процесу деколективизације.

Да је ово наше мишљење о значају арондације за СРЗ тачно, види се по једном примеру, поред осталих. Мома Марковић признаје на једном од пленума Главног задружног савеза Југославије 1952.[112] да „има појава да се темпо у стварању СРЗ одржавао административним мерама, разним притисцима преко пореза и арондације". Другом приликом уводничар главног партијског органа „Борба", извесни Љ. В. вели да „извесни кадрови на терену не схватају сву озбиљност арондације земљишта, па и овом питању прилазе олако и на јуриш, а да не говоримо о случајевима где се покушава да се и арондација искористи за присилно омасовљавање задруге".[113]

Основни Закон о задругама од 1946. у члану 44. говори само о арондацији СРЗ, али још увек са извесним оградама: „Задружни блокови образоваће се на оним местима где се претежно налази земљиште задругара". Арондација, замена земљишта приватног за задружно, вршиће се помоћу споразума. Ако до тог споразума не може доћи, оснива се комисија састављена од два представника СРЗ, два представника власника, по једног представника месног и среског одбора, и једног агронома кога ће одредити Министарство пољопривреде народне

[112] Чланак *Улога и место СРЗ у социјалистичком преображају села*, у Борби, од 15. марта 1952.

[113] „Економист", бр. 4. 1952, Београд.

републике. Без сумње, према оваквом саставу, представници власника налазе се у сигурној мањини.

Други закон о задругама од 1949. године предвиђа арондацију у члану 106. Ту се, поред тога, у члану 107. предвиђа и „експропријација у корист задружне организације" а да се накнада „за експроприсану имовину може дати власницима и у државним обвезницама".

Уредба о арондацији 1951. године само је разрађивала проблем постављен у законима. Ваља нагласити овом приликом да је арондација обухватила само површине засејаване усевима, а не воћњаке и винограде. С друге стране, арондација се вршила у оквиру целог села само под условом ако је 50% или више домаћинстава било у СРЗ. Иначе се вршило по потезима.

Уредба о имовинским односима и реорганизацији СРЗ од 1953. године потпомаже арондирање земљишта које остаје у задругама. У члану 21 предвиђа се могућност да задругар, који излази из СРЗ, не добије исту земљу коју је унео. Разлика ће му се платити у току од осам година; по споразуму може овај рок бити и краћи.

Закон о општедруштвеном земљишном фонду од 1953. године, иако не спроводи арондацију у правом смислу те речи, дајући сектору СРЗ извесне површине као поклон, врши још једно груписање земљишта око самих задружних комплекса. С друге стране, то додељивање земљишта за СРЗ даје им нову могућност да предузму нове мере арондирања по поменутој Уредби о арондацији од 1951. године.

Какви су велики и значајни резултати арондације, нека нам покажу извесне публикације. Једна од најзанимљивијих је она Бошка Протића о *Арондацији земљишта СРЗ у Војводини.*[114] Без сумње, Војводина је иначе, као равничарска земља, пуна могућности за арондацију. Наводимо поменуту публикацију:

„Наиме, поступак арондације окончала су 573 сељачке задруге, тј. 80% свих радних задруга које поседују 937.800 катастарских јутара,[115] а имају 100.000 домаћинстава и око 400.000 чланова домаћинстава". „Под удар арондације дошло је 60.148 инокосних пољопривредних домаћинстава са укупном површином од 132.563 кј. које се налазила између задружних земљишта". „У току поступка уложило је жалбу 4.415 приватних домаћинстава (7,3%) од којих је усвојено 551 (0,9% – од свих приватних газдинстава, а 12,5% од оних који су поднели жалбу – пр. аутора), јер је било слабости у раду неких среских комисија за арондацију". „Број задружних парцела од 126.400, путем арондације сведен је на 6.770 парцела, па је и просечна величина парцеле повећана од 7 и по

[114] „Кј", катастарско јутро је посебна мера за величину земљишта; представља 0,5754642 ha. – *Народна енциклопедија српско-хрватско-словеначка,* под уредништвом проф. Ст. Станојевића, II књига, стр. 200.

[115] *Арондација у Србији,* чланак у „Економској политици" од 26. фебруара 1953. стр. 172.

кј. на 138,5 кј. или за 18 пута". Ево како изгледају неке СРЗ после арондације:

	Број парцела пре и после арондације		Просечна величина парцеле пре и после арондације	
„Пионир"	153	1	22 кј	3.450
„Иво Лола Рибар"	332	7	7	207
„Слога"	150	4	3	109
„8. децембар"	166	8	4	94
„Ударник"	735	15	2	86

Чему воде резултати ове арондације, када се угледа дата табела? Овако и у овом обиму проведена арондација – вели се у истој публикацији – ствара у многоме потребне предуслове за пуно прерастање ових радних задруга у права социјалистичка газдинства".

Један други чланак даје обавештење почетком 1953. године о извршеној арондацији у ужој Србији. Од 85 срезова Србије, извршило је арондацију 58 срезова. Арондацијом је обухваћено 13.206 ha земље код 365 СРЗ које поседују укупну обрадиву површину од 53.441 ha. Овде нису тако велики резултати као што су у Војводини: пре арондације свака од 365 СРЗ имала је по 238 парцела у просечној величини од 0,6 ha; после арондације број парцела се смањио на 136, а просечна величина парцеле повећала се нешто више од 1 ha. „Ако ово упоредимо са резултатима спроведене арондације у Војводини показаће нам се велика разлика. Тамо је свака од 573 задруге имала прије арондације просјечно 220 парцела са просјечном величином поједине парцеле – од 7,42 кј, а послије арондације број парцела је смањен на 11,7 са просјечном величином сваке од 140 кј". „У досадашњем раду на груписању земље замјена је извршена са 13.635 приватних власника. Од овог броја 7.086 је доборољно замијенило своју земљу, а око 2.500 лица се жалило на рјешење комисија. До сада је ријешено око 1600 жалби од којих је половина уважена". Уважено је, дакле, око 800 жалби, а то значи мање од 1/3.[116] У погледу арондације, вели главни партијски орган „Борба,"[117] „најбољи резултати постигнути су у задругама Славоније, где је број парцела смањен са 48.552 на 28.348". Најлошији резултати арондације, по истој информацији, били су на Космету. Проблем арондације, вероватно, није се постављао ни у Словенији, а немамо никаквих података о Босни и Херцеговини, Црној Гори и Македонији.

Закључак. – Досадашњи подаци говоре о томе да су повластице за СРЗ биле многобројне и разноврсне, тако да се може поставити питање: на коме плану нису постојале? Ко је изблиза посматрао овај про-

[116] „Борба", од 5. јануара 1953.

[117] *Наша пољопривреда и питање њеног социјалистичког преображаја*, у часопису „Комунист", број 1,1949.

цес могао је да закључи да и Милош Московљевић, један од бивших припадника Савеза земљорадника од пре рата, а иначе један од сталних режимских колаборатора од 1945–1953, да се од тренутка установљавања режима у Југославији па до деколективизације (1945–1953) водила на селу оштра класна борба, тј. борба против приватног поседника. С једне стране, то је била „борба радничке класе" против приватног газдинства, а потом „класна" борба државног и задружног, тзв. социјалистичког сектора на селу против индивидуалног газдинства.

Режим је био свестан у Југославији од почетка да се без система повластица не може развијати колективизација земље, односно облик те колективизације – СРЗ. Зашто? На то основно и капитално питање доћи ћемо на крају ове књиге. Овом приликом хоћемо да поткрепимо наведено мишљење. Већ са почетком колективизације, пише један од комунистичких стручњака за југословенско село, Влајко Беговић да „без иницијативе задругара и задруга, без живог контакта и непосредне помоћи од стране народне власти и Партије, не може се развијати земљорадничко задругарство, нарочито задругарство вишег типа".[118]

На Првој скупштини Задружног савјета Главне дирекције за задружну пољопривреду Македоније говорио је вођ македонских комуниста, Лазар Колишевски: „У тој нашој политици цена, ми, с обзиром на њихове почетне слабости, изрично форсирамо задруге. Ви знате да оне примају 50% бонова више него индивидуални сељак у вези с обавезним откупом, а у вези с осталим откупима оне примају 15–30% више. Нема према томе никакве сумње да ће, опште узевши, радни задругари економски много боље проћи него што би прошли кад би остали индивидуални сељаци с одговарајућим поседом земље. Можемо, према томе, да кажемо да ће нам колебљивци, који би данас могли да насједну разним непријатељима социјалистичког преображаја села, бити у блиској будућности захвални што су остали у задругама. Ја бих желио да то упамти сваки радни задругар".[119] Тешко је овде не указати на заблуде македонског председника Колишевског: припадници СРЗ су упамтили шта је он рекао 1951. године, али је време од 1951. до 1953. године, као и раније уосталом, показало да „радни задругари" нису прошли боље него што је прошао индивидуални сељак и да тзв. колебљивци нису могли бити захвални југословенским руководиоцима већ својој колебљивости што су се, на крају крајева, могли ослободити једне насилне, нерентабилне и непродуктивне политике.

Јован Веселинов, један од комунистичких првака у Србији, објавио је расправу *Закупнина и даљи развитак СРЗ*[120] 1952. године, у којој је нагласио да „пре свега", треба имати у виду помоћ коју читава наша друштвена заједница пружа и коју ће све више пружати задру-

[118] „Борба" од 17. јула 1951.
[119] „Борба" од 28. септембра 1952.
[120] „Борба", од 8. априла 1953.

гарству. Реч је у првом реду о материјалној помоћи (повољни краткорочни и дугорочни кредити за набавку, машина, справа, стоке, за подизање економских зграда, воћњака, винограда итд.), о помоћи у стручним кадровима и организаторској помоћи Партије и задружних организација (подвукао Веселинов).

Најзанимљивија тврдња у погледу система привилегија према СРЗ без сумње је она Едварда Кардеља, „броја 2" југословенског режима. Док је априла 1953. јавно у једном говору рекао да је било руководилаца који су „били склони одржавању радних задруга административним средствима и привилегијама"[121] дотле је у марту исте године објавио расправу[122] у којој је обрнуто давао систему повластица примарни заначј у развоју режимске политике на селу; желећи да село ослободи „административне стеге и притиска" (читај: политичке и полицијске стеге и притиска). Кардељ предлаже такве „економске односе између социјалистичког сектора и индивидуалне сељачке производње, који ће природном неизбежношћу развијати и све више јачати социјалистичке елементе и облике социјалистичког пољопривредног газдинства на селу". Кардељ поставља питање: „Има ли наше друштво снаге и средстава за остваривање таквог задатка? Несумњиво има. Ја ћу споменути само неке од њих". Ево одговора:

> „1. Пре свега, не треба заборавити да социјалистички привредни сектор апсолутно доминира у нашој привреди. То нам омогућује да преко друштвеног плана релативно чврсто фиксирамо положај индивидуалног робног прозвођача, дакле и сељака. Самим тим – под условом, ако смо обезбедили слободну утакмицу економских снага у области пољопривреде – социјалистичке снаге одређују и темпо развитка у пољопривреди и могу да утичу на његов правац.
>
> 2. Друштвеним планом наше друштво фиксира пропорције, којим глобално одређују и куповни фонд сељаштва и општи ниво цена, а тиме и положај индивидуалног сељачког произвођача на тржишту.
>
> 3. Политика цена је, такође, важан инструменат за обезбеђење унапређења пољопривреде и њене социјалистичке реконструкције. То не значи да ћемо се ми служити методама административног одређивања цена, али социјалистичко друштво располаже са довољно средстава да може одлучујуће утицати на њихово економско формирање.
>
> 4. Пореска политика је у нашим приликама пре свега инструменат одређене социјалне односно класне политике.
>
> 5. Нарочито важну улогу у погледу утицаја социјалистичког привредног сектора на развитак пољопривредне производње играће политика кредита и пољопривредних инвестиција..."

У овом прегледу није јасно подвучена граница између повластица и притиска. Уосталом, комунистички руководиоци су познати по својој двосмислености, па се права линија изводи тек у пракси, према упутствима партијских органа. У намери да укаже на главни циљ ове политике на селу – повећање производње, један од режимских првака у

[121] „Борба", од 29. марта 1953.
[122] „Политика", од 10. априла 1953.

Србији, Петар Стамболић, вели исте године: „Мислимо да приватног сељака не треба спречавати никаквим администртивним мерама да развија своју производњу. У садашњем моменту довољни су постојећи економско-друштвени инструменти – политика пореза, политика цена и кредитна политика – да спрече пораст капиталистичких елемената на селу. А могу се предвидети и применити и други методи против капиталистичких тенденција и то такви који би омогућили јачање задружних организација или пољопривредних газдинстава. Све то значи да ће наша народна власт, борећи се за повећање пољопривредне производње, увек водити рачуна и о социјалним и политичким моментима".[123] Социјални моменат мора да буде узет у обзир, особито све док се не развије индустријализација у правој мери, али узимати политички моменат у обзир приликом повећања производње, значи у пракси никада не повећавати пољопривредну производњу, јер баш тај политички елемент није ни дозволио да се СРЗ оснаже на југословенском селу. (О томе ћемо говорити доцније – о разлозима пропасти југословенске колективизације.)

Разматрајући овај систем повластица и развој режимске политике на селу, ваља чути и другу страну. Живко Топаловић, председник Социјалистичке партије Југославије који се налазио у иностранству, у једној расправи о југословенском селу рекао је следеће:[124]

„Циљ комунистичке политике за пољопривреду у Југославији од 1945. до 1951. није био да подигне производњу пољопривреде. Основни циљ био је да изазове друштвену трансформацију на селу, да разори економски индивидуалне поседнике и да створи помоћу државних добара и сељачких задруга социјалистички сектор у пољопривреди.

„Притисак економски на независне сељаке вршио се, с једне стране, утврђивањем намета у погледу откупа, односно великим количинама које треба да буду предате држави, а с друге стране, порезима у новцу који су били неподношљиви... Сељак, који је био одређен за колективизацију, био је приморан да продаје своју земљу и да улази у сељачке задруге. Порез задругама није прелазио 3% од њихових прихода, док је независни поседник био приморан да плаћа порез са 20% или чак и више.

„Друго средство притиска било је техничког карактера. Број трактора, коришћен у пољоприведи, порастао је од 2.500 на 8.500. Ови трактори стављени су потпуно у службу 'социјалистичког сектора' у пољопривреди. Приватни сектор могао је само спорадично да користи тракторе и то да плати употребу.

„Политика јавног кредита повлашћивала је такође социјалистички сектор. Више од 30 милијарди динара било је инвестирано у овај

[123] 4-e Congrès du Centre Internationale des Syndicalistes Libres, le rapport Yuogoslave *La lutte pour la terre*, Paris, p. 7/8.

[124] Др Драгаш Кешељевић, *Титови економисти откривају пољопривреду*, у часопису „Наша реч", Париз, број 44, 1953.

сектор, једна трећина од ове суме дата је као поклон. Независни сељаци нису могли нигде да набаве кредит, пошто су све банке биле својина државе.

„Поред тога, најбогатија земљишта у Југославији била су додељивана 'социјалистичком сектору'. Педесет посто земље у равницама Војводине (северна Србија) и долина реке Вардар (у Македонији) било је колективизовано. Постотак колективизације у целини земље није прелазио 23%.

„Све ове мере принуде нису успеле да сломе већину независних сељака... Следећи политику брзе индустријализације земље, комунистички режим је намерно занемаривао пољопривреду. Од глобалне суме за инвестиције, предвиђене Социјалним и економским планом за 1952. годину, пољопривреди је додељено 5% а индустрији 95%. Од 11 милијарди динара, намењених пољопривреди, 99% утрошено је у „социјалистичком сектору" а 1% у приватном сектору".

И други подаци говоре о том наличју инвестиција у југословенској привреди уопште и у југословенској пољопривреди понаособ. Године 1952. од 170 милијарди инвестиција дато је југословенској пољопривреди само 10 милијарди, а од тога сектору индивидуалних газдинстава (око 75% пољопривредне површине и око 60% од укупног броја становништва Југославије) мање од 2 милијарде.[125] С друге стране, после свих обећања да су се користила искуства пре 1953, додељено је 1954. године према Друштвеном плану, за пољопривреду свега 25,3 милијарде динара а од тога за сектор индивидуалних газдинстава само 2,3 милијарде.[126] Напредује сектор индивидуалних газдинстава али се то напредовање врши кораком пужа и не може да донесе никакве резултате ни у погледу повећања производње ни у погледу духовног смиривања југословенског села. Борба класа продужује се на селу, и поред и после пропасти колективизације.

Сматрамо за потребно, на крају, да наведемо све врсте повластица за СЗР:

1. морална и политичка помоћ режима и његовог носиоца у начелу,
2. законом прописана помоћ државе и њених органа у начелу,
3. повластице по закону о таксама,
4. у погледу мелиорације земљишта,
5. арондације земљишта,
6. поклон од државе у виду земљишта и то најбољег квалитета,
7. повластице по линији оснивања сопствених занатских радионица без дозволе државних органа,
8. систем кредита,

---

[125] Др Драгаш Кешељевић, *Југословенска привреда на почетку 1954. године*. „Наша реч", Париз, број 56, 1954.

[126] Уводни чланак *Сељачке радне задруге за већи принос*, „Политика", од 1. фебруара 1948.

9. систем инвестиција,

10. систем везаних цена и бонова,

11. систем добијања страних девиза за производе продате у иностранству,

12. повластице по закону о порезу скоро свих пољопривредних производа,

13. повластице у погледу откупа,

14. повластице по којима се у извесним случајевима приватна окућница задругара посматра као део задружног газдинства у погледу обрађивања и продаје робе са ње,

15. стручно особље државе на располагање,

16. испорука вештачког ђубрива, семена, стоке (радне и приплодне) од стране државе,

17. употреба тракторско-машинских станица,

18. набавка пољопривредних машина и справа,

19. отписивање дугова и инвестиционих кредита СРЗ,

20. здравствена и социјална заштита државе, што немају индивидуална газдинства,

21. саобраћајне повластице,

22. помоћ у грађевинском материјалу и друго.

Као што се из овог прегледа може да закључи, систем повластица за СРЗ у Југославији није био онај систем у ужем смислу те речи. То је био систем који је требало да угуши поступно индивидуално газдинство више него што му је намера била да подигне задружну прозводњу кроз СРЗ. Али, важно је овде подвући још једно: те повластице нису биле само економског карактера. С друге стране, по своме квантитативном и квалитативном обележју, те повластице претпостављају необично застрашујуће средство у рукама владине политике на селу. Самим тим, оне представљају у ланцу других елемената притиска, један од значајних политичких чинилаца борбе југословенског режима против југословенског сељака.

4. ПРИВРЕДНИ РЕЗУЛТАТИ У СЕЉАЧКИМ РАДНИМ ЗАДРУГАМА

Колективизација земље у Југославији преко установа СРЗ носила је једно основно оправдање, главни свој raison d'être, у економским разлозима. То оправдање било је следеће: колективизована газдинства даваће већи принос, па самим тим повећати и приходе сељака задругара. Крајњи циљ био би повишење стандарда сељака у СРЗ, па следствено томе и стимулација код осталих сељака, индивидуалних газдинстава, да приступе добровољно у СРЗ.

Информације. – Пре него што је колективизација добила пуни замах, комунистички руководиоци сматрали су да је потребно да отворено скрену пажњу на ова преимућства СРЗ. „Да је тако, видело се по томе што су у досадашњој борби за већи принос СРЗ у свим нашим републикама постигле знатно боље успехе од појединаца. То опет не значи да знатан број земљорадника, који су ван задруга, нису постигли успехе у том правцу. Напротив, и тога је било, нарочито у Војводини како код староседелаца тако и код колониста и аграрних интересената, али је ефекат те борбе много јачи код СРЗ, баш зато што су напори и планови рада и обраде земљишта били јединственији и груписанији."[127] Исте, 1948. године, други извештај је много детаљнији: „Ове године просечни приноси код СРЗ-а били су за 25% већи него у прошлој години".[128] Али, и поред оваквих извештаја, пуних поуздања и наговештаја, било је и других из којих се није лако видело да ли постоји, на целој државној територији, већи принос на СРЗ према приносу на индивидуалним газдинствима. „Не би била јасна слика ако бисмо дали упоредни преглед приноса по хектару између задружног и приватног сектора за читаву земљу или за поједине народне републике, али би

[127] *Сељачке радне задруге у Војводини све више се организационо учвршћују*, чланак у „Политици" од 19. 11. 1948.

[128] *Пета година СРЗ*, расправа Димитрија Бајалице у месечном часопису „Социјалистичка пољопривреда", фебруар 1951, број 2.

могли навести врло велики број, нарочито старих, задруга које су имале далеко веће приносе него приватни сељаци у истом селу, са истих површина и истог квалитета земљишта".[129]

Наиме, у јеку колективизације, 1950–1951. године, почињу задруге масовно да показују финансијске дефиците. Зашто? Ми ћемо о тим питањима говорити у једној од глава ове расправе. Важно је да овде наведемо изворе који показују да је таквих дефицита било, и сад се поставља питање да ли је принос био већи баш у овим СРЗ које су имале дефицит? „У прошлу годину многе задруге упале су са великим губицима, који су се у неким републикама пели на стотине милиона динара. У Хрватској, на пример, 70% задруга имало је 150 милиона динара губитка у пословању, док је њих 30% завршило годину са добитком од 55 милиона динара".[130] Као што се види из ових података, ипак су задруге (и СРЗ и задруге општег типа) у губитку, па треба веровати да су особито СРЗ у губитку, будући да је оквир њихове привредне делатности много већи него код задруга општег типа.

По своме обичају, комунистички руководиоци покушали су средином 1951. године да траже у исти мах и оправдања зашто на СРЗ нема већег приноса него на индивидуалним газдинствима. „Прије свега морамо поћи од тога да СРЗ послије свог формирања не постиже неке веће предности у производњи над приватним господарством уколико није осигурана крупнијим средствима за производњу која пружају могућност за бољу организацију и већу продуктивност рада".[131] На другом месту, Ристо Цунов, македонски новинар, жали се што у Македонији долази 1.500 ha обрадиве земље на 1 трактор, 543 ha на 1 вршалицу и 960 ha на једну жетелицу. „Ово стање са техничком опремљеношћу још је оштрије ако се узме у обзир и недостатак запрега, где на једну задружну запрегу пада по 8,4 ha".[132]

Међутим, и поред ове песимистичке слике, коју даје Македонија и поред наведених података о финансијским губицима задруга свих врста у Хрватској, ево одједном другог оптимистичког извештаја за Хрватску 1951. године: „У 1951. години, задружна домаћинства повећала су своје обрадиве површине за 20.000 ha и сада поседују 311.904 ha. Број коња порастао је за 5%, свиња за 38% и оваца за 43%, али и имамо осетан пад код говеда (за 20%), углавном због последица суше. Од 327 трактора, колико су их задруге имале 1950. године, тај је број сада порастао на 909".[133]

---

[129] Чланак *Шта омета привредни развој задруга*, у „Политици" од 25. априла 1951.
[130] Радован Пантовић, *За даље развијање и јачање СРЗ* у „Борби" од 16. јула 1951.
[131] *Задругарство на македонском селу*, у „Политици" од 28. 12. 1951.
[132] Реферат Славка Комара о *Непосредним задацима СРЗ у социјалистичком преображају села* на Осмом проширеном пленуму ЦК КП Хрватске, „Борба" од 12. децембра 1951.
[133] „Политика" од 19. јануара 1949.

Таквог оптимизма било је и у Србији, још 1949. године. „У 1948. години у односу на 1947. годину у СРЗ повећао се број коња за 12%, говеда за два пута, свиња за скоро осам пута, оваца за 3,5 пута, живине за 11 пута и број трактора за 2,5 пута".[134] Али извештач Петар Стаменолић не вели какво је повећање код индивидуалних газдинстава у исто време. Чак би могло да се претпостави да у то време постоји и повећање на индивидуалним газдинствима, јер се Југославија тек налази пред вратима колективизације. На другом месту, да би приказали напредовање СРЗ, казује се како је 1945. године један трактор узорао свега 72 ha а да је 1948. године један трактор узорао земљу од 209 ha.[135] Исто тако, по другом податку, говори се и о повећању грла стоке на целој југословенској територији у оквиру СРЗ: „Док је број задружних домаћинстава у том кварталу (прва четири месеца 1949) порастао за 176%, а површина за 168%, дотле број грла стоке показује следећи пораст: коњи за 324%, говеда за 222%, овце за 253%".[136] Говорећи том приликом, о новом закону о задругама, Мијалко Тодоровић вели пун поуздања: „Сви наведени подаци казују да су наше СРЗ способне да се развијају по марксистичкој линији теорије проширене репродукције и то им обезбеђује сигурну и блиску победу над сваким приватним газдинством"...

Исте године, 1949, и Едвард Кардељ био је категоричан не у погледу будућности, већ у констатацији да је принос СРЗ превазишао принос приватних газдинстава. „Најизразитији успех СРЗ у току прошле године био је у повећању приноса, и то како апсолутно тако и у односу на принос индивидуалних сељака. Док су у 1947. години, скоро све СРЗ имале приносе испод индивидуалних сељака, у 1948. години огромна већина СРЗ пребацује приносе индивидуалаца, а у неким случајевима с веома убедљивом разликом".[137] И као пример таквог односа, бољег приноса СРЗ према индивидуалним газдинствима, Кардељ наводи срез Панчево и село Качарево и то не према апсолутном или према упоредном приносу већ по томе колико су СРЗ а колико су индивидуална газдинства продали држави појединих пољопривредних производа... Тако по једном катастарском јутру, отприлике једну половину хектара, продале су држави:

> „задруге 70 kg пшенице, 177 kg кукуруза, укупно 247 kg, а индивидуална газдинства 13,7 kg пшенице, 107 kg кукуруза, укупно 120 kg."

Међутим, први страни извештаји су били поразни у погледу приноса СРЗ. L'Organisation Internationale de l'Agriculture у Риму објавила је у

---

[134] Чланак *У обради земље машинама учињен је знатан напредак*, „Политика" од 28. јануара 1949.

[135] „Политика" од 27. маја 1949.

[136] Едвард Кардељ, *Задаци наше политике на селу*, „Комунист", број 2, март 1949, стр. 61.

[137] 4-e Congrès du Centre International des Syndicalistes Libres, le rapport Yougoslave: „La lutte pour la terre", стр. 7/8.

новембру 1952. године извештај своје анкетне комисије из кога се види да у Југославији

– државна добра располажу са 349.000ha обрадиве земље или 4,9%, а да учествују у производи са 5%,

– сељачке радне задруге располажу са 1.671.000ha или 23,3% обрадиве површине а да учествују у производњи само са 20% и

– индивидуална газдинства располажу са 5.135.000ha или 75% обрадиве земље и учествују у производњи са 71,8%.[138]

Публикација која је приказала резултате поменуте Комисије, даје и свој закључак:

„Радна производност повећана је на извесним државним добрима и у извесним сељачким радним задругама. Па ипак, она се смањила у пољопривредним организацијама које производе 72% од тоталне жетве. Чак и социјалистички сектор назадује увек упркос огромним инвестицијама у механизацију. У доброј 1951. години, овај сектор је пожњео 16,32 кубних метара по хектару, док је у Данској жетва давала 28,50 а у Белгији 24,6 кубна метра по хектару. И поред тога што су земљишта, која припадају 'социјалистичком сектору' у Југославији далеко плоднија него ова у Данској и Белгији". Један други страни извештач подвлачи такође и опадање производње у СРЗ: „Рачуна се да сељаци, окупљени на задружним фармама, обрађују више земље него што то чине индивидуални сељаци, као што је стока у задругама мања у односу на површину, а да производност по хектару у пољопривредним најбогатијим пределима (осим у најсиромашнијим) показује тежњу да буде нижа на задружним фармама".[139]

Пре него што је настала деколективизација 1953, југословенски подаци су показивали да задружни сектор стоји у погледу приноса ипак испред приватног. Али кад се узме у обзир какве је све повластице имао задружни сектор, може се одмах закључити да је у стварности принос у СРЗ далеко мањи него што је у индивидуалним газдинствима:

Жетва по хектару у 1951 (изражена у метричким квинталима)[140]

	Државни сектор	Задружни сектор	Приватници
Пшеница	16,3	13,5	12,6
Кукуруз	21,8	18,4	16,7
Шећерна репа	169,4	195,4	192,2
Сунцокрет	10,0	9,3	9,3

Као што се види, чак извесни принос – као што је овај са сунцокретом – исти је и на СРЗ и на приватном сектору, па према томе може се закључити да је он исто тако још нижи, кад се узму услови под којим

[138] *„La nouvelle politique agricole de la Yugoslavie*, L'Economist", no. 24/5, у издању Documentation Française, No. 245, од 9. септембра 1952.

[139] Miloun Ivanovitch, *Le développement de l'agriculture yougoslave*, „Question actuelles du socialisme", No. 16, janvier-fevrier 1953, стр. 170.

[140] *Исто*, стр. 161.

се развијао приватни сектор у односу на сектор СРЗ. Да бисмо се и овом приликом подсетили колике су инвестиције примиле СРЗ, наведимо да је у задружни сектор инвестирано до краја 1952. године, дакле почев чак од 1945. године, 76 милина динара.[141]

Изградња економског карактера	8.908	милиона динара
Задружна домаћинства	3.091	милиона динара
Обнова сточног фонда	909	милиона динара
Воћарство и виноградарство	348	милиона динара
Опрема	1.472	милиона динара
Разно	338	милиона динара

Још један југословенски стручњак указује исто тако да су СРЗ подбациле у погледу приноса, пошто су трошкови производње, наравно, већи на државном и социјалистичком сектору: „Учешће тро шкова производње заједно са амортизацијом у укупној вредности производње износи за државни сектор 52%, задружни сектор 35%, приватни сектор 30% у просеку ФНРЈ са мањим одступањима по народним републикама и областима". „Сви досадашњи подаци показују да је сточарство у задругама слабо развијено. На пример, преглед по секторима даје за 1951. годину следећи број стоке на 100 ha обрадиве површине (обрачунато по подацима статистике):

	Коњи	Говеда	Свиње	Овце
Државна добра	11	17	130	71
СРЗ	10	18	15	76
Индивидуална газдинства	11	52	32	102
Окућница	7	158	260	402

Писац чланка вели да ови подаци показују „особито слабост задруга".[142] Али ми мислимо да треба подвући да сектор СРЗ показује слабост не само према приватним газдинствима, него и према окућници. Сточарство се, дакле, не само у СССР показало као најнеподесније за колективизацију него и овде у Југославији, где је ова без сумње извођена на један други, ако се тако може рећи, чак и „либералнији" начин.

Други статистички подаци исто тако веле да је принос по хектару опадао у СРЗ током колективизације као што је опадао у извесним тренуцима и у приватном сектору; пад је често био и у односу на приватни сектор:

[141] Др Артур Старц, *О пропорцијама пољопривреде у друштвеном плану за 1952*, „Економист", бр. 2. Београд. 1952. стр. 63/64.

[142] Економски институт ФНРЈ, табела 94, наведено у рукопису Bobrowski Czeslav, *La Yougoslavie*, стр. 238.

	Принос по хектару[143]			
	Година	Државна добра	СРЗ	Приватно
Жито	1949.	15.8	14.5	14.0
	1950.	14,0	10,6	10.0
	1951.	16,3	13,5	12.6
	1952.	10,2	8.5	9,3
Кукуруз	1949.	19.8	18,6	16.3
	1950.	13,7	10,4	9,0
	1951.	20,7	18.4	16.6
	1952.	9,9	7,4	6,1
Кромпир	1949.	88,3	94,3	88.0
	1950.	41.3	35,9	44.5
	1951.	82.7	71,5	71.8
	1952.	54.7	42,0	48.1

Поводом ових података, пише један страни посматрач, иначе пријатељ експеримента који се врше годинама над народима Југославије, да „је колективизација зауставила напредак пољопривреде за четири године".[144]

Без сумње, слом колективизације није поправио однос између СРЗ и приватних газдинстава. Један преглед јасно говори о томе, дајући податке за 1954. годину.[145]

	Однос између броја грла крупне стоке и површине пољопривредних газдинстава у 1954. години	
Газдинства	Величина	Грла крупне стоке по 1 ha укупне површине
Државна пољопривредна добра		0,24
СРЗ		0.23
Окућница		2.00
Приватна газдинства	до 2 ha	1.10
	2–5 ha	0,71
	5–10 ha	0,50
	10–15 ha	0,36
	преко 15 ha	0.24

Из прегледа који смо дали напред у погледу развоја производње житарица, кукуруза и кромпира, види се јасно да је пад приноса у погледу житарица, на пример, већи код СРЗ него код приватних газдинстава (код првих пао од 14,5 на 8,5, док је код других од 14 на 9,3). Исти је случај са кромпиром: док је пад приноса код СРЗ од 94,3 на 42,0, код приватних газдинстава је пад од 88,0 на 48. Из приказа стања стоке 1954. године код СРЗ и код приватних газдинстава појављује се сличан

[143] Czeslav Bobrowski. *Yougoslavie*, p. 238.
[144] Економски институт ФНРЈ, напомена 148.
[145] Рад Прве савезне конференције сељака-задругара, „Политика" од 2. марта 1949, реферат Мијалка Тодоровића.

феномен: сва приватна газдинства, без обзира на величину, имају више стоке него СРЗ, а просек је скоро двоструки: док СРЗ имају по 1 ha крупних грла 0,23, дотле приватна газдинства просечно имају 0,52.

Закључак. – Колективизација у Југославији почела је не само са великим обећањима него исто тако и са значајним резултатима у по гледу пољопривреде. Повећати принос СРЗ значило је повећати пољопривредну производњу уопште. Већ 1949. године комунистички руководиоци су веровали да су на путу напретка: „Додуше ми смо до сада, нарочито у прошлој години, постигли значајне успехе у пољопривреди. Сетвена површина достигла је предратну, принос по хектару такође је достигао и превазишао предратни десетогодишњи просек. Према томе и укупна производња у ратарству достигла је и нешто премашила предратни ниво. Такође је и сточарство углавном већ обновљено од ратног уништења. Ти успеси резултат су пре свега пожртвованог рада радног сељаштва (СРЗ) и помоћи коју је народна власт пружала радним сељацима на унапређењу производње и на јачању економског положаја ситних и средњих сељака".[146] Међутим, један енглески часопис[147] даје друге податке у погледу односа пољопривредне производње пре рата и после рата.

Промене у коришћењу земље 1938–1951.

	Површине у 1.000 ha			Промене 1951. у %	
	1938.	1949.	1951.	од 1938.	од 1949.
Пшеница	2.157	1.809	1.774	–18	–2
Кукуруз	2.842	2.274	2.378	–16	–5
Друге житарице	1.184	1.032	1.022	–14	–1
Културне биљке	187	515	388	–107	–25
Друге биљке	1.333	1.691	1.594	–20	–6
Укупно	7.703	7.321	7.156	–7	–2
Друге пољопривредне површине	6.734	6.693	6.744	*	–1
Укупне површине	14.437	14.014	13.900	– 4	–1

Ако се посматрају наведени подаци, види се одмах да је значајно повећање производње између 1938. и 1949. године било једино у области културних биљака. Пад производње пшенице износи 18%, кукуруза 16%, других житарица 14%, мада је смањење пољопривредне површине изведено само за 4%. Међутим, оно што је још теже из ове слике, то је чињеница да се пад производње тако исто показао и између

[146] *Op. cit.*, „Economist".

[147] Др Драгаш Кешељевић, у чланку *Титови економисти откривају пољопривреду*, у часопису „Наша реч", бр. 44, 1953, Париз.

1949. и 1951. године. Ту је производња културних биљака пала за 25% а једино се кукуруз повећао за 5%.

Ситуација са сточарством је нешто боља и то више између 1938. и 1949. него што је то случај између 1949. и 1951.

Други југословенски податак[148] каже да је између 1947. и 1951. пшенични принос мањи од предратног за 200.000 тона, принос кукуруза за 600.000 тона, масти за 20% и меса за 11%. Године 1953. принос је показао извесна повећања;[149] на пример, повећање жита за 8%, кромпира за 35% и шећерне репе за 144%, али је зато пад производње кукуруза за 10%, масти за 21% и меса за 11% мање од предратне просечне производње. Ови потоњи резултати су сасвим разумљиви, кад се узме да је и 1952 – после свих лоших искустава – југословенски режим инвестирао у пољопривреду свега 10 милијарди (од 170 милијарди за инвестиције укупно) и од тога за приватна газдинства само две милијарде. Године 1954. извршено је повећање, на тај начин што је од 15,3 милијарди за инвестиције на пољопривреду за приватна газдинства одвојено још увек само 2,3 милијарде.

La Documentation Française[150] закључује да се опадање пољопривредне производње бележи у доба организовања СРЗ. „У 1952. државна добра и задруге нису обрађивале више од 25% обрадиве површине и производња није престајала да опада. Као пример: између 1949. и 1952. сточни фонд, оваца и живине, опао је за око 12%. Југославија је 1952. године обрађивала мање површина него пре рата (скоро 500.000 хектара)".

Ни људи најнаклоњенији југословенском режиму и његовим експериментима не могу да заобиђу југословенску стварност у пољопривреди. „У погледу организације и производности рада, изгледа чак да оне (сељачке радне задруге) представљају један корак уназад, посебно тамо где административни органи власти изузетно дејствују", пише Czeslav Bobrowski.[151] „На крају, производност по хектару – упркос вишем квалитету земљишта и извесној надмоћности алата – остаје она иста у колективним добрима као и на приватним газдинствима". Бонификација земљишта није значајно напредовала; тракторски парк није много напредовао после 1947. године, када је добијена (од УНРРЕ) велика количина трактора; употреба вештачког ђубрива се повећала у односу на ону од пре рата, али је достигнута само 1/5 од оног што је предвиђено по плану. Оно што пак посебно подвлачи Bobrowski, то је чињеница да опадање производње пада баш у доба главног притиска колективизације: .

---

[148] Др Драгаш Кешељевић. *Југословенска привреда на почетку 1954. године*, у часопису „Наша реч", бр. 56, 1954.

[149] *Les Réformes agraires*, La Documentation Française, бр. 1878.

[150] Czeslov Bobrowski, *Jugoslavie*, стр. 236, 237, 240 (рукопис је доцније објављен у Паризу).

[151] *На курсу за инструкторе СРЗ*, „Борба" од 7. октобра 1946.

Опадање производње у доба колективизације							
Година	Обрађена површина у хиљадама хектара	Жетвена површина у хиљадама хектара		Сточни фонд у хиљадама			
		Пшеница	Кукуруз	Коњи	Говеда	Свиње	Овце
1948.	9.627	1882	2366	–	–	–	–
1949.	9.881	1785	2232	1050	5264	4127	11649
1950.	9.809	1781	2207	1097	5235	4287	10042
1951.	9.767	1760	2358	1095	4729	3911	10273

Најмање обрадиве површине било је 1948. и 1951. године, док је производња жита била најнижа 1951. а кукуруза 1950. године. Коња је било најмање 1949, говеда 1951, свиња 1951, док је оваца било најмање 1950. године. Иако резултати колективизације нису били катастрофални на сектору сточарства као што су били у СССР, јасно је ипак из ових прегледа да је са колективизацијом, са установама СРЗ, настао општи пад пољопривредне производње а посебно били слаби резултати у погледу приноса на самим СРЗ.

Уместо да постигне своје циљеве које су одредили југословенски руководиоци – 1) да покажу повећање приноса на колективним добрима у односу на приватна, и 2) да учествују у општем повећању пољопривредне производње – СРЗ су показале да, онако како су стваране са чисто политичким циљевима у смислу социјалне трансформације села, не могу да осигурају опстанак самима себи а још мање да ојачају пољопривредну производњу.

5. ПРОБЛЕМИ СЕЉАЧКИХ РАДНИХ ЗАДРУГА

Сасвим је разумљиво да оваква колективизација, каква је спровођена у Југославији, мора да створи низ најразличитијих проблема. У земљи заостале производње, истрошене окупацијом и грађанским ратом, са најразличитијим квалитетом земљишта, са необично развијеним пољопривредним индивидуализмом, са привредним општим сиромаштвом, са политичким отпором режиму који спроводи ту колективизацију итд., морало је доћи до најпротивуречнијих појава. Те појаве су ударале по колективизацији час с једне час с друге стране. Режим је својим непознавањем проблема и својим доктринарством само олакшавао овај развој. У доба потпуног подражавања совјетског колхоза није било плаћеног управника задруге. У доба тзв. либерализације економије уводи се плаћени управник. Стално се говори да не треба употребљавати административне мере (у комунистичким земљама ту треба видети најобичнију политичку власт, поред других), али сам Кардељ и 1953. признаје да су се те „административне" мере стално употребљавале, и посебно у доба „демократизације економије" између 1951. и 1953. Марксисти на власти, стаљинисти и титоисти, изгледало би, не признају економске законе, те тако ни југословенски руководиоци нису никако долазили до става да је и совјетска колективизација, иако није донела задовољавајуће резултате, имала много боље услове за свој развој него што је то случај са условима у Југославији.

Основни проблем сељачких радних задруга: недостатак земље и машина, расцепканост поседа. – У првој фази колективизације (1946–1948) – која ни теоријски ни практично није била колективизација – у СРЗ су улазили спонтано они сељаци који нису имали довољно земље ни алата, па било да су то нови аграрни интересенти и колонисти, било да су то стари предратни беземљаши. Њихов улазак је имао јасан економски циљ: добити још земље (која се првенствено давала „социјалистичком сектору" после аграрне реформе) и добити алатке, уз све остале повластице од државе. Међутим, чињенице говоре да су се

државне финансије налазиле у таквом положају да држава није могла дати у потребној мери пољопривредне машине, а било је илузија очекивати да ће земљишни фонд порасти у тој мери да се може имати потребна количина земље за права колективна газдинства.

Већ 1946. године бележи се да мали број породица образују СРЗ. „Насупрот великим задругама у Војводини (део Панонске равнице на северу Југославије), које броје и преко стотину породица, наше задруге (у Македонији) су мале, просјечно са 20–25 породица.[152] Оно што је битно у томе није број породица него број хектара који оне уносе у задругу. Шеф југословенске колективизације, Тодоровић, жали се крајем 1948.[153] да је прва слабост СРЗ баш то што су малобројне СРЗ састављене од ситних сељака; до јуна 1948. године падало је на сваку СРЗ просечно 52 домаћинства. „Просечно једна задруга има 277 ha земље, што на један дом чини 5,2 ha. Овај последњи број одговарао би приближно просечном сељачком поседу у нашој земљи, али је он постигнут на тај начин, што је држава доделила задругама део земље и што су задруге саме освајале нове површине разоравањем утрина". (Јасно је да су те утрине припадале целом селу, претпостављале колективну испашу. Недостатак ових утрина, које су СРЗ противправно присвајале, утицаће врло рђаво на сточарство баш у годинама колективизације). С друге стране, додаје Тодоровић, те СРЗ имају сувише парцела, тј. да је свака задруга у Србији просечно имала по 116 разбацаних парцела. Расцепканост поседа био је други значајан факат. Један други податак је озбиљнији: у задрузи „Дукице Граховац" у Босни и Херцеговини, на 200 ha земље, што их поседује ова задруга, има 500 разбацаних парцела.[154] Иста информација даје просек домаћинстава у оквиру СРЗ:

	1948. година	1949. година
Југославија	46	50
Република Србија (без В.)	23	–
Република Хрватска	23	26
Аутономна Покрајина Војводина	128	125

Пораст просека 1949. године разумљив је, јер се притиском гоне и они сељаци у задруге који имају веће поседе, тј. око 10 ha и више.

Са пољопривредним машинама, положај није никада био добар. Чак 1953. године признаје један режимски часопис[155] да слика са бројем трактора у свету изгледа овако:

[152] М. Тодоровић пред Народном скупштином 27. децембра 1948, објављено у часопису „Наше задругарство", број 1, 1949.

[153] Димитрије Бајалица, *Омасовљавање малих СРЗ – услов њиховог даљег развитка*, „Народно задругарство", јуни-јули, бр. 6/7, 1949.

[154] „Наша стварност", бр. 4, стр. 92, априла 1953.

[155] Едвард Кардељ, *Задаци наше политике на селу*, „Комунист", бр. 2, март 1949, стр. 51.

	Број трактора на 1.000 ha	Доходак по глави становника (у доларима)
САД	22	преко 900
Француска	5,5	450–600
СССР	2	300–450
Бугарска	1	испод 200
Југославија	0,7	испод 200
Шпанија	0,6	испод 200

Кардељ изјављује 1949. године да је Југославија имала свега 6.500 трактора а од тога 1.600 приватних,[156] и додаје, пошто су извесни трактори неупотребљиви, треба рачунати да на један трактор у Југославији дође по 1.500 ha.

Какво је стање после деколективизације? Сигурно горе, у основи, него 1949. из простог разлога што су из СРЗ излазили углавном сељаци који су унели нешто земље. Истина, држава је новом аграрном реформом 1953, ограничавајући приватни посед на 10 ha, подарила нове комплексе за СРЗ, али је тај допринос још увек далеко од потреба. С друге стране, број машина у СРЗ повећао се, без сумње.

Окућница. – Окућница је била врло значајна у тренуцима кад је притисак режима био озбиљан у погледу гоњења сељака у СРЗ. Сељак је гледао да сачува што већу окућницу, да се њој првенствено посвети а да преостало слободно време остави за задружно имање, да гаји на окућници основне намирнице (жито), да на окућници сачува што више стоке (преко дозвољене мере законом или задружним правилима).

На окућници треба гајити оно што се „не може добити од задруге": сточна храна, воће и поврће. „Неправилно је, рецимо, гајити на окућници пшеницу, кукуруз и шећерну репу".[157]... На првој савезној конференцији сељака-задругара, жали се сам М. Тодоровић[158] да „окућница не сме да се супротставља задрузи, да се развија на рачун задруге", „да окућница није основни извор прихода задругара – његово главно газдинство јесте задруга". „У неким задругама готово код свих задругара има на окућници по две три краве, више свиња и оваца – дакле више него што им је потребно и што је дозвољено".

Одмах после овог излагања, појавио се у једном београдском листу дуги уводни чланак *Окућнице задругара и привредни развој СРЗ*".[159] У томе чланку, поред указивања на грешке, дају се упутства како треба установити окућнице: (а) према величини домаћинства и квалитету земљишта, у границама од 1/4 до 1 ha; (б) за окућницу оставити земље лошијег квалитета; (в) окућницу одредити према унетој земљи – ако у СРЗ уноси само 1,5 ha, не може тај сељак добити за

[156] Инж. Војин Поповић, *Однос задружног и личног газдинства у СРЗ*, објављено у часопису „Народно задругарство", април 1948.

[157] „Политика" од 2. марта 1949.

[158] „Политика" од 19. маја 1949.

[159] „Политика" од 18. јануара 1949, чланак *Окућнице и развој СРЗ*.

окућницу 1 ha. (У селу Пољанци, срез Славонски Брод, на пример, једна задруга је образована пошто су чланови унели 74 ha, а за окућницу оставили 29 ha). Писац чланка саветује да се за домаћинство од три члана даје окућница од 40 ара (1 ар представља 0,01 ha), с тим да се на сваког новог члана додаје по 5 до 10 ари, да окућнице у пасивним крајевима износе највише 1/2 ha, итд. Али, питање окућнице није само питање земље, већ и питање стоке. „Још више него земљу, сељаци при уласку у задругу теже да задрже стоку, нарочито крупну". Како Угледна правила у почетку нису утврдила количину стоке, многе СРЗ утврђивале су ту количину по свом нахођењу.

Међутим, по писцу, постоји и супротна тенденција. Ако прву воде сељаци, ову другу треба да воде државни и партијски руководиоци. Наиме, неке задруге нису дозвољавале уопште да сељак задржи окућницу, нарочито у Македонији и Босни, па чак и у Словенији.

Поред проблема о гајењу основних биљака на окућници, писац указује на размер радних дана на окућници и радних дана на задружном имању. Анкета извршена у 15 задруга у Хрватској показује да је просечно од једног домаћинства дато на окућници по 574 а на задружном имању по 5.425 радних дана. „У ова 574 радна дана нису урачунати ситни послови на личном газдинству, а ни то да задруга у већини случајева својим задругама пооре окућнице задругара".

Проблем окућница постајао је све сложенији. „Ретко који проблем – вели Т.В. (Тодор Вујасиновић?) – у сељачком радном задругарству да је толико узнемиравао духове, уносио незадовољства или, доводио до смирења колико начин решавања, управо одмеравања окућнице. А то је и разумљиво. Још ненавикнути на нови начин живота, задругари су се у великом броју случајева грчевито држали окућнице, гледајући у њој ослонац и везу са оним старим што је још тињало у њима".[160] Док су у Македонији 1949. године окућницу схватали само као терен на коме се налазе зграде за становање, дотле су у Босни и Херцеговини „окућнице обухватиле површину знатно већу него што су то правила предвиђала, а било је случајева да је неким задругарима остављено толико земље да су они могли живети скоро и без рада у задружном задругарству". У Србији и Словенији сељаци су гледали да за окућницу оставе оно што имају као најрентабилније земљиште – винограде и воћњаке. „У неким задругама често се може чути да задругари слабо долазе на рад, а то је, готово увек, онда кад раде на својим окућницама". Иако задругари, често против прописа а често и по прописима, добијају разне услуге од СРЗ за своје окућнице, ипак они своју робу са окућнице продају независно „мимо своје задружне продавнице".[161]

[160] „Политика" од 27. маја 1951. у чланку *Откуд још увек високе цене пољопривредним производима*"?

[161] „Политика" од 19. маја 1949.

У чему је проблематика окућнице?

„Док премалене окућнице отежавају омасовљавање задруга и лоше утичу на побољшање животног стандарда задругара – превелике окућнице наносе штету и задрузи и самим задругарима. За велике окућнице везује се радна снага. Због тога се дешава да, због обраде окућница, задружна поља остају необрађена или се радови не извршавају на време".[162] „Све дотле док задругар гледа на своју окућницу као на извор прихода, а не као допуну задовољавања сопствених потреба, он ће рад на окућници претпостављати раду на задружној њиви".[163]

У стварности, поставља се питање: зашто је сељак све поверење имао у окућницу а не у задружно имање? Па зато што је видео да производња на задружном имању не зависи, с једне стране, само од његових напора него и од државног плана, а с друге стране, сељак је окућницу осећао као „своје" и залагао се далеко више него за земљу коју је препустио, против своје воље, властима.

Држава према сељачким радним задругама. – Ми смо из ранијих излагања могли да закључимо да су државне власти обасипале СРЗ повластицама. Међутим, то је само једна страна медаље, то је био онај значајан маневар режима да се сељак привуче у СРЗ. Али, с друге стране, државна власт је имала намеру да све те повластице кад-тад повуче. Многе је и успела.

Већ у почетку колективизације тај проблем експлоатације СРЗ од државе био је јасан за многе. „Подршка, коју предузећима за откуп пружају органи власти, чисто је опортунистичког карактера: да би што лакше одговорили задатку откупа, срески одбори прво ударе по СРЗ, јер им је ту најлакше, односно сигурни су да неће наићи ни на какав отпор. Овакав однос органа власти према СРЗ није само по питању откупа, него и по свим другим задацима, а нарочито по питању мобилизације добровољне радне снаге и запрега. Редовно је да у свим масовним акцијама највеће терете носе СРЗ".[164] Иста расправа иде даље и указује на то да су СРЗ продавале своју робу само по везаним ценама држави, док је индивидуални сељак продавао на исти начин један део својих производа а остали део продавао на слободном тржишту. Кардељ сматра да је реч о свести чланова СРЗ, коју „често државна и задружна трговачка предузећа злоупотребљавају. Често се у СРЗ-у плаћа нижа цена него индивидуалним сељацима, и то како за производе који не спадају у обавезан откуп, тако и за слободне вишкове производа који су обухваћени обавезним откупом". Кардељ наводи пример – између осталих – да су СРЗ 1948. године уговориле продају шећерне репе 100 kg по 72 динара, а да је са приватницима уго-

[162] *Добра организација је услов за напредак* СРЗ, у „Политици" од 2. јуна 1950.

[163] Едвард Кардељ, *Задаци наше политике на селу*, „Комунист", бр. 2, марта 1949, стр. 64.

[164] Чланак поводом Пленума Главног задружног савеза ФНРЈ – *Шта омета привредни развој задруга* у „Политици" од 25. априла 1951.

ворено за исту количину: 16,5 динара, 3 kg резанаца и по 1,5 kg шећера, а зна се да је у то време 1 kg шећера стајао 106 динара.

Занимљиво је навести мишљење о томе због чега СРЗ не напредују у довољној мери. „Тако су задруге, у неким случајевима, престале да буду привредне организације самих сељака и постале нека врста прирепка државних привредних организација. У таквим условима, задруге нису биле у стању да јаче развију своју делатност, нити да помогну јачање производње на газдинствима својих задругара. А то је неминовно морало довести до слабљења задружног угледа на селу и упућивања сељака на старе путеве у производњи и продаји".[165] Друга расправа наводи извесне проблеме финансијске политике које су негативно утицале на развој СРЗ. Ту се помиње проблем двојаког тржишта – за СРЗ само државно тржиште а за индивидуалног сељака и слободна пијаца, па се наставља: „Или, на пример, све до данас неки финансијски прописи били су такви да су банке забрањивале СРЗ да своја властита новчана средства могу користити како саме желе".[166] Сличне проблеме покреће још једна расправа од стране руководилаца колективизације у Србији: „Многе задруге биле су превише оптерећене откупом, од њих се захтевало да своје производе продају на тржишту испод њихове вриједности. Таквом политиком задруге су често остајале без потребних фондова, а понекад се задирало и у основне потребе задруга и задругара... Томе треба додати и друге појаве, да су неки финансијски органи на своју руку оптерећивали задругаре порезом не само по приходима с окућнице него и по приходима из радног дана".[167]

Међутим, што је до овог односа у пракси дошло између државе и СРЗ, криви су најпре руководиоци режима који су изрично наглашавали да „од својих прихода, тј. од укупне производње СРЗ (у новцу и натури), СРЗ треба пре свега да изврши обавезе према држави...".[168]

Тешко је овде раздвојити стварност од политичких маневара режимских руководилаца, али без сумње остаје чињеница да је свако могао да увиди да СРЗ нису самостална привредна предузећа, створена у оквиру привредног плана државе, већ да је реч о инструментима колективизације на селу, с једне стране, а, с друге стране, о снабдевачима привредне организације режима најјефтинијим пољопривредним производима. Никада се, наиме, није дала могућност, у току колективизације, да се СРЗ заиста не само економски ојачају него и привредно осамостале. И то је био један од проблема развоја СРЗ.

Социјално-здравствени проблеми. – Шта бива са сељацима који, већ у старости, уносе земљу у задругу и ускоро постају неспособни за

---

[165] Радован Пантовић, *За даље развијање и јачање СРЗ*, „Борба" од 16. јула 1951.

[166] *О актуелним питањима СРЗ*, радио-изјава Моме Марковића објављена у „Борби" од 19. јула 1951.

[167] Мома Марковић, *Рад и задаци*, „Комунист", бр. 2–3, март–мај 1950, стр. 132.

[168] „Словенски порочевалац", од 28. марта 1951. наведен у публикацији *Српски национални проблеми* од Д. Тошића, 1952, Париз, стр. 190.

рад, па их према томе СРЗ не награђује? Шта бива са сељацима који желе да се лече, а њихова лична средства, сведена углавном на окућницу, не дозвољавају никакву здравствену заштиту? То питање утолико бива теже што је здравствена ситуација Југославије, после рата и у току самог режима, постала врло озбиљна. Године 1951. један комунистички лист Словеније[169] објавио је да је у Србији 31%, у Босни и Херцеговини 56%, у Црној Гори 15% и у Македонији 29% становника болесно од туберкулозе...

Да је проблем неосигураних сељака старијих година био озбиљан види се и по томе што га је сам Тито морао покренути у једном свом политичком говору у Нишу: „На пример, муж и жена или појединац унели су у задругу приличну имовину коју су они и њихови преци стекли у низу година, проливајући свој зној, а сада не могу да раде, и, према томе, немају од чега да живе. То је неправилно, недемократски, несоцијално".[170] Вођ комуниста Македоније Колишевски види у социјално-здравственом проблему СРЗ и разлог за иступање из њих: „И нерјешавање социјалних проблема у задругама, то јест помагање старих и немоћних, мајки с много дјеце, болесних и слично, исто је тако утјецало на један дио задругара да тражи иступање из задруге".[171]

Свако мора да постави овде неко друго питање. Зар није задружним правилима и законом од 1949. установљен тзв. здравствено-социјални фонд? То је тачно, али је тај фонд – 1% најмање од укупних прихода – био потпуно недовољан, а с друге стране многе задруге су у овај фонд уносиле мање од предвиђеног постотка.[172] Тако се из ове последње информације сазнаје да је једна задруга, у околини Београда у селу Реснику, „29. новембар", унела само 6.000 динара. За другу задругу – „Александар Ранковић" у Рипњу, Србија – која је имала 23 неспособне особе за рад, речено је да је унела у социјални фонд само 5.783 динара, итд.

Треба претпоставити то да су озледе на раду са машинама биле многобројне, мада за то нема података – из простог разлога што је ова појава задавала бриге и у самим индустријским предузећима. Заштита на раду била је потпуно слаба, с једне стране, зато што за њу није било разумевања, а с друге стране, зато што се ни сама радна снага, која је до тада употребљавала најпримитивнија средства – није много интересовала. Зато је југословенска влада била донела посебан правилник о социјалном осигурању чланова СРЗ, о чему смо већ писали. Међутим, пре ове владине мере, Главни задружни савез је издао упутство да се необезбеђеним члановима СРЗ исплаћује извесна помоћ „у висини уне-

[169] „Борба" од 7. јула 1952.
[170] На Првој скупштини Задружног савјета Главне дирекције за задружну пољопривреду Македоније – у „Борби" од 17. јула 1951.
[171] Чланак *Социјално осигурање чланова СРЗ*. у „Борби" од 17. јула 1951.
[172] „Борба" од 21. маја 1952.

сене имовине у задружну својину".[173] Међутим, како ово упутство није било поштовано од већине задруга и задружних управа, то је и влада морала донети поменути правилник.

Проблем социјално-здравствене заштите био је од изванредне важности у доба кампање за улазак у задруге. „Како задруга може за њих да буде привлачна снага, кад они виде своје комшије који су унели земљу у задругу, а сада – због старости и изнемоглости – немају од чега да живе. Морају на задружним скупштинама такорећи да кажу све што једу и облаче да би добили помоћ... Карактеристично је у том погледу да је Главни извршни одбор Војводине добио неколико стотина молби старијих сељака у којима траже да своју земљу дају другоме с тим да их издржавају док су живи. То указује на чињеницу да сељаци виде већу сигурност за своју старост код индивидуалних сељака него у задрузи".[174]Кад је овакво стање било у Војводини, где су приходи задруге били несравњиво већи него у другим областима због одличног квалитета земљишта и поседовања машина, како је могућно било да остарелим и онемоћалим задругарима исплаћују извесне помоћи оне задруге у планинским и сточарским пасивним крајевима које су биле у сталном дефициту?

Проблем награђивања. – Чињеница, да у прва три типа СРЗ земља остаје у задружној својини и да се може изузети, значила је, без сумње, много. Али, одмах друго питање које су сељаци постављали, било је оно о награђивању. Међутим, проблем награђивања није био тако једноставан: да ли треба да се врши само у натури, или у натури и новцу; основа за награђивање треба ли да буде „радни дан" (трудноћа, а по извесним теоретичарима слично „трудодану") или пак извршени рад; вредност тзв. радне норме; значај аванса, предујма, итд.? Државне власти и Партија, иако су у врховима посвећивали много пажње у теоријском смислу овим проблемима, нису могле да утичу на ниже партијске и државне власти које су спонтано организовале систем награђивања чланова СРЗ. Тако је проблем награђивања постао један од главних узрока слабљења колективизације и, потом, растурања СРЗ.

Већ крајем 1946. године државне власти почеле су борбу за увођење система награђивања. Како овај није био утврђен ни законом ни предвиђен другим прописима, све је зависило од упутстава, критике и наредаба државних власти. Тако се у једном чланку[175] наводи пример како се предујам дели члановима СРЗ не према радним данима већ према броју чланова домаћинстава. У другој задрузи, делио се предујам према радним данима, али се радни дани нису мерили према квалитету рада, према „учинку", већ према временском мерилу. Тако је био изједначен рад најпростијег радника и рад најстручнијег у СРЗ. Радна норма

---

[173] Чланак *Ренша у задругама Војводине* у „Борби" од 7. августа 1952.

[174] *Увођење норми и подизање стручних кадрова за плански рад и учвршћење СРЗ*, чланак у „Борби" од 10. децембра 1946.

[175] Мома Марковић, наведени текст *Рад и задаци*, стр. од 132 до 139.

– утврђивања унапред потребног рада у једном временском року и са извесним одређеним радним ефектом – била је уведена у многим задругама и она је, према извештачу у наведеном чланку, охрабрила извесне сељаке да уђу у СРЗ.

Социјалистичко начело награђивања – од сваког према његовим способностима, свакоме према раду – било је наглашавано од почетка у СРЗ. Али су чл 43. и 44. Угледних правила прописивали да се награђивање врши на крају године.[176] Ту је већ, без сумње, постојала опасност с обзиром на недостатак стручних административних кадрова у СРЗ. С друге стране, режимски руководиоци су указивали на то да радни дани не могу бити на исти начин наплаћивани, тим пре што и сами они могу бити разне дужине, према разним временским периодима. Има радних дана који по природи трају дуже; у доба летњих радова, радни дани су дужи него обично. Међутим, сав овај посао је постао толико компликован да је, с једне стране, захтевао безбројни стручни кадар; с друге стране, омогућавао је врло широко тумачење – на пример: какав је учинак појединог радника? А потом питање разноликости земљишта? Један од стручњака за колективизацију у Хрватској Буковић[177] објавио је табелу из које се јасно види како су употребљене разне количине радних дана за исту врсту послова:

Име задруге	Пшеница		Кукуруз		Кромпир	
	Радних дана	Просечни принос по ha	Радних дана	Просечни принос по ha	Радних дана	Просечни принос по ha
„Слога"	17,7	1.500	28	1.900	44,9	7.500
„Јединство"	26	1.200	54,5	2.500	80,5	7.000
„Искра"	17,5	1.200	33	1.700	82	12.000
„А. Бибер"	22.6	1.400	42,8	1.700	70	11.000
„М. Почуча"	29,5	900	–	–	105	10.000
„Сава"	26,6	1.000	54,5	1.600	80,5	5.000

Разлике су често врло велике како у погледу употребљених радних дана тако и у погледу приноса. Друга информација указује на чињеницу да су често разлике и за преко 100%.[178] Тако је СРЗ „Моша Пијаде" утрошила 1950. године 30 радних дана по једном катастарском јутру (једно јутро: 0,57 ha) а задруга „Нови живот" 37 радних дана, не

[176] Реферат Ивана Буковића у „Борби" од 12. децембра 1951.

[177] Петар Бајић, *Неки проблеми СРЗ среза новосадског*, часопис „Социјалистичка пољопривреда", број 2, фебруара 1951.

[178] Димитрије Бајалица, *Пета година СРЗ*, часопис „Социјалистичка пољопривреда", број 2, фебруара 1951.

рачунајући ту виноград и капиталну изградњу. Међутим, задруга „Нова Бачка" – на истом војвођанском терену – потрошила је само 13 радних дана на једно јутро, а задруга „Победа" само 14 радних дана. Просечно је у новосадском срезу потрошено на 1 јутро по 23 радна дана, а по мишљењу писца чланка није потребно више од 18 радних дана.

Међутим, проблем награђивања иде даље, јер се поставља питање колико радних дана може да има један члан СРЗ и колико има у стварности. Кад се дође до ових података, онда се стварност југословенске колективизације отвори као бездан и покаже неминовност фаталног слома тог режимског експеримента. Један од српских стручњака за колективизацију Бајалица[179] признаје да је 1949. године на једног способног члана СРЗ долазило годишње просечно само 104 радна дана. Ту се одмах појављују три питања: зашто је тако слабо искоришћена радна снага; зар то не показује потпуну неразвијену производњу; зар се не говори о сувишку радне снаге у СРЗ? Други податак вели, вероватно за 1951. годину, да је просечно на сваког члана СРЗ у Југославији падало по 135 радних дана.

„Руководства задруга, инсистирајући на потреби да задругари више раде за 'идеју' него за појединца–задругара, разорили су личну иницијативу у задругама. Сељаци задругари радили су радије у породичним групама него у бригадама, радници задругари радили су по осам сати дневно, а рад није био награђиван по каквоћи рада него по времену проведеном у задрузи".[180]

Да је проблем сувишка радне снаге – о коме ћемо тек говорити – постао горући, види се не само по људској снази него и по машинама. Поменути Буковић у поменутом реферату сматра да се у пољопривредној производњи може остварити 160–180 радних часова годишње. Међутим, и он даје податке по којима се види да у једном селу у хрватској – Доње Селиште – отпада на једног члана СРЗ 13 радних дана у току године... Буковић иде и даље и показује како, с обзиром на различност потребе за радним данима, постоји огромна разлика у вредности радних дана. Дешавају се најконтрадикторније ствари. „... Они који више раде добијају мању зараду него они који се не залажу. Задругар у Монтрињу, који ради 132 дана, добија 44.155 динара, док онај у Удбини, који ради два пута мање (59 радних дана), добије 6.000 динара више (51.390 динара)..."

А проблем машина показао је један други задружни стручњак[181] У Словенији је – вероватно до 1952. године – смањена сточна запрега за 45% и замењена машинама. „Међутим, и поред ових знатних промје-

---

[179] Часопис „Problèmes économiques", извод из „Economist", број 245, од 9. 9. 1952, Париз, стр. 23.

[180] Павић, Б., *Механизација у задругама Хрватске*, часопис „Ekonomska politika" од 26. фебруара 1952, број 48.

[181] *О актуелним питањима СРЗ*, радио-изјава М. Марковића у Београду, 19. јула 1951.

на не бисмо могли рећи да су ступањ механизације и њено коришћење у задругама потпуно задовољавајући. Напротив, непотпуно коришћење трактора и постојећег броја прикључних машина доводи у низу задруга у питање не само рентабилитет истих, већ су често услуге трактора скупље од запрежних услуга".[182] Овај писац показује како се једино за орање и жетву употребљавају машине и то увек у мањој мери него што је то могућно. Међутим, остали послови (тањурање, дрљање, сетва) врши се у далеко мањој мери. Узмимо рецимо дрљање:

Срезови	Дрљање	
	Извршено по ha	Могуће по ha
Ораховица	72	1331
Валпово	125	3080
Дарувар	50	930
Винковци	603	3960
Пула	6	157

Исти писац долази до закључка да је у Хрватској трактор имао далеко испод 100 радних дана, иако је могућно да их има од 110 до 160.

У развоју најчуднијих противуречности на свим плановима југословенског режима, ево још једног у вези с пољопривредним машинама у задругама . „Борба", главни партијски орган, од 3. јуна 1952. саопштава да у депоу има толико пољопривредних машина да би био потребан један простор од 75.000 m^2 за њихово паркирање. У истом чланку се вели, да се на извесним газдинствима Босне, Херцеговине, Црне Горе и Македоније још увек оре дрвеном ралицом... Југословенски сељаци избегавају да купују југословенску робу, пољопривредне машине у овом случају, јер је скупља а по квалитету слабија. Влада је морала од једне грешке да прави другу. Пошавши од гледишта да треба ту залиху пољопривредних машина по сваку цену распродати – а његова вредност је износила више милијарди – влада је смањила цену роби а одлучила да разлику попуни из државног буџета. Цене овим машинама утврђене са наниже од 50% од праве њихове вредности. Многи задругари, а и приватни поседници, покуповали су више машина него што им је потребно надајући се да их једног дана, кад им цена скочи, препродају... Из скоро сваке државне мере произлазе шпекулације у СРЗ, о којима ћемо посебно говорити.

Посебно питање награђивања је питање паушалног награђивања. То је општа појава у СРЗ у односу на управни персонал. „Многе задруге награђују паушално особе запослене у задружно-администра-

[182] „Борба", од 14. јануара 1952.

тивно-управном апарату. У Војводини, на пример, иако је тамо најбоље стање, још увек се 3.000 бригадира награђују паушално. У сељачкој радној задрузи у Старим Загоричанима, у Кумановском котару, председник радне задруге прима паушално месечно 36 радних дана, књиговођа 30, помоћни књиговођа 30, магационер 28, а донедавно су и 10 бригадира били паушалци и примали 32 радна дана месечно".[183] Поставља се посебно питање: како изгледају радни дани обичних радника кад радни дани председника задруга прелазе 30? На то ћемо питање покушати да одговоримо у поглављу – о проблемима бирократије у СРЗ. „Исто тако у задругама се налазио и несразмерно велики број паушалаца – каже се на партијској конференцији у Белом Манастиру. У задрузи '15 март' у Сузи било је 16 паушалаца, а у задрузи 'Сара Бертиц' у Дарди, они су имали током године просечно 'зарађених' по 480 'трудодана' док су остали задругари имали само по 180 трудодана просечно. Зато није случај што су баш у овим задругама постојала највидниja колебања и да су ту поднете прве молбе за иступање из задруга".[184] Главни партијски орган хвали се још увек 1952. године како је у седам задруга смањен број паушалаца у односу на 1951. годину од 120 дневно на 64.[185]

Шта значи паушално награђивање? Не може се систем СРЗ одржавати без паушалаца. А кад се узме у обзир да административно особље, односно руководиоци, представља паушалце, јасно је да то паушално зарађивање долази у сразмери са постигнутом радном дисциплином и искоришћавањем радне снаге сељака.

Вишак радне снаге и пољопривредне машине. – Постојање вишка радне снаге (пренасељеност села) забележено је далеко пре рата, и сви маневри комунистичког режима да некога убеди, да аграрна реформа може да реши социјално и економско питање сељака, били су и остали маневри. Други маневар је био указивање на индустријализацију. Међутим, њен процес развоја није могао да апсорбује људску снагу у тој мери у којој су многи предвиђали. Треће, већ сама кооперација у оквиру СРЗ и употреба извесних машина морала је само повећати вишак радне снаге у пољопривреди. Како тај вишак радне снаге није имао куд да иде – осим у војску – то је ово питање СРЗ постало рак-рана југословенске пољопривреде!

Питање пољопривредних машина постављало је исто тако широку проблематику. С једне стране, требало их је набавити. Оне су, пак с друге стране, само повећавале вишак радне снаге. Али, поред машина, требало је имати стручно особље. Машине су најпре предате машинско-тракторским станицама, тако да и опште задруге буду у за-

[183] „Борба" од 14. јануара 1952.
[184] Уводник *Путеви развитка нашег села* у „Борби", од 28. маја 1952.
[185] Борба" од 7. јула 1952.

висности од државе, па и СРЗ, наравно. Међутим, доцније су ове станице растурене и с циљем, охрабрења СРЗ, предате њима. Међутим, из више разлога ове машине су добрим делом испропадале, а у доба деколективизације доживеле велика оштећења због саботерских и осветничких поступака сељака.

Вишак радне снаге осећао се у Југославији од почетка колективизације, али је постао очевидан и за теоретичара и бирократе кад су задруге почеле да воде тзв. привредни рачун. Сам Тито у поменутом говору у Нишу[186] изјављује да у неким СРЗ сељаци раде само 70 дана годишње и да „то није корисно за нашу социјалистичку земљу". На IV конгресу Социјалистичког савеза радног народа Хрватске, вођа хрватских комуниста, Бакарић, дошао је до прорачуна да је у једној задрузи, са потребном механизацијом, од 1.400 способних чланова, било избачено као непотребно од 1.100 до 1.200 чланова. „Ови су људи постали незадовољни, вели Бакарић, како је требало и очекивати, и почели тражити – ликвидацију СРЗ".[187] Већ смо напоменули да је број радних дана чланова СРЗ по свим републикама далеко нижи од просека. Вођ комуниста Македоније хвали се што чланови у СРЗ Македоније имају 141 радни дан годишње, „тако да наши задругари (у Македонији) имају при садашњим условима више корисних радних дана него што је то случај са другим републикама".[188]

Запањујући пример вишка радне снаге у СРЗ, па и у пољопривреди Југославије уопште, дао је др Душан Чалић.[189] „Цифре нам говоре да је СРЗ и то таква, која је типична за наше стање, у 1951. години посједовала 155 ha земље, коју су обрађивала 83 за рад способна човјека. Из тога излази да на 100 ha земље ради 53 човјека или да један радно способан човјек обрађује 1,80 ha. Насупрот томе, у Америци два човјека обрађују више од 100 ha земље. Према томе слиједи закључак да ми имамо и сувише радне снаге у пољопривреди која тамо није потребна, док приходи нису велики, а када се раздијеле на све оне који треба да живе од тог земљишта, разумије се да они и не могу бити велики".

Из овог примера дошло би се одмах до закључка да је недостатак машина велики у југословенској пољопривреди. И то је без сумње, али проблематика није само ту. Има и противуречних појава. Иако је потреба југословенске пољопривреде за машинама тако јасна, ипак пољопривредне машине у Југославији нису довољно искоришћене а често и нису стављене у промет. Зашто? То су посебна питања.

---

[186] „Борба" од 6. априла 1953.

[187] Др Душан Чалић, *Економска проблематика на VI конгресу СКЈ*, у часопису „Економски преглед", бр. 6, Загреб, 1952.

[188] Чланак *Увођење норми и подизање стручних кадрова за плански рад и учвршћење сељачких радних задруга*, у „Борби", од 10. децембра 1946.

[189] Др Бранко Степановић, *Финансијски планови и СРЗ*, „Наше задругарство", број 5, маја 1949.

Планирање и стручни кадар. – Планирање је било уведено од почетка у СРЗ, тј. од 1946. године, са првим тзв. Угледним правилима у СРЗ. Ми смо те планове већ навели. С друге стране, планирање ће се појачати са последњим периодом колективизације, од 1951. године, када је успостављен тзв. привредни рачун – израчунавање унапред потребне радне снаге, прорачунавање вредности свих средстава за производњу и, према томе, израчунавање платног фонда. То начело рентабилитета требало је исто тако да уклони вишак радне снаге у пољопривреди и посебно у СРЗ. Према томе, СРЗ су захтевале две врсте планирања: једно техничко-финансијско, а друго финансијско-привредно планирање. За прво планирање, држава је морала да организује читаве курсеве које су посећивали председници и бригадири СРЗ. Друго планирање, међутим, било је више него сложено. Оно се није могло изводити помоћу стручног кадра на самом терену него су централне власти појединих република стварале шеме по којима су СРЗ покушавале да начине свој „привредни рачун", односно организацију, своје финансијско-привредно планирање.

„... Увођење норми у плански и организовани рад у задрузи захтева стручне кадрове, потребни су стручно оспособљени руководиоци задруга и бригадири, који ће правилно примењивати и контролисати испуњење норми и добро организовати задружно газдинство. Показало се да су задруге, које су имале добре руководиоце у првом реду, способне и спретне, и писмене бригадире, постигле много боље резултате од оних у којима се управе нису добро сналазиле у организацији посла". Исти чланак увиђа да се проблем стручних кадрова не своди само на председника и бригадире него и на друго административно особље. „Исто тако путем курсева оспособиће се потребан број књиговођа и администратора за вођење пословања задруге, за успостављање такве евиденције унутар саме задруге... Скоро све наше задруге највише оскудевају у потребном стручном кадру књиговођа...[190] Планови СРЗ су имали двојаку намену; они су с једне стране, били потребни с циљем „социјалистичког начина вођења привреде" у самој СРЗ, али с друге стране, они су били потребни у вези с државним планом целокупне привреде. „То истичу и нова Угледна правила за СРЗ, у члану 29. где се говори о односу према државном привредном плану и изрично каже да задруга изграђује свој привредни план у оквиру државног привредног плана и на основу планских задатака које прима од надлежних државних органа".[191]

Једна тешкоћа произишла је из друге. Уместо да тзв. привредне планове СРЗ стварају задругари на својим скупштинама, они „се праве

---

[190] Мома Марковић, *Рад и задаци основних партијских организација на селу*, „Комунист", бр. 2–3, с. 132.

[191] Никола Спирић, *Нека организациона и привредна питања СРЗ, у НР Хрватској*, „Наше задругарство", априла 1948, стр. 41.

у канцеларијама, да их праве чиновници из среског повереништва за пољопривреду у заједници са књиговођама СРЗ... Због тога се дешава да су планови или превисоки или – најчешће – преniски... Зар се може, рецимо, дозволити да СРЗ у своме привредном плану предвиђају – нижи принос житарица од просечног приноса, или да ће бити минимална продукција стоке...".[192]

Као што се најчешће среће код комунистичких руководилаца, увек они указују на крајности, а себе представљају као „средња", праволинијска решења, једино исправна. Извесне задруге немају привредног плана а друге га праве у канцеларијама. Зашто их не пишу сами задругари? Па зато што су и бригадири неписмени! Како је могућно очекивати да сами задругари праве привредне планове?

Питање кадрова није једино питање: то је била дугогодишња илузија југословенских руководилаца; они су веровали да се са нешто режимске пропаганде и бирократског шаблона све може створити преко ноћи! Зар се једном поновила она проста истина: „Руковођење СРЗ много је сложеније него господарење на једном индивидуалном газдинству![193] Међутим, из тога су најмање повлачили закључке сами југословенски руководиоци колективизације: „Без способног председника, бригадира, књиговође не може се замислити правилно функционисање рада СРЗ".[194] Међутим, каква је потенцијална снага за те кадрове. Ево шта каже последњи информатор: „Има и таквих примера да су на курсеве за књиговође слати полуписмени или чак неписмени, а на курсеве за бригадире – деца која су тек завршила основну школу. Кад се управи СРЗ постави питање зашто не шаље боље људе, добија се одговор да се добри не могу слати, јер су потребни за рад". Да би се ова ужасна ситуација некако исправила бар делимично, ЦК КПЈ је наредио да се извесно административно особље из градова пошаље на село...

Појава тзв. привредног рачуна многим теренским руководиоцима, као и теоретичарима, изгледала је као спасоносна мера, не водећи рачуна о условима који постоје на југословенском селу и не водећи рачуна о томе како су привредни планови СРЗ-а, који су далеко били мање компликовани, подбацили. Напротив, комунистички руководиоци су говорили како увођење привредног рачуна напредује и како доноси спасоносне резултате.

„У предрачуну ми први пут утврђујемо вредност производних средстава: стоке, објеката, машина, насада итд. То до сада *није нико чинио*, нити је о томе што знао. Ми сада добијамо најосновније елементе за господарење, а то је: преглед укупне производње и укупне њезине вредности. На темељу предрачуна јасно ћемо видети колики су тро-

[192] Мома Марковић, *Рад и задаци основних партијских организација*. наведено у напомени.
[193] „Борба" од 12. децембра 1951.
[194] Стеван Дороњски, *Нова ситуација у задругама*. уводник у „Борби" од 24. јуна 1952.

шкови производње и колико можемо да одвојимо за акумулацију. Први пут ћемо видети колико трошимо радне снаге за укупну производњу у СРЗ... Задругари ће јасно видети колико ће произвести, колико ће дати друштвених обавеза, а затим колико ће њима остати у виду платног фонда, у виду акумулације, у резервним, социјалним и културним фондовима...[195] Већ сада може се рећи да ће нови начин пословања (привредних рачуна – пр. аутора) имати веома озбиљног утицаја на економско јачање задруга. Никада раније задруге се нису озбиљније оријентисале на стварање сопствене акумулације и проширивање производње."[196] „Увођење привредног рачуна, завршава исти информатор „ствара могућност за брже претварање задруга у модерна, добро организована, социјалистичка газдинства која постају, и још ће више постајати, привлачна снага за индивидуалне сељаке".

Једино се режимски руководиоци не слажу у томе да ли и оваква СРЗ у начелу мора да буде рентабилно предузеће. Док Буковић каже да је „за нову организацију битно: рентабилно пословање задружних газдинстава"[197] дотле Бакарић, истина петнаест месеци доцније, вели да је „задруга уопће, већ од самог свог постанка, све прије него 'пар екселанс' рентабилно предузеће".[198] Стварност је показала сасвим другу слику од ове коју су предвиђали извршни режимски руководиоци, као Буковић. Показала је да је морало неминовно доћи до деколективизације, а да је привредни рачун, односно наде полагане у њега – био илузија у датим условима развоја. „Овим процесима (колебања у погледу изласка из задруге – пр. аутора) супротстављана су разна средства. Употребљене су и административне мере којима се отежава излазак из задруге, у очекивању да ће у међувремену, помоћу таквих средстава као што су нови облици организације, *увођење привредног рачуна*, материјалне помоћи, нови методи рада итд., бити савладани и задруге учвршћене".[199]

Борба против егалитаризма. – Појава егалитаристичког духа везује се за прве дане СРЗ. У њу су ушли углавном беземљаши, аграрни интересенти и колонисти, као и малобројни сеоски комунисти који су хтели да организију праве комунистичке колективе у пољопривреди и зато се, како смо већ навели, те прве заједнице зову „заједнице", „колективи", „задруге за заједничко обрађивање земље" итд. Ушав у СРЗ са истим или сличним привредним снагама, са сличном психологијом, ти сељаци носили су собом известан егалитаристички дух. Државни органи су били срећни да га подржавају.

---

[195] „Борба" од 9. јануара 1952.
[196] „Борба" од 6. априла 1953.
[197] Едвард Кардељ, *О неким проблемима наше политике на селу*, у „Борби", од 29. марта 1953.
[198] Чланак *Рента у задругама Војводине* у „Борби" од 7. августа 1952.
[199] Јован Веселинов, *Закупнина и даљи развитак СРЗ*, „Борба", од 28. септембра 1952.

Међутим, СРЗ су са 1948/49 годином ушле у другу фазу, почеле су да примају у своју средину и средње и богате сељаке. Прописују се разне врсте СРЗ, у којима треба сељацима исплаћивати камату или ренту, а уколико је потребно исплаћивати већу ренту и камату утолико је богатији поседник ушао у СРЗ. Побуна старих задругара, који су ушли у СРЗ скоро без земље, била је на помолу: они неће да својим радом отплаћују земљу и машине које су унели богатији сељаци. Сада државне власти не могу да остану равнодушне; оне утолико више траже да се уклони егалитаристички дух и сматрају исплаћивање камате и закупнине условима опстанка СРЗ. „Скоро у свакој задрузи један део задругара (већином сиромашних) пружа отпор исплаћивању ренте. Аргументи су отприлике овакви: 'ушли смо у задругу да будемо сви једнаки', 'ако дамо ренту, онда ће имућнији сељаци да живе од туђег рада' и слично".[200] На другом месту: „Ако погледамо разне слабости у нашим задругама, видећемо да су неке од њих последица остатака колхозовштине. Један од најгорих остатака свакако је уравниловка, подела потрошног фонда задругарима на једнаке делове без обзира шта је ко унео у заједницу".[201] Овакав став, без сумње, не заузимају само сиромашни сељаци у СРЗ, тј. оснивачи ових задруга, него исто тако и државни и партијски органи. Нарочито партијски органи који се налазе међу оваквим сељацима. Према томе, треба водити рачуна да је покрет „егалитаризма" био вођен, с једне стране, од партјиског „доктринарног" елемента, а с друге стране, од економског фактора.

„Људи су хтели да дијеле приходе на једнаке дијелове, а неко је радио мање а неко више, неко теже а неко лакше послове... И ту су искрсле тешкоће", жале се већ 1946. југословенски руководиоци.[202] „Једна од највећих слабости у нашим СРЗ баш и јесте невођење рачуна о том основном социјалистичком принципу награђивања, те се дешава да се 'братски' и 'равноправно' врши награђивање свих, без обзира на величину и квалитет рада" – вели Мома Марковић у својој поменутој расправи *Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ*. „Није ријетка пракса да се још увијек у многим радним задругама награђивање не врши према раду, да се подијела прихода не врши према зарађеним радним данима, према судјеловању у раду и радном учинку него *по глави, према* броју чланова породице".[203] Сам Тито је морао у своме говору у Нишу да се изјасни против „уравниловке", „једначарства", тенденције да се сви чланови СРЗ „уравнају" – руски израз. „Даље, било је погрешно у почетку што су наши људи, поводећи се за совјетским системом – а још и данас влада у неким главама такво мишљење – ишли за уравниловком, изједначавањем свих оних који су

---

[200] Чланак *На курсу за инструкторе СРЗ*, у „Борби", од 7. септембра 1946.
[201] *О актуелним питањима СРЗ*, радио-изјава М. Марковића у „Борби" од 19. јула 1951.
[202] „Борба", од 7. јула 1952.
[203] Љубомир Вељковић, *О неким организационим питањима у СРЗ*, часопис „Наше задругарство", новембра 1948.

ушли у задругу, без обзира да ли су у њу унели мало или више, тако да задругари нису имали никакве стимулације".[204]

Међутим, ово обарање на совјетски систем није исправно из простог разлога што је и у совјетским колхозима постојало тзв. социјалистичко начело награђивања – према способности и према раду, а не уравниловка. Систем трудодана је био супротан систему уравниловке. У доба подражавања свих совјетских установа, па и колективизације, један од задружних руководилаца пише 1948. године: „Има задруга у којима се подела прихода и даље врши по глави", а не по трудоданима.[205] Ево и другог примера: „За пет година радног задругарства далеко се одмакло од рада 'ћутуре', од 'теорије' 'сви једнако' – 'свима једнако' и оне 'нисмо створили колектив зато да једнима буде боље, а другима горе', итд. Ленчине и нерадници који су проповедали свима једнаку деобу 'радили не радили' збијени су у ћошак".[206] То је све речено у добара покушаја да се подражава совјетска колективизација. Последице овог духа егалитаризма утицаће на други проблем земљишне ренте о коме ћемо говорити.

Исплаћивање закупнине и камате. – Проблему ренте, односно исплаћивања закупнине и камате, у случајевима I и II типа СРЗ, посвећивала се пажња тек у развоју колективизације између 1949. и 1951. године и донције. Требало је по сваку цену повећати број задруга и број чланова СРЗ. То се није могло извести без увођења „средњих" сељака (са поседом од преко 5 ha) у СРЗ. Њима се олакшава улазак тиме што су им нуђени облици I и II типа СРЗ где би они, поред награде за рад, имали сталну ренту. О проблемима ренте дао је најбољи материјал вођ комуниста Хрватске др Владимир Бакарић,[207] али је то материјал којим се може служити само персонал највишег економског образовања.

Оно што пада у очи свим страним посматрачима, је капиталистичка одлука ренте. Њу југословенски комунисти не крију, обрнуто – наглашавају да је она потребна у „прелазној етапи". „Тај низ прелазних облика омогућава и политички и економски најзаосталијим деловима радног сељаштва да се без икаквог принуђавања укључе у задружни систем и да се – степеницу по степеницу – пењу ка вишим задружним облицима...".[208] Исти руководилац вели поводом капиталистичких остатака у СРЗ: „Њен развитак неизбежно иде путем уки-

---

[204] Димитрије Бајалица, *Пет година СРЗ*, „Социјалистичка пољопривреда", фебруара 1951, број 2.

[205] Др Владимир Бакарић, *Проблеми земљишне ренте у прелазној фази*, у часопису „Комунист", број 2/3, марта-маја 1950; исти писац, *О питању привредног рачуна и калкулације у СРЗ*, објављено у „Комунисту" број 1, јануара 1951.

[206] Мијалко Тодоровић, *О прелазним облицима задруга*, у часопису „Комунист", бр. 3, мај 1949.

[207] „Борба" од 21. маја 1952.

[208] Експозе Мијалка Тодоровића у Народној скупштини 27. децембра 1948, објављен у „Наше задругарство", бр. 1. јануара 1949.

дања тих остатака и некакви нови капиталисти и капиталистички однос не могу из ње ницати и израстати, јер она може ићи само напред, ка вишем типу, тј. ка потпуној ликвидацији капиталистичких остатака у њој или се мора распасти. Другог пута за њу нема нити може бити". Плаћање земљишне ренте назива Мијалко Тодоровић „одступањем од доследно социјалистичког принципа расподеле, док тог одступања нема у III и IV типу" СРЗ. Па потом даље: „Нижи тип радне задруге је прелазни задружни облик који треба да изврши припрему... Додуше – вели Тодоровић мирно 1949. године – такав развитак неће из радне задруге нижег типа ићи спонтано, него ће се он догодити само захваљујући чврстом, свесном, организованом раду Комунистичке партије". „Значи, радне задруге нижег типа треба узимати као прелазни облик који олакшава прелазак са индивидуалног на колективно газдинство. Према томе, прецењивање значења ренте у њима (СРЗ нижег типа) и бежање од стварања оваквих задруга, у суштини значи несхватање линије наше Партије на селу, несхватање марксистичко-лењинистичке теорије о сељачком питању". У чему је разлика између ренте у првом и ренте у другом типу СРЗ? По томе, вели Тодоровић, што се рента у првом типу СРЗ плаћа као закупнина зависно од укупног годишњег дохотка (највише 30%), док се рента у другом типу плаћа у виду камате на процењену вредност унете земље, независно од годишњег дохотка. Обе стопе одређују се сваке године на задружним скупштинама.

У чему је проблем? Ношене егалитарсистичким духом, и највероватније подржаване државним и партијским властима, нарочито у налету колективизације, 1949, 1950. и 1951. године, СРЗ нису исплаћивале ренту. С једне стране, виши задружни органи су прописивали стопе по којима се плаћало, а с друге стране, „већине" на задружним скупштинама одлучивале су да се рента или не плаћа или пак да се плаћа (1–2%) тако да скоро није исплаћивана. Режимски руководиоци устају против овога тек 1952. године, што значи да су они знали за овај процес неке три године али су га прећуткивали. Тек 1952. године покушавали су „новим упутствима" да задрже сељаке од излажења из задруге и онда је почела општа запевка са признањем грешака и са мољењем задружних управа да поступе по прописима.

Да су се државне и партијске власти држале на овај начин, најбоље показује одлука Главног задружног савеза[209] којом се висина рента смањује од 30 до 15% од укупног годишњег дохотка (први тип СРЗ, тј. плаћање закупнине). Дозвољено је било да се ова стопа од 15% може и подићи, кад је реч о рентабилнијим задругама. Ситуација је, међутим, практично била 1947. потпуно јасна: приходи су били дељени у СРЗ тако да је било унето у задружне фондове 15,72%, расподељено

[209] Љубомир Вељковић, *О неким организационим питањима у СРЗ*, „Наше задругарство", новембра 1948.

на име уложеног рада 79% а на име ренте исплаћено само 5,28% [210] – иако је било предвиђено да се исплаћује по 30%. Зато је сасвим разумљиво што су многи сељаци, видећи шта је режимски циљ, одлазили одмах у трећи или четврти тип СРЗ где је положај бар јаснији: није се исплаћивала никаква рента. Али, наравно, ни овде притисак није изостајао: „Веома раширена форма искривљавања линије наше партије по СРЗ јесте 'левачење' у избору типа задруге",[211] тј. гурање свих сељака у трећи и четврти тип СРЗ. Додаје исти информатор „Левачење донело је неомасовљавање задруга...".[212] Неисплаћивање ренте, наравно, признају режимски руководиоци, „убија поверење код индивидуалних сељака".

Па иако су ова упутства давана још пре налета колективизације, није могло да се избегне да се призна, после три и четири године, да „плаћање ренте не сме више остати симболично". С друге стране, „познато је да највећи број задруга – почетак 1952. године – или уопште не исплаћује или да је до сада исплатио само врло мали део вредности унетог инвентара".[213] Други чланак показује[214] како је изгледала та „симболика": 1952. године у Хрватској је исплаћено 2,2%, у Босни и Херцеговини 3,2% а у Македонији 1,4% ренте у СРЗ. Међутим, овакав развој произвео је другу последицу не само политичког и економског карактера у вези са изласком или уласком нових чланова у СРЗ: недостатак прихода од ренте нагонио је сељаке да повећавају социјални фонд. Нама се чини да ту постоји извесна режимска тајна: ако се смањивао постотак на исплаћивање ренте, зар се није повећала надница у натури и новцу? Зар је могућно да је све ишло на машине и капиталну изградњу (зграда, економска дворишта, итд.)?

Мома Марковић је на једном састанку задружног савеза тврдио како се задружни руководиоци, у погледу уплаћивања ренте, бране

---

[210] Партијски руководиоци борили су се у погледу колективизације не само да увуку сељаке у СРЗ него да их присиле да уђу у виши тип СРЗ, III и IV тип СРЗ где се не плаћа никаква камата и закупнина. „Неки срески руководиоци су досад чак забрањивали да се оснивају радне задруге нижих типова, допуштали су (?) искључиво четврти, највиши тип", вели Тодоровић на једној конференцији задругара 1. марта 1949. – У уводном чланку „Борба" 24. марта 1949. 'Свестрано развијати СРЗ' вели се, о једном конкретном случају: „Колико сваки прекршај принципа добровољности ступања у задруге може бити штетан, најбоље показује случај у селу Глозану, у Бачкопаланачком срезу, где су сељаци хтели да задруга, коју су одлучили да оснују, буде нижег типа, али је секретар Месног народног одбора упорно настојао да она буде највишег типа и да на томе инсиситирао и одуговлачио ствар да задруга на крају још није ни основана". – Мома Марковић, у поменутој расправи *Рад и задаци основних партијских организација на селу* каже на једном месту да су у Хрватској, од 1172 СРЗ, само 27 I типа; исти је случај у Црној Гори, а слично је стање и у осталим републикама. Уколико је и прихваћен нижи тип, то је прихватање само формално, јер се , упркос томе што је задруга регистрована као нижи тип, у пракси примењују сви принципи вишег типа (на пример: укида се рента, или је минимална...).

[211] Уводни чланак у часопису „Наше задругарство", у „Борби" од 15. марта 1952: *Улога и место радних задруга у социјалистичком преображају села.*

[212] Уводни чланак *Закупнина и рента* у „Борби" од 20. јула 1952.

[213] Загребачки „Вјесник" од 9. октобра 1952.

[214] Уводни чланак *Рента у задругама Војводине*, у „Борби", од 7. августа 1952.

тиме што то „задругари не желе".[215] Међутим, наведени чланак вели да „многи наши руководећи другари, нарочито у среским комитетима и среским задружним савезима, пружају известан отпор исплаћивању закупнине и ренте, јер је то, наводно, 'враћање на капитализам'. Нико и не помишља да пориче капиталистички карактер закупнине и ренте". Не мисле режимски руководиоци да она остане вечито: „Кад задруге буду подигле и проширile своју производњу и постигле знатно већу продуктивност рада, кад буду сазрели сви други услови, онда ће рента и закупнина без сумње отпасти".[216]

Једна од најзанимљивијих расправа о ренти у СРЗ објављена је 1952. године.[217] Једна од најважнијих ствари у овој расправи, је расправа о значењу термина ренте, закупнине и камате. Писац расправе сматра да је термин „закупнина" погрешан, јер овај термин подразумева правну категорију, погодбу уговором створену о продаји употребе ствари (*locatio conduction rerum*) где се поајвљују *locator* и *conductor*. То су одвојени сопственик и онај који употребљава ствар. Рента је, међутим, економска категорија и варијабилне величине, јер зависи како од квалитета земље и унетог другог капитала тако и од процеса производње (производних трошкова, тржишта итд.). Али, ако је рента променљива онда се не може утврдити њен износ у постоцима. Писац расправе буни се против термина „закупнина", јер он претпоставља закупни однос а у закупном односу има „антагонизма различитих супротних интереса", тј. антагонизма *locatora* и *conductora*. „У сељачкој радној задрузи нема тог антагонизма" – самоубедљиво вели писац. Он, наиме, предлаже да се укине разликовање на закупнину и камату, па да се уведе једнообразно каматна рента и да се тако смањи број типова СРЗ. Каматна рента плаћала би се у фиксним износима, како би се олакшале калкулације по СРЗ.

Када се дође до оваквог проблема какав је проблем исплаћивања ренте, може се постативи питање: зашто се нису одвојили најсиромашнији сељаци у извесном типу посебних задруга од „имућнијих" у другом типу задруга. Ту је одговор само један: није био задатак режима да омогући проширење и побољшање пољопривредне производње и тражење за то извесних услова продуктивности (а још мање решење социјалног питања у смислу поделе земље сељацима) него је задатак режима био социјална трансформација пољопривреде, „социјалистички преображај села". У таквом развоју никако се нису смели одвајати беземљаши од сељака поседника и, на тај начин, створити две „класе" на селу.

---

[215] Ђуро Павић, *О проблему плаћања ренте или закупнине у СРЗ*, објављено у часопису „Економски преглед", Загреб, 1952, бр. 6.

[216] М. Тодоровић, *О прелазним облицима задруга*, „Комунист", мај 1949.

[217] Чланак *Свесшрано развијаши СРЗ*, у „Борби" од 24. марта 1949, стр. 129.

Шпекулације и саботаже у задругама. – Хаотичан развој организације, сталне промене, значајан утицај теренског кадра невезаног законским прописима, недостатак кадра и контроле, жилаве борбе сељака да се одупру притиску режима – све је то учинило да су се у току колективизације појављивале саботаже и шпекулације разне врсте. Ми смо поменули једну врсту шпекулације у току 1952. године, када се распродавао пољопривредни алат по сниженим ценама, пошто су га задруге куповале у већој мери него што им је требао, да би га после препродавале. Што с тиче саботаже, југословенски руководиоци су увек сматрали за потребно да нагласе у току 1949. године како је њихова колективизација напредовала више него совјетска – за четири године од успоставе власти – и да југословенска власт није никада наишла на онај отпор сељака на који су наишли Совјети. „Имајући у виду огромну штету коју су капиталистички елементи у СССР-у нанели пољопривреди, а нарочито сточарству, у доба колективизације", југословенски руководиоци бележе да је „таква опасност код нас већ делимично избегнута".[218] Међутим, у Југославији је било ексцеса те врсте каквих је било и у СССР: „Кад су увидели да не могу ући у задругу а задржати стоку и винограде, почели су да кољу стоку".[219] Сам шеф колективизације Тодоровић морао је да узвикне пред Народном скупштином 1949. поводом политичке пропаганде против СРЗ: „Та непријатељска делатност се испољава у пропаганди против радних задруга, у претњама ратом, у уништавању задружне имовине, итд. Навешћу неколико примера. У срезу Земун извршено је пет паљевина задружне сламе и два случаја тровања задружне стоке. У срезу Брињу, Глибодол запаљено 30.000 kg сена, у срезу Кореница запаљена је задружна канцеларија итд."[220] Шеф колективизације у Србији, Мома Марковић, у својој расправи *Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ* посвећују читаво једно поглавље „Чувању задружне имовине", где констатује да „многи задругари не чувају задружну имовину као што су ту исту имовину чували док је она била у њиховом приватном власништву".[221]

Ми смо навели, већ раније, да у доба колективизације сточарство опада у Југославији, а то је аналогна појава оној у СССР. Истина је да је тај пад био већи у СССР-у него у Југославији, али је исто тако тачно, у крајњој линији, да се колективизација у СССР одржала, а да се у Југославији распала. „Између 1949. и 1951. смањење сточног фонда је врло јасно", вели „L'Economist" у случају Југославије.[222] Али, док је у Југославији пад оваца, на пример, био од 1949. до 1951. за 12%, дотле је пад оваца и коза између 1929. и 1931. у Совјетском Савезу у доба налета ко-

[218] „Политика", од 27. маја 1949.
[219] „Комунист", бр. 2/3, марта-маја 1950, стр. 156/7.
[220] „Problémes économiques", бр. 245, 9. септембра 1952, Paris.
[221] Поменути „Комунист", маја 1949, стр. 129.
[222] Чланак *Окућнице задругара и привредни развој СРЗ*, у „Политици", од 19. маја 1949.

лективизације износио преко 47%.[223] Пад сточарства у СССР у доба колективизације је разумљив; СССР нема у тој мери као Југославија простране пределе који се баве само сточарством или првенствено сточарством.

Шпекулације са СРЗ почињу од првог часа кад сељаци улазе у њих. Сељаци осматрају шта је дозвољено унети а шта не. Ако имају од оног инвентара, који треба да се унесе у задругу а да се не остави на окућници, сељаци га мењају са оним који ће остати на окућници. Борба је то била да се сачува што више приватне имовине а да се у задружни сектор унесе што мање. „На скупштинама је често избијала тежња код оних који улазе у задругу да продају вола, коња или што друго, да би купили краву коју би задржали на окућници приликом доласка у задругу".[224]

Шпекулације чисто финансијског карактера настале су добрим делом приликом преласка 1951/52. са система трудодана на систем привредног рачуна. И државна власт је морала почети са неправилним извођењем привредног рачуна.

„То је био случај фонда за амортизацију. Задруге су или добиле или су куповале средстава за производњу (машине итд.). Али ова средства била су прорачуната по 'јединственим ценама', најнижим, утврђеним од државе. Данас, то ће рећи 1952. године, постоје само слободне цене, далеко више него слободне цене раније. Ако рачунице задруга остану при проценама средстава по претходним ценама, садашњи фондови за амортизацију неће бити у могућности да купују нова средства по новим ценама. Због тога држава препоручује на крају финансијске 1952. године да свака задруга изврши ново процењивање средстава за производњу унетих већ раније у фонд за амортизацију. На овај начин, задруге, у сарадњи с државом, треба јавно да фалсификују своја рачуноводства".[225]

У истом чланку *Осигурати акумулацију и амортизацију у радним задругама*, прелази се потом на проблем у случајевима врло брзог нестајања пољопривредних машина јер ова средства нестају а да се не може утврдити одговорна особа. Дакле, нема одговорности у погледу употреба пољопривредних машина, каже писац овог упутства. „Постоји такође тежња код извесних задругара да рачунају своје производе по 'јединственим ценама' које више не постоје". За такав случај, „Борба" даје класичан пример шпекулације у задрузи „Сара Бертић". Наиме, задруга је продала својим члановима 2.000 kg вуне по цени од 40 динара ('јединствена цена' из претходног периода) по једном килограму; задруга је потом унела у фонд за акумулацију по прописима 10%

[223] „Борба", од 3. јануара 1952.

[224] Др Владимир Бакарић, *Проблеми земљишне ренте у прелазној фази*, у „Комунисту", бр. 2/3, марта–маја 1950, стр. 86.

[225] Др Душан Чалић, *Економска проблематика на VI конгресу КПЈ*, „Економски преглед", бр. 6., Загреб 1952.

од дате суме, што је значило 8.000 динара. Међутим, цена вуне била је у том тренутку на тржишту 1.000 динара по килограму. Да је задруга продала својим члановима вуну по реалним ценама, она би унела у фонд за амортизацију 200.000 динара.

Последњи пример у нашој информацији је онај са запрегом. Она није уношена у рачуне, а употребљавана је како у задругама тако и на породичним газдинствима (окућницама) чланова задруге. Према томе, запрега је бесплатна за приватне окућнице задругара и на тај начин смањује приходе задруге као економске јединице. Наводи се у истом чланку један пример са запрегом у целом срезу Осијека у којој је цена употребе те запреге процењена на 89 милиона динара..."

Појава саботаже и шпекулација у СРЗ била је одраз не само психолошког чиниоца него и економског. Систем рада и награђивања у СРЗ смањивали су стандард живота и сељаци су тражили друге нередовне начине за повишење својих прихода. Иако овај метод отпора није смањио сточарство као у СССР, он је ипак у многоме допринео да је дошло до слома колективизације.

Појаве многобројне бирократије. – Може да се претпостави каква је била лудост увести многобројну бирократију у СРЗ, кад су њене економске моћи биле преслабе. Југословенски руководиоци бране се на уобичајени начин, бацајући кривицу на совјетски модел који су годинама подражавали. Међутим, то није тачно, и то из више разлога. Најпре, совјетски колхоз је био несразмерно веће пољопривредно предузеће него СРЗ у Југославији. Просечно совјетски колхоз обухвата 1938. године по 2.529 ha или 484 ha сетвене површине[226] док југословенска СРЗ просечно обухвата по 155 ha.[227] Не заборавимо том приликом да је индивидуална својина сељака у Југославији далеко јача у погледу своје историје него у СССР. С друге стране, на једном колхозу, који је десет пута већи од југословенске СРЗ, лакше је било гледати неколико десетина функционера него у југословенској СРЗ, десет пута мањој, по једну десетину функционера. С друге стране, није тачно да се пораст бирократије вршио само по совјетском моделу. Године 1951, када је тобоже уведен „привредни рачун" као спасоносно решење у „борби против бирократије", уведен је систем плаћеног управника задруге. Дотле је могао бити плаћен секретар и председник, па онда књиговођа и други амдинистратори.

Колико је било бирократа у задругама? На то је тешко одговорити, јер је било могућности да их буде више или мање, већ према захтевима управа задруга. Ко је бирократа? У ужем смислу, сваки онај био би бирократа који је плаћен а не би учествовао у производњи. Међутим, то гледиште било би преуско, јер у многим задругама, као што

---

[226] Чланак *Планирање у СРЗ*, у „Политици", од 6. 1948.

[227] Мома Марковић, *Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ*, наведено у напомени.

ћемо видети, ни бригадири нису радили у производњи, иако нису били плаћени као остали администратори. Тако исто, врло често и председници. Али и бригадири и председници „учествују" у производњи, јер јутром и вечером распоређују људе на рад и евентуално, надгледају их на раду...

У првој фази развоја СРЗ, председник задруге био је средишња командантска личност: „Свим радовима руководио је непосредно председник задруге. Он је сваке вечери на састанку бригадира саопштавао шта ће се сутра радити".[228] Поред председника, СРЗ, Мома Марковић препоручује да задруге могу изабрати и потпредседника, а да се у великим СРЗ може изабрати до три потпредседника. „Поред тога што руководе извесном граном газдинства у СРЗ, чланови управе обавезно треба да буду укључени у производњу. Једино кад је СРЗ велика, један број чланова управе, према конкретној потреби, треба да буде ослобођен непосредне производње и да искључиво преузима руковођење одређеном граном газдинства...".[229]

Међу бирократима у СРЗ постоји једна посебна личност о којој се може наћи врло мало материјала у режимској штампи у Југославији. То је положај секретара партијске организације. Ево једне јасне слике о чему је реч. „Секретар основне партијске организације у СРЗ је најодговорнији друг који руководи и организује целокупни живот и рад основне партијске организације... Да би секретари основних партијских организација могли да одговоре дужностима, треба водити рачуна о томе да не буду преоптерећени ситним свакодневним пословима".[230] Ту је јасно речено који је положај секретара партијске организације. У општој борби против непродуктивних снага у СРЗ, сељаци су се најпре дигли против овог секретара. Занимљиво је забележити да овакав исти секретар постоји исто тако и у индустријским предузећима:

> „Радници гледају неповољно на чињеницу да секретар основне (партијске) организације не ради у производњи...".[231]

Ова побуна, бар у режимској штампи, стиже пред јавност тек 1952. године, када је режим употребио све снаге да онемогући слом колективизације. Међутим, већ и раније појављивали су се отпори том богатом бирократском апарату у сиромашним СРЗ. Тај проблем бирократије није био само психолошко-политички проблем него и економски. Био је то проблем тзв. непродуктивних радних дана. „На пример, у СРЗ Поречког котара у НР Хрватској, око 46.000 радних дана отпало је на радове изван задружне производње. У СРЗ Копривичког котара 30% радних дана отпада на непродуктивне послове. У

---

[228] Мома Марковић: *Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ*, наведено у напомени.

[229] Чланак *Положај секретара у производњи*, „Борба" од 7. јула 1952.

[230] *О актуелним питањима СРЗ*, у „Борби" од 19. 7. 1951.

[231] Димитрије Бајалица, *Пет година СРЗ*, „Социјалистичка пољопривреда", фебруара 1951, бр. 2.

СРЗ у Лазаропољу 11 задругара, који не раде у производњи, имали су у прошлој години (1950) просјечно 377 радних дана, док је најбољи радник у производњи зарадио 260 радних дана".[232] Исти навод, од оног истог Моме Марковића, говори да се треба борити против „задружне бирократије", да „председник СРЗ не буде плаћена особа, већ да буде човјек производње" а да се постави плаћени управник који ће радити „као организатор под контролом управе радне задруге на челу с председником". Исти чланак даје податке за једну задругу у Македонији (Теарци) и вели да су ту у току 1950. задругари, који раде у производњи, имали просечно по 170 радних дана а да је административно особље имало просечно по 248 радних дана у години.

Други извор предвиђа да ће питање бирократије бити једно од најважнијих питања за развој СРЗ. „На том пољу борбе против шаблона, против бирократског рада и односа, против тенденције за стварање бирократког апарата и нерадних људи око управе задруге – ваљаће стално водити борбу. Пракса, показује да од тога задругама већ сада прети велика опасност".[233] У истом часопису појавио се други напис којим се много богатије приказује стање и положај бирократског апарата у СРЗ. У селу Војводине, у Чортановцима, „бригадири остају код куће – не иду са људима на посао", „бригадири су у овој задрузи били нека повлашћена лица која нису физички учествовала у раду нити су се осећала одговорна за посао у задрузи", или „бригадир оде на посао и у подне се врати назад, а задругари остану на послу. Такав је бригадир у очима радних задругара као неки газда који има најамну радну снагу". У селу Лединцима, у задрузи „магационер имао је сваки дан 1,25 радних дана, а сав његов посао сводио се на то што дође у задругу у 9, 10, 11 сати, како кад, изда из магацина храну куварици, која је кувала за 10–15 људи, и онда иде кући па ради своје редовне послове". У задрузи у Кисачу „бригадир пете бригаде по три дана није ишао уопште на рад са људима за време сезонских послова, већ седео у селу и играо шах".[234]

Југословенски руководиоци у стварности нису никада били против бирократије. Они су желели само да се бирократија не устали као класа која би сметала командантском положају Партије. Зато је режим устао против бирократизма председника и бригадира, понајпре, а пристајао да се бирократски апарат организује од писменијих људи који би били плаћени у новцу као прави градски чиновници. „Неке задруге још нису прешле на плаћање службеника у новцу, већ их плаћају по радном дану. Исто тако, има задруга које нису укључивале бригадире у производњу, или су још задржале чланове управе који не раде у производњи,

[232] Петар Бајић, *Неки проблеми СРЗ среза новосадског*, „Социјалистичка пољопривреда", већ наведено у напомени.

[233] Чланак *За даљу демократизацију радних задруга* у „Борби" од 1. септембра 1951.

[234] Уводник у „Борби" од 24. јуна 1952. *Нова ситуација у задругама*, од С. Дороњског. Исти чланак предлаже да бригадир буде биран од бригаде а да не буде постављен од Управе задруге, и да буде по свом положају „први међу једнакима".

већ им се паушално плаћају радни дани. Неке задруге, када су прешле промени организације рада, превеле су у задружне канцеларије све бивше бригадире, или већину њих. На тај начин би се потврдиле приче које круже по селу како има повлашћених, који неће да копају". Зато овај писац предлаже да „задруге средње величине" поставе од пет до шест службеника, „чак и са платом од 10.000 динара" и да их на тај начин замене са по „10 до 12 полуписмених задругара, махом паушалаца, који добијају у неким војвођанским задругама 18% платног фонда (из кога се исплаћује зарада свима задругарима), у неким македонским и 34% а у неким задругама Бјеловарске области чак и 38%.[235]

На крају разматрања овог стања бирократског апарата – председник, више потпредседника, више чланова управе, бригадира, секретара партијске организације, књиговођа, евидентичара, болничара, куварица, неговатељица, магационера, управника и других – не може се пропустити да се каже да је постојање бирократског апарата било неопходно за одржавање радне дисциплине у СРЗ. „Додељују се месечни паушални износи, даје се одређени проценат од планираних норми – дана бригада, чак у неким задругама бригадири примају известан проценат ако одређени број радника из бригаде изиђе на посао или бригадир добије одређени проценат за свако јутро обрађеног земљишта (а проблем радне дисциплине више не постоји!)... Види се, даље, да су облици у којима се даје паушал такви да представљају стимулус за командовање задругарима".[236] С друге стране, нови систем рада, по одлукама из 1951. године, по коме се уводе управници а председници и бригадири задруга гоне се у производњу, није могао бити примењиван. Говорећи о новом устројству управника у СРЗ Србије, један писац (Љ.В.), вели да је „познато да су то махом мале задруге – у почетку са 40 домаћинстава и 120 ha земље. У великом броју ових задруга управници су сувишни, задруге морају да им плаћају доста високе плате преко целе године, а укупан њихов рад може да се сведе највише на 100 до 150 стварних радних дана. Тај посао могли су за далеко мању награду да обављају председници задруга с тим да један део времена проведу у производњи и тако повећају своју награду".[237] Просто речено, било је тешко снаћи се и самим руководиоцима СРЗ. Из свега могло би се једно закључити: економски и политички односи су се тако развијали у доба колективизације да бирократију нису могли да поднесу економски разлози (сиромаштво и слабо развијена производња у задругама). Систем „либерализације" пак, где мање има бирократије и где „сви" раде у производњи, није могао да донесе резултате из политичких разлога, јер сељак није хтео да уђе у СРЗ, није хтео једнос-

---

[235] Уводник *Улога и место радних задруга у социјалистичком преображају села* у „Борби" од 15. марта 1952.

[236] „Борба" од 17. јула 1959.

[237] Стеван Јовичић, *Стање и проблеми у СРЗ у НР Србији*, „Народно задругарство", августа-октобра 1947, бр. 4/5, стр. 39.

тавно да пристане на колективизацију. У сваком случају, треба примити као најважније – мишљење вође македонских комуниста Колишевског: „Бирократски однос председника и бригадира према задругарима утицао је много да су се многи добри задругари осетили дубоко повређени и незадовољни животом у задрузи".[238]

Демократија у задругама. – После овог приказа бирократског стања у СРЗ неминовно питање јесте: шта је са демократијом у СРЗ? Зар не постоје надзорни одбори у задругама? Зар изнад задруга не стоје срески а потом републички задружни органи? Зар једно време – до 1951 – нису постојали тзв. заводи за задружну производњу? Где су задружни ревизори?

Да би се одговорило на ова питања, треба дати извесну представу о демократичности у СРЗ.

Већ 1947. године жали се Мијалко Тодоровић: „Правила СРЗ су демократска и сву власт у задрузи дају задружној скупштини, а управа је орган за спровођење скупштинских одлука. Међутим, честа је појава да се управе заборављају, а нарочито председници и бригадири, и спроводе мере без одобрења скупштине. Отуда долази до бирократизма од појединих руководилаца и самовоља, што крњи њихов углед и ауторитет, те ствара незадовољство чланова против њих, тако да они нису више у стању одржати дисциплину с циљем извршења задатака. Одржавање задружних скупштина није на довољној висини, јер се оне одржавају више формално а чланство није увек обавештено о низу мера које предузима управа".[239] Две године доцније, кад је колективизација била у пуном јеку,[240] пише Анте Бојанић једну подужу расправу баш о питању демократије у СРЗ. „Појава 'командовања' од председника (Управног одбора) не сме се потцењивати нити проматрати издвојено од осталих стања у задрузи... И зато то као појаву ваља жигосати". Какав је то начин командовања у СРЗ? „Поготову треба одстранити 'директорски' однос председника према осталим члановима Управног одбора". Дакле, није реч само о односу председника према члановима него и председника према члановима управе. И тај се однос појављује свуда, не само у организацијским питањима него и у питањима израде привредног плана, без сумње, најважнијег посла задруге. „Насупрот

[238] Иако према свим знацима налет колективизације долази тек 1949, после познатог упутства ЦК КПЈ јануара 1949, ипак има југословенских руководилаца који сматрају да је она почела у извесним федералним јединицама и раније. Тако Љубомир Вељковић, у својој расправи *О неким организационим питањима у СРЗ*, „Наше задругарство", новембра 1948, наводи следеће: „Искривљавање линије наше Партије ишло је и у правцу насилног стварања СРЗ. Ово скретање се нарочито оштро појавило у Словенији 1946. године и потом још: „Форсирање оснивања СРЗ по сваку цену појавило се у кратком временском периоду крајем прошле и почетком ове године (1947/48) у Хрватској". Нама се чини да је колективизација почела, независно од ових обавештења, и пре 1949. године, особито у Војводини и Македонији.

[239] Антун Бојанић, *Доследно спровођење демократичности у СРЗ* – услов њиховог економског развитка, „Народно задругарство", новембра-децембра 1949, бр. 11/12.

[240] Чланак поводом Трећег пленума Главног задружног савеза Македоније: У 460 СРЗ уведен привредни рачун, у „Политици" од 21. новембра 1952.

оваквом начину рада (позитивном – пр.п.), имамо задруге у којима задругари при изради привредног плана нису имали никаквог удјела, већ им је план у најбољем случају прочитан и то без икакве дискусије".[241] На другом месту: „Поред оваквих појава (позитивних – пр. аутора) није редак ни случај да привредне планове задруга израђују агрономи, књиговође и управници задруга".[242] Сасвим су разумљиве ове последице, из простог разлога што и они најутицајнији фактори задруге, бригадири и председници, најчешће су полуписмени људи, како је речено у једном од ранијих написа. Што се пак тиче демократије у стварању задруга, већ поменути наводи говоре јасно да је и пре налета колективизације било присиљавања. Међутим, ми овде желимо да наведемо један пример који показује какве су дволичне комунистичке методе, и да комунистичке изјаве треба у начелу узимати у релативном смислу: „Случајева кршења демократичности приликом оснивања задруга – иако веома ретко (пр. аутора) – ту и тамо је било. Ево једног изразитог примера неправилног партијског рада на селу. Један активиста који је дошао у село Лакић (у Војводини) да говори о задругама, нагласио је да наша партија и народна власт остављају сељаку на вољу да ли ће ући у задругу или неће – што је тачно и правилно, али је одмах после тога додао 'да ће се лако обрачунати са онима који неће у задругу.[243]

Оно што је овде важно нагласити, нарочито у периоду већег развоја СРЗ, није више једна личност по среди која крши демократију у СРЗ, рецимо председник задруге. Постоји један кружок, као што он постоји у радничким саветима индустријских предузећа. „У изради привредних планова, на пример, нису увек учествовали сви задругари, већ углавном стручњаци, председници – дакле, 'тројке' или 'петорке'. Због тога се дешавало да су планови били нереални, то јест преniско постављени у односу на привредне могућности задруга. Слично је било и са одређивањем радних норми и категоризацијом послова".[244] На другом месту: „Питања развијања демократичности у СРЗ такође је озбиљан проблем. Скупштине задругара су више манифестације, задружне конференције се не одржавају, а суделовање задругара у решавању питања задруге често је само симболично или минимално. Предсједник радне задруге често има неограничену власт". [245]

Проблем председника СРЗ остаје још увек 1951. године. То се види и из говора вође македонских комуниста Колишевског који каже да је „бирократски однос председника и бригадира према задругарима утицао много да су се многи добри задругари осетили дубоко по-

---

[241] Уводни чланак *Свестрано развијати СРЗ* у „Борби" од 24. марта 1949.

[242] Чланак поводом годишње скупштине задругара Србије, *У управљању задругама нису довољно учествовали задругари*" у „Борби" од 11. јуна 1952.

[243] Радио-изјава М. Марковића у „Борби" од 19. јула 1951.

[244] „Борба" од 17. јула 1951.

[245] Војин Поповић, *Против повлашћеног положаја појединаца у задругама*, у „Борби", од 9. јула 1951.

вређени и незадовољни животом. Карактеристичан је бездушни однос председника задруге у једној задрузи Струшког котара који није хтео дати 20.000 динара предујма једном задругару, коме је дете било болесно, после чега овај задругар подноси молбу за иступање из задруге".[246] Да се овај круг, даље од председника, стално шири, ево још једног примера: „Међутим, има појава, код становитог броја задруга, које говоре о томе да се задругари заобилазе кад се решава како да се господари са задружном имовином. Често и о крупним материјалним издацима решава сам председник или управни одбор, а некад чак књиговођа и благајник", па нам даје слику тога стања на овај начин: „Често се у градовима могу срести председници задруга или 'набављачи' са по неколико стотина хиљада у џепу за набавку разних ствари по одлуци самог председника или уз сагласност управног одбора, а задругари о томе ништа не знају".

То стање недемократичности проширује се и на плану награђивања: „Има случајева да председник или управа задруге дијеле задружне производе, новац или грађевински материјал једном броју задруга. Најчешћи је случај да се на тај начин дијели сточни подмладак, сир, млијеко, цријеп, даске, стакло итд... Ако се дијели новац као предујам задругарима, он се мора подијелити свима задругарима истога дана. У противном, ако се дијели једном дијелу задругара, онда су остали задругари оштећени".[247]

Шта је са задружним скупштинама? Зар сељаци не могу тамо да дигну свој глас? То је врло редак случај. У пракси, задружне скупштине не представљају значајног чиниоца. „Још и данас, после упорног рада на даљој демократизацији нашег друштвеног и економског живота, имамо задруга које не сазивају скупштине, на којима би задругари колективно одлучивали о најважнијим питањима задружног газдинства... Производња и расподела постала је у неким задругама монопол задружне управе, не траже се предлози задругара и њихове одлуке које би се тицале ових питања, већ се често држе неприпремљене задружне конференције на којима се прочита предлог управног одбора. (Тај предлог се обично усваја...). Где се у току године не држе честе скупштине поводом свих предњих питања, тамо се нужно годишња скупштина претвара у митинг, на коме се о свему и свачему говори, где задругари на брзину усвајају и одобравају многе предлоге...".[248]

Проблем недемократичности у СРЗ биће, исто тако, поред других, који ће утицати на слом колективизације. Сам Тито је морао у по-

---

[246] Уводни чланак *За даљу демократизацију радних задруга* у „Борби" од 1. септембра 1951.

[247] Уводни чланак *Демократичност у управљању задруге*, у „Борби" од 6. октобра 1952.

[248] Треба навести две важне расправе Моме Марковића, које ћемо ми овде поменути: *Рад и задаци основних организација на селу*, у „Комунисту", бр. 3, маја 1949. и, потом, *Рад и задаци основних партијских организација у СРЗ*, у „Комунисту", бр. 2/3, марта-маја 1949, 1950. У овој другој расправи налази се поменути број чланова Партије у СРЗ – 73.649.

менутом говору од 6. јула 1952. у Нишу да се жали на ту недемократичност и да каже да су многи сељаци дошли до закључка „да се у задругама потпуно губи своје ‚ја', своја самосталност, своја слобода". Југословенски руководиоци сматрају да су својом реформом од 1951. године, подстакли демократичност у задругама, јер питања као што су – привредни рачун, социјално збрињавање, арондација, исплате закупнине – треба да развију демократију у задругама. За дотадању недемократичност били су криви модели совјетских колхоза: систем награђивања у натури и новцу, трудодански систем, паушалци итд. „У таквим условима", вели један писац, демократија је била углавном формалног карактера а „демократска права задругара су долазила до изражаја од скупштине до скупштине. То је био пут ликвидације демократије, пут у колхоз". Сада, нови систем омогућава праву демократију", вели исти писац, јер су „изборни органи јасно издвојени од службеног апарата задруге – управника, књиговође, благајника и других. Тиме је у знатној мери смањена могућност командовања или осамостаљења појединаца или група у задругама а и могућност стицања привилегија".[249]

Међутим, питање демократије у СРЗ не зависи само од сељака, њиховог интереса за демократију и њихове спремности да је одржавају него и од значајнијих чинилаца. Исти писац у продужетку лепо каже да „правилан развој демократичности у задругама у приличној мери зависи и од руковођења среских партијских и задружних органа... Постоје чак концепције 'већег' или 'мањег" мешања у рад задружних организација..."

Мислимо да смо дошли на основно питање демократије у СРЗ. То питање јесте улога владине Партије у СРЗ. Да ли је, оно веће или мање него што је у радничким саветима? Да ли је оно само отежавало колективизацију или ју је омогућавало?

Владина Партија у задругама. – Оно што би ваљало ради бољег прегледа одмах утврдити, је број чланова владине Партије – до 1952. године Комунистичке партије Југославије, а после тога прекрштена у „Савез комуниста Југославије". Мома Марковић, у већ поменутом напису,[250] пише да је 1949. године било 73.649 чланова Партије, тј. 12 чланова Партије просечно у једној задрузи. То би значило да је у то време било око 6.130 СРЗ. Немамо тачан број чланова СРЗ за то време, урачунавајући жене и децу. Али по попису од 15. јануара 1950 [251] на сваку би задругу дошло просечно по 260 чланова. То значи да би 1949. било у СРЗ око 2.593.000 чланова, а од тога одраслих – гласача – ако просечно рачунамо да по пет чланова сачињавају сваку сељачку породицу – по истом статистичком извору што сви младићи после 18 година

[249] „Статистички билтен", година I, бр. 3, 1950, стр. 30.

[250] *Исто.* Подаци по попису из 1948. год. као и број сељака чланова Партије по подацима из „Политике" 23. јула 1948, где сељаци представљају 41% чланства Партије.

[251] Уводни чланак *Свестрано развијати СРЗ*, у „Борби" од 24. марта 1949.

не напуштају породицу, и тим пре што у задрузи одлучују сви преко 16 година око 637.000. Тако можемо доћи на рачуницу – још увек приближну – да на 662.000 одраслих чланова задруга има свега 73.649 чланова Партије, што значи да је однос партијаца према непартијцима 1:8. Тај однос није сасвим рђав кад се претпоставља да је однос на индивидуалним газдинствима отприлике 1:34:[252]

Одраслих чланова СРЗ 1949/50.	662.000
чланова КПЈ	73.649
Одраслих чланова индивидуалних газдинстава	5.518.940
чланова КПЈ 1948.	157.684

Ето тако изгледа већина владајуће Партије у југословенској стварности. Не треба правити аналогију са члановима Партије и гласачима у западним земљама, јер је ту однос Партије, не једине, према члановима и према гласачима за исту Партију сасвим друкчији.

Овај мали број чланова Партије не само у приватним газдинствима него и у СРЗ јасно показује то зашто долази до сукоба између управних органа, у рукама људи из Партије, и чланова у СРЗ.

Оно што је пак битније у целој овој расправи, то је чињеница да улога Партије у СРЗ није сведена на спонтану делатност чланова Партије у СРЗ већ је то организована акција од које зависи функционисање и живот СРЗ. „Партијско руководство се побринуло да у управу задруге уђу најбољи чланови Партије и Народног фронта...".[253] Многи су мислили да је самом том чињеницом, што су чланови владине Партије ушли у управне одобре, све решено. „Неки чланови Партије су сматрали да се улога комуниста највише састоји у томе да се: налазе на руководећим местима".[254] Мома Марковић пише у својој првој расправи да „партијске организације, на селу, а порастом броја радних задруга, морају све више улазити у проблем пољопривредне производње, руководити пољопривредном производњом". Жели владина Партија да смањи бриге сељацима. „Раније је сваки сељак морао да се брине само о пољопривредној производњи на свом имању. Уласком сељака у радну задругу, брига о организацији пољопривредне производње прелази на све задругаре, односно на управу радне задруге", односно на Партију. У другој својој расправи, Марковић је категоричан: „Основна покретачка снага и руководећа у борби за социјалистички преображај пољопривреде биле су основне партијске организације на селу. Оне су, спроводећи у живот одлуке Другог пленума ЦК КПЈ, успеле да створе на хиљаде СРЗ по свим крајевима наше земље... Партијске организа-

[252] Поводом Шесте среске партијске конференције у Белом Манастиру, чланак *Политички рад на учвршћивању задруга* у „Борби" од 14. јануара 1952.

[253] Чланак *Партијске организације и проблеми задруга у Славонији и Барањи*, у „Борби" од 2. јуна 1952.

[254] Берислав Шефер и Милутин Мијатовић, *О неким питањима даљег јачања земљорадничког задругарства*, у часопису „Социјалистичка пољопривреда", бр. 5, мај 1951.

ције у СРЗ су руководећа и покретачка снага за организационо учвршћивање и јачање СРЗ". Кад је овако посматрана улога Партије на селу, са теоријског гледишта, каква је она у пркаси?

Најпре, чланови Партије као „руководећа снага" у СРЗ сматрали су да не треба да раде у производњи. „Тако, на пример, у 1950. години у срезу Ђаково од 640 чланова Партије у производњи их није било 235, у Беломанастирском срезу око 630 чланова у задругама су радила 352. Таквих случајева било је и у другим местима".[255] Друга јасна и најважнија тенденција, је уверење чланова Партије да су они у стварности власт у СРЗ – као што и јесу. „Неправилна је – вели Марковић у првој расправи – пракса брзог смењивања председника, ако неки не одговори дужности. Таква пракса слаби и саму задругу, а и васпитно делује лоше на нове председнике, тако да постају бојажљиви и несамостални". Ко смењује председника, и ко је тај који чини председника бојажљивим? Пред киме? „Досадашња је пракса да органи власти и Партије на терену по својој вољи и потреби смењују и постављају не само службенике савеза (задружног) него и председнике без сагласности задругара".[256] Да ли су органи „власти" и органи Партије различита лица? У писму ЦК КПЈ од 20. децембра 1949, што га помиње Марковић у својој другој расправи, стоји од речи до речи: „У многим случајевима најбољи члан Партије у селу врши по две и три најважније функције: секретара основне партијске организације, председника СРЗ и председника месног народног одбора". У другом случају вели се да је „због неслагања у партијској организацији задруге смењен секретар који ради и као књиговођа и потпредседник задруге".[257] На другоме месту: „Председник управног одбора је члан Месног комитета Партије и ради на организацији идеолошко-политичког рада у месту".[258]

Како је дошло до тога да су партијске функције спојене са функцијама у СРЗ? Па зато што је број чланова Партије врло мали; како рече Марковић, дође по 12 задругара партијаца просечно на једну СРЗ. Али важнија од овог је чињеница да партијска власт стоји изнад за-

---

[255] Цевад Хорић, инж. Радоје Барјактаревић и инж. Добрила Матејић, *О неким проблемима СРЗ* „Нови живот": у Сремским Карловцима, „Наше задругарство" 11/12, новембра-децембра 1949.

[256] *Исто.*

[257] Милош Боричић, *Искуства у стварању СРЗ у срезу Ивангрaдском*; у часопису „Партијска изградња" бр. 7. септембра 1949. стр. 61.

[258] Како се образује партијска организација у једној СРЗ? То приказује чланак М. Слијепчевића, *О методу рада партијске организације у СРЗ*, „Маршал Тито, у Станишићу, срез Сомбор", у часопису „Партијска изградња", Но. 8, 1949, стр. 55: – СРЗ „Маршал Тито", има 342 домаћинства. „Партијска" организација, која броји преко 200 чланова КПЈ и кандидата подељена је на одељења и групе. У свакој производној бригади живи и ради по једно партијско одељење, а у свакој бригадној групи постоји партијска група. На челу партијске организације налази се комитет основне партијске организације"... „Партијска организација има изграђен добар метод у раду, на чијим би се искуствима могле учити многе основне партијске организације... На пример, састанци целе партијске организације сваког месеца, састанци одељења сваких 14 дана, а састанци партијских група сваке недеље... На састанцима основне партијске организације, задружни комитет излази са солидно извршеним припремама. Референт на састанку излази са припремљеним тезама, тако да су излагања конкретна, да састанци не трају дуго и садржајни су".

дружне власти. У својој првој расправи Марковић вели да „има случајева да се партијски састанци неких организација не разликују ни по чему, чак су копије састанака народног одбора власти, одбора Фронта, управе задруге. Такве основне партијске организације шаљу вишем руководству извештаје који се много не разликују од извештаја које месни одбор, одбор Фронта или управа задруге шаљу свом надлежном руководству. Разлика је у томе што се на крају таквих извештаја дода неколико општих фраза о основној партијској организацији". Не каже Марковић да састанак партијске организације претходи састанцима других организација, али се то да лако закључити, јер како он сам наводи на истом месту „Партија руководи државним апаратом", „Партија је језгро власти". А да је ово наше тврђење тачно, ево самог Марковића који мало даље изрично подвлачи: „Ради илустрације како раде и како руководе неке основне партијске организације, нека послужи овај типичан пример. У записнику са састанка основне партијске организације села Сувог дола, срез Љипљан (Косово и Метохија), одржаног 21. јануара 1949. основна партијска организација је констатовала по тачки ‚откупа меса':

„По првој тачки дневног реда претресано је питање обавезног разреза меса за јануар и фебруар 1949. године. После дискусије распоређено је месо по домаћинствима и достављен списак месном народном одбору".

„Оваква пракса није ретка у основним партијским организацијама на селу" – закључује Мома Марковић. У другој расправи, после годину дана, Марковић нема нових вести: „Уместо да учвршћују управе СРЗ, да их оспособљавају за самостални рад, честа је појава да партијске организације решавају самостално оне ствари и оне проблеме које треба и мора да решава управа СРЗ". Зашто то чине партијске организације – по Марковићевом мишљењу и сазнању? „Често се такве партијске организације, радећи тако изгоравају да је или управа СРЗ слаба, или да ‚ствар треба брзо свршити', или да ће овим путем бити ефикасније свршено..." Па даље – зато су „често планови рада основне партијске организације у СРЗ идентични с плановима рада СРЗ – односно управе СРЗ, или се месечни план основне партијске организације СРЗ поклапа са оперативним планом управе СРЗ".

У СРЗ функционери представљају стварну власт. Они су ти чиниоци од којих зависи демократија или производња. И то не само партијски функционери села него и града! Појављује се онај исти однос између партијских функционера „у предузећу" и партијских функционера „ван предузећа". Без сумње да ови други стоје као виши органи. У поменутој расправи, Марковић баш отворено вели за делегате среских партијских комитета, који долазе у село, у СРЗ, у инспекцију, „да неправилно схватају свој задатак и уместо да пружају помоћ партијским организацијама, одбору или управи СРЗ, наступају као власт, као неки

комесари који, мимо Партије, мимо органа власти и управе СРЗ, сами врше извршну власт"... Марковић верује да ће се то исправити и да ће „онда отпасти појаве да срески комитети свакодневно преко партијских организација интервенишу да се сврши овај или онај најситнији привредни задатак да се спроведе ова или она привредна мера".

Ко, дакле, руши демократију у СРЗ? „У неким радним задругама има случајева кршења демократичности, што углавном чине чланови Партије, не дозвољавајући да се ово или оно питање продискутује и ријеши. Они често захтијевају да се ствар сврши онако како они постављају, како их врло често погријешно поставе. Напосљетку, осјећало се и то да су чланови Партије извјесне ствари спроводили, а да с тим нијесу упознали управни одбор задруге који је надлежан да ту ствар спроведе, или пак да је изнесу на скупштину задруге да она о томе донесе одлуку. То се негативно одражавало и задругари су на то реагирали".[259]

Тако долазимо, на крају, на одговоре: шта је са демократијом у СРЗ? [260] Да ли је учешће Партије веће у СРЗ него у радничким саветима? С једне стране, гледајући број чланова Партије у СРЗ, опкољених приватним поседницима, утицај Партије је мањи у СРЗ него у радничким саветима. Међутим, нама се чини, с друге стране, да је овде утицај Партије много непосреднији него у радничким саветима. У овим последњим постоје синдикати који, у неку руку, представљају везу између Партије и радничких савета. Такве везе нема између Партије и управе СРЗ. Партија дејствује непосредно. Али то чини да је партијски притисак тежи и да је отпор таквог развоја ствари морао бити јачи. Без сумње, ако је у првој фази колективизација напредовала захваљујући притиску Партије, у другој фази, тај притисак је само отежавао колективизацију. Још више – тај притисак је био фаталан за развој колективизације, он је довео до слома колективизације.

Питање колективизације, бар по југословенским руководиоцима, је било важно како за питање производње тако и за питање социјалне трансформације. То питање колективизације није се могло решити без Партије, али је и слом колективизације морао доћи због Партије. Тако и долазимо на проблем да је и производња зависила од Партије, да због става Партије није могла да донесе резултате. И то не само због партијске линије него и више због тога што је постојала једна пракса Партије, пракса која је увек иста код свих комунистичких странака, пракса једне мањинске тоталитаристичке странке.

---

[259] Serbian Repport on Yugoslavia, National Committee for Free Europe, Inc. год. IV, бр. 6, 15. 6. 1953. на српском језику

[260] „Борба" од 6. априла 1953.

6. ЗАКЉУЧАК

У поменутом енглеском часопису „Economist", објављеном у француском часопису „Problèmes économiques", обележавају се „основни узроци овог пораза", узроци слома колективизације, на следећи начин:

(а) Југославија је страдала због историјског прекида с Коминформом,

(б) пољопривреда се појавила као „сиромашни рођак" планске привреде,

(в) „људски проблеми" у односима такође су допринели овом поразу колективизације,

(г) расипање вредности произишло из рђавог управљања пољопривреде.

Не улазећи у проблем да ли су ови узроци основни и главни у погледу слома колективизације, задржимо се на првој тачки. Шта се жели рећи са узроком који представља „историјски раскид" са СССР? Да ли је настао слом колективизације због тога што је недостајао политички чинилац Совјета? Зар је заиста такав совјетски утицај међу конзервативним сељацима Југославије? Ако се не прихвата ово објашњење, да ли би се могло прихватити оно друго: баш зато што су југословенски руководиоци напустили совјетски модел колективизације, настао је њен слом! Најпре, нетачно је да су југословенски руководиоци напустили совјетске методе између 1949. и 1951. у погледу колективизације. Али, ако и примимо да је наведена премиса тачна, онда би се морало доћи до закључка да се без совјетских модела не може вршити колективизација.

Цео историјски развој колективизације, као и развој промена у унутрашњој организацији СРЗ, показивали су, најпре, да је југословенски режим поступао у пољопривреди са најмање осећања одговорности. (Ово је општа појава у режиму и на другим странама). Пољопривредом и посебно СРЗ-ом бавили су се људи који немају никакве везе са тим питањима. (Једини изузетак је правник Владимир Ба-

карић.) Они су стално обећавали нове „перспективе", правили аналогије са успесима совјетске колективизације, потом нападали совјетске моделе, па на крају завршили са резигнацијом... „Радна задруга, вели Кардељ у својој познатој расправи ‚О неким проблемима наше политике на селу' – да би у таквим условима слободне економске утакмице (?) могла да се одржи и да напредује, мора испуњавати два услова: мора располагати неопходном техничком базом и мора бити грађена не само на принципу безусловне добровољности него и на високој свести њених чланова..."

Још увек после „историјског раскида" са Москвом, југословенски режим је био убеђен да су совјетски модели одлични и да носе будућност. „Колективизација значи удруживање сељака који заједничким средствима на заједничкој земљи производе, а добит деле према уложеном раду. Удруживањем и колективном обрадом земље стварају се могућности за рентабилнију употребу машина и примену научних метода. На тај начин олакшава се рад и постиже бољи принос. Према томе, колективизација доноси бољи живот радном сељаку". Писац овог чланка Т.В. – *Реорганизација земљорадничког задругарства* – желео је још 25. септембра 1948. да наговести колективизацију. Међутим, њен главни извођач, Мијалко Тодоровић, био је сигуран с првим резултатима и ту сигурност показивао је са надменом самоувереношћу пред Народном скупштином 26. маја 1949. „Ми можемо данас са сигурношћу тврдити да неће проћи много времена када ће и у пољопривреди социјалистички сектор имати одлучујуће позиције". Па даље: „Такав буран темпо (?) развитка (СРЗ) не познаје ни једна грана наше привреде – па ни наша социјалистичка индустрија..." Најзад маја 1948. у Комунисту: „Без колективизације нема социјалистичког преображаја пољоприврде, нема уништења капитализма на селу".

Што се тиче совјетских модела, ми смо наводили доста примера и у првом прегледу о историјском развоју колективизације. Ево их још: Мома Марковић, извођач колективизације у Србији, вели маја 1949. године у расправи *Рад партије на селу*: „Нема сумње да су и примери успеха колхоза у СССР-у и правилна агитација и пропаганда наше Партије о предности крупног колективног газдинства били такође значајни фактори који су допринели васпитању радних маса нашег села". Рано преминули Борис Кидрич, руководилац целокупне југословенске привреде, почев од 1948. па до 1953. године, објавио је у „Комунисту", марта 1949. године свој реферат са II Пленума ЦК КПЈ у коме се изрично подвлачи значај угледања на Совјете у привредним питањима уопште: „Треба критички подвући да наши органи за унапређење производње врло слабо прате иностран литературу, иностране изуме и иностран технику. Многа за нас важна питања дневно су већ решена у иностранству, како у СССР тако и у другим земљама..."

И после свих искустава, обољења од тзв. перспектива нису прекидана код југословенских руководилаца. Они су стално видели неке из-

гледе у привреди. То самообмањивање долазило је из једног јединог разлога: видећи да остају политички на власти, они су веровали да ће исте „перспективе" имати и у економији. Међутим, у економији је употреба силе много мање рентабилна него у политици. Тако, 1951. године, кад су југословенски руководиоци изумели тзв. привредни рачун, дошли су до закључка да је нађен „прави пут". „У слободном такмичењу – вели Буковић на Осмом пленуму ЦК КП Хрватске – са приватним сектором задруге ће имати предност, јер ће, развијајући се у правцу колективног газдинства, увек побеђивати радећи на принципима нове организације рада (привредни рачун – пр. аутора) и боље развијених производних снага". Међутим, годину дана доцније или можда и мање, већ поменути Ђуро Павић у загребачком „Економском прегледу" закључује да „док је увођење привредног рачуна довело до праведнијег награђивања задругара, увјетовало боље коришћење радне снаге и отворило нове перспективе даљег развитка СРЗ-а, оно ипак није изазвало веће омасовљавање задруга, нити је знатније утјецало на повећање земљишних површина у рукама СРЗ-а". Бакарић је, међутим, много отворенији, те признаје, истина не отворено, ни своје ни режимске грешке, али ипак заблуде колективизације. „Како год смо прије гурали – вели он на IV конгресу ССРН Хрватске 5. априла 1953 – СРЗ ради ‚колективног обрађивања' – што се показало као примитивна илузија, тако сада често форсирамо само такве задруге које су ‚рентабилне'...".

Истина, то каже онај Бакарић који је 18. јануара 1950. пред Народном скупштином Хрватске рекао: „Оцјене наших ‚критичара' показале су се ту сасвим празне. Они су казали да је план колективизације села пропао, а, међутим, неколико дана након такве оцјене, имали смо нагли корак покрета задругарства"...

Није потребно опширније расправљати о узроцима пропасти колективизације, по „Економисту", као што су „расипање" и пољопривреда као „сиромашни рођак" југословенске планификације, најпре зато јер смо о томе већ доста писали, а с друге стране, што сматрамо да то нису ни главни ни основни узроци пропасти југословенске колективизације. Задржаћемо се на једном, за нас, основном проблему: „људским односима". Један „амерички новинар, Фред Спарк, у „New York World Telegram", од 5. и 6. маја 1953. лепо је то представио у оквиру разговора с једним сељаком у Југославији: Један сељак ми је рекао: ‚Вест да се колхози укидају дејствовала је као кад се добије вест да је рат свршен'".[261] О значају друштвеног, политичког проблема, говоре и режимски руководиоци. Бакарић је био и овде најотворенији и у погледу овог питања: „Проблем модерног пољопривредног господарства није код нас технички проблем, то је друштвени проблем. Ми знамо како би се то господарство могло организирати, али су веће друштвене

[261] Наведена расправа: *La lutte pour la terre*, стр. 13/14.

запреке да таква ствар превлада него техничке запреке (помањкање опреме и сл). Тежа је везаност за земљу и приватно власништво него помањкање трактора и остале опреме".[262] Поменути социјалистички приказ пољопривреде у Југославији додаје одмах:

„Она је (југословенска диктатура) признала надмоћност приватног власништва, брањеног од сељака, над колективистичким планирањем". Потом, поменути извештај указује на природу узрока „историјског прекида" са Совјетима. „Лишен заштитничке моћи Москве, југословенски комунистички режим је пао под притиском постојећих друштвених снага у земљи. Снаге отпора код сељаштва нису дозвољавале да се напредак у југословенској пољопривреди врши на начин који су наметнули комунисти – укидањем приватне својине и развијањем колективног рада. Југословенска стварност намеће комунистима да признају да треба рачунати с надмоћношћу приватне својине у пољопривреди".

Шта то значи „људски проблеми" у колективизацији? Сви сељаци имају врло јако развијено осећање својине јер је земљишна својина посебна врста својине – не добија се нерадом или репродукцијом. Међутим, за разлику од совјетског човека, југословенски сељак има посебну традицију сељачког газдинства. Она је необично јака у Србији где скоро никада није било правог феудализма и где је сељачка својина имала велики значај у погледу националног отпора окупатору и политичког отпора нелибералним режимима; Словенија је врло убрзо постала земља средњег уређеног поседа; у Хрватској је била развијена врло снажно сељачка идеологија браће Радића: између 1903. и 1941. Босна и Македонија су биле у историјском погледу најближе једној врсти колективизације, јер су обе покрајине живеле под најтежим условима феудализма. Међутим, босански човек носи најјачи друштвени индивидуализам, те га је тешко с те стране навести на колективизацију, тим пре што је планински терен онемогућује с друге тачке гледишта.

„Људски проблеми" – то значи исто тако политички савремени поредак Југославије. То је још увек поредак стаљинизма без Стаљина, демократизације без слободе, отпора Совјетима с потенцијалним слабостима према Совјетима, и на крају – то је поредак класне борбе режима против сељака, против приватне својине уопште и против сељачке приватне својине уопште. Сељак је осећао ту борбу од првога дана успостављања „нове власти" и довијало се на разне начине. Оно што његову снагу није сломило, то је она политички противуречна чињеница да се он борио против колективизације баш у тренутку кад је југословенски режим био прихваћен од Запада као режим „социјалистичке демократије", иако је био још увек режим лицитације са Совјетима у погледу метода и идеолошке ортодоксије. Иако се на Западу и данас пише да велики цивилизовани народи не треба да умиру за Босну,

[262] Часопис „Наша стварност", бр. 4, април 1953, у *Дискусији о проблемима села и задругарства*, стр. 91, 92, 93, 97.

Данциг или Кореју, југословенски сељак је поднео огромне жртве у крви, зноју и привредним капиталима. Тим жртвама он је решавао своју судбину, али је тим жртвама умирао и за права других сељака и народа, за њихова права на слободу и хлеб.

Требало је после толиких жртава да и сâм југословенски режим, на познати фарисејски комунистички начин, призна да је било у прошлости много илузија! „Ове организације (СРЗ), вели један од комунистичких интелектуалаца, Коста Михаиловић, наравно 1953. године – показале су се често као нереалне творевине у нашим условима... Пре свега, материјална подлога која се огледа у степену развијености појединих грана, како у области пољопривреде тако и у области читаве привреде, била је незрела, недовољно развијена... Приликом стварања СРЗ, ми смо морали често да избацимо из употребе многа средства за производњу, као што су пољопривредне зграде и оруђа за рад, која у новој организацији нису могла наћи своју економску примену. На тај начин ми смо отписали велики део инвестиција вршених деценијама на приватним газдинствима". Даље: „Мислим да је механизација при садашњем односу цена у многоме допринела и помогла да производња буде у СРЗ још мање рентабилна". И на крају: „Даље, механизација на ширем фронту у земљи, која не располаже јаком домаћом индустријом крупних машина, нити домаћим јевитиним горивом, морала би представљати крупан економско-политички проблем и за далеко развијеније земље. Најзад, за једну потпунију примену експлоатације, потребна је техничка култура на вишем нивоу него што је код нас на селу". Други комунистички интелектуалац, истом приликом, Никола Чобељић, додаје: „Развитак радног задругарства код нас показао је да у њему нису биле усклађене две стране једног јединог процеса: материјалне базе и нови друштвени односи". Па даље: „У овом тренутку чини се да је питање унапређења производње најосновније питање".

Тако је требало више година губитака у крви, зноју и привреди, па да водећи људи југословенског режима дођу до наведених „капиталистичких" закључака. Шта је све изгубљено? Може ли све да се надокнади? И да ли треба да буде неко одговоран за овај развој ствари? Или, пошто се режим у Југославији посматра као експеримент за многе друштвене снаге на Западу Европе или на Истоку Азије, првенствено социјалистичке и прогресивне, онда он не бива одговоран ни пред киме другим него пред својим народом? Без сумње ова одговорност неће никада моћи да се избегне, па и поред свих самилости благонаклоних посматрача, научних истраживача или пријатеља режимских руководилаца у данашњој Југославији. Утолико пре, што сељаштво у Југославији још увек представља не само најмногобројнију друштвену снагу него такође и основну политичку и националну потенцијалну снагу земље. То се показало у доба рата као и у доба мира, то се показало у доба једне од најжешћих диктатура, па се то мора посведочити и у доба слободе!

САДРЖАЈ

Страна

Увод ---------- 5

I. ПРОЦЕС КОЛЕКТИВИЗАЦИЈЕ

1. Поратно задругарство (1945–1948) ---------- 11
2. Настанак колективизације ---------- 23
3. Закључак ---------- 45

II. СТРУКТУРА И УНУТРАШЊИ ЖИВОТ У СЕЉАЧКИМ РАДНИМ ЗАДРУГАМА

1. Дефиниција и врсте сељачких радних задруга ---------- 63
2. Унутрашња организација у сељачким радним задругама ------ 75
3. Повластице за сељачке радне задруге ---------- 95
4. Привредни резултати у сељачким радним задругама --------- 121
5. Проблеми сељачких радних задруга ---------- 131
6. Закључак ---------- 167

Технички уредници
Јован АРАНЂЕЛОВИЋ
Слободан КОВАЧИЋ

Корице
Ивана БАБИЋ

Коректура
ЈП Службени лист СРЈ

Обим
11 шт. табака

Формат
17 x 24 cm

Тираж
500 примерака

Штампа
СЛОВО – Краљево

CIP – Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

334.73 (497.1) „1949/1953"

ТОШИЋ, Десимир
Колективизација у Југославији :
1949–1953. / Десимир Тошић. – Београд :
Службени лист СРЈ, 2002 (Краљево :
Слово). – 173 стр. : граф. прикази,
табеле ; 24 cm

Тираж 500. – Напомене и библиографске
референце уз текст.

ISBN 86-355-0528-X

а) Задругарство – Југославија – 1949–1953.

COBISS-ID 99838988

колективизација

ISBN 86-355-0528-X